

Svenska landsmål

Swedish Dialects and Folk Traditions
och svenskt folkliv

2010

Kungl. Gustav Adolfs Akademien

för svensk folkkultur

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 2010

SWEDISH DIALECTS AND FOLK TRADITIONS 2010

Periodical founded 1878 by J. A. Lundell

Published by

THE ROYAL GUSTAVUS ADOLPHUS ACADEMY FOR SWEDISH FOLK CULTURE, UPPSALA

Editor:

MAJ REINHAMMAR

Editorial assistant:

GERD EKLUND

Editorial board:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, ANN-MARIE IVARS, BENGT AF KLINTBERG, LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYKMAN and MATS THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 2010

Tidskrift grundad 1878 av J. A. Lundell

Utgiven av

KUNGL. GUSTAV ADOLFS AKADEMIEN FÖR SVENSK FOLKKULTUR, UPPSALA

Redaktör:

MAJ REINHAMMAR

Redaktionssekreterare:

GERD EKLUND

Redaktionsråd:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, ANN-MARIE IVARS, BENGT AF KLINTBERG, LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYKMAN och MATS THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

Årgång 133. H. 336

© Författarna och Kungl. Gustav Adolfs Akademien

Omslagsbild: Nattens drottning. Foto: Kristina Söderlind Rutberg.

ISSN 0347-1837

Printed in Sweden by Textgruppen i Uppsala AB 2010

Innehåll *Contents*

ASPLUND INGEMARK, CAMILLA, »Min mamma var tre år gammal, då ryssen tog in landet.» Historiska sägner som släkthistoria	97
— Summary: My mother was three years old when the Russians occupied the country. Historical legends as family history	119
BOCKGÅRD, GUSTAV, »Det är den vanliga spöksupén, vi kallar.» Analys av en objektslös bisatstyp med <i>kalla</i> i dialekter och skriftspråk	7
— Summary: 'It's the usual ghost supper, [as] we call [it]'. An analysis of an objectless subordinate clause type containing <i>kalla</i> 'call', in Swedish dialects and written Swedish	48
COCQ, COPPÉLIE, Forskningshistoriskt perspektiv på insamlingen av samiskt arkivmaterial	121
— Summary: A research historical approach to the collection of Sami archive materials	142
EDLUND, LARS-ERIK et al., Aktuell litteratur om svenska dialekter	157
EDLUND, LARS-ERIK, Några avläggare till <i>hvél</i> 'hjul' i nordiska dialekter	81
— Summary: Some offshoots of <i>hvél</i> 'wheel' in Scandinavian dialects	84
EDLUND, LARS-ERIK, Siken i folklig tradition och dialekt. En studie av folkliga taxonomier och språk i möten	49
— Summary: Whitefish in folk tradition and dialect. A study of folk taxonomies and languages in contact	79
PERSSON, MARTIN, Dialektnivellering i Färs härad	85
— Summary: Dialect levelling in Färs härad in Skåne	95
SVANBERG, INGVAR, »En skönhet som uppenbaras i sällsynta ögonblick». Rendezvous med nattens drottning	143
— Summary: 'A beauty revealed at rare moments'. A rendezvous with the Queen of the Night	156

Litteratur

ANDERSSON, DANIEL, Fega pojkar pussar aldrig vackra flickor. Könslaterade ordspråk i nordnorrländsk agrarmiljö belysta ur språkligt och kulturellt perspektiv. Umeå 2009. Anm. av Bengt af Klintberg	182
BERGGREN TORELL, VIVEKA, Folkhemmets barnkläder. Diskursen om det klädda barnet under 1920–1950-talen. Göteborg 2007. Anm. av Bo Lönnqvist	192
CHRISTOFFERSSON, ROLF, Med tre röster och tusende bilder. Om den samiska trumman. Uppsala 2010. Anm. av Hans Mebius	195

Döden speglad i aktuell kulturforskning. Symposieföredrag utgivna av Anders Gustavsson. Uppsala 2009. Anm. av Agneta Lilja	186
ELIASSON, ELIN, Runös folkdräkter. En berättelse om Rigabuktens svunna svenska kultur. Stockholm 2009. Anm. av Ingvar Svanberg	207
FORSSKÄHL, MONA, Konstruktioner i interaktion. <i>de e</i> som resurs i samtal. Helsingfors 2009. Anm. av Gustav Bockgård	173
GARBACZ, PIOTR, Word Order in Övdalian. A Study in Variation and Change. Lund 2010. Anm. av Mathias Strandberg	198
GIERTZ, MARTIN, Svenska prästgårdar: kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård. Stockholm 2009. Anm. av Ingvar Svanberg	208
GREGERSEN, FRANS, Københavnsk sociolingvistik. Festskrift til Frans Gregersen på 60-årsdagen. Red. Tore Kristiansen, J. Normann Jørgensen och Inge Lise Pedersen. Oslo 2009. Anm. av Eva Sundgren	200
GUSTAVSSON, PER, Göingesägner. Bjärnum 2009. Anm. av Bengt af Klintberg	184
JÄRNFELDT-CARLSSON, MARTA, Gerda Boëthius – konsthistoriker och museichef bland idel män. Umeå 2008. Anm. av Bo Lönnqvist	191
Legends and landscape. Articles based on Plenary Papers Presented at the 5th Celtic-Nordic-Baltic Folklore Symposium, Reykjavik 2005. Red. Terry Gunnell. Reykjavik 2008. Anm. av Torsten Löfstedt	188
LEINONEN, THERESE, An Acoustic Analysis of Vowel Pronunciation in Swedish Dialects. Groningen 2010. Anm. av Ann-Marie Ivars	181
LINDQVIST, YRSA, Mat, måltid, minne. Hundra år av finlandssvensk matkultur. Helsingfors 2009. Anm. av Richard Tellström	211
Svenska etnologer och folklorister. Red. Mats Hellspong och Fredrik Skott. Uppsala 2010. Anm. av Ulf Palmenfelt	197
SWEDBERG, JESPER, Svensk Ordabok. Utgiven efter Uppsala-handskriften, med tillägg och rättelser ur övriga handskrifter, av Lars Holm. Skara 2009. Anm. av Eva Thelin	214
Thet Gothlendiska Tungomålet. Språkkapitlet i Lars Neogards <i>Gautau-minning</i> (1732). Utg. med inledning och kommentar av Lars Wollin. Uppsala 2009. Anm. av Kristina Hagren	177
WINKLER, EBERHARD & PAJUSALU, KARL, Salis-livisches Wörterbuch. Tallinn 2009. Anm. av Torbjörn Söder	209
Författare	219

»Det är den vanliga spöksupén, vi kallar»

Analys av en objektslös bisatstyp med *kalla* i dialekter och skriftspråk

Av Gustav Bockgård

Denna uppsats handlar om en viss grammatisk konstruktion (eller konstruktionsfamilj) som är primärt talspråklig, betydligt vanligare förr i tiden än i dag samt förmodligen även vanligare i traditionella dialekter än i mer standardspråksnära varieteter.¹ Det rör sig om språkliga uttryck som oftast ingår i en större samtalstur och/eller syntaktisk struktur och vars förra del utgörs av ett innehållstungt element, nästan alltid ett ensamt substantiv. Uttryckt i traditionella grammatiska termer torde uttryckstypens senare beståndsdel kunna förstås som en komparativ bisats med satsadverbiell, modal funktion, som syntaktiskt står som ett fritt annex inom den större strukturen och som till sitt innehåll kommenterar det nyssnämnda innehållstunga ledet (allmänt om denna bisatstyp i standardspråket, se SAG 4:585 f., 603 ff.). Denna bisats har vidare ett personligt eller generiskt pronomen som subjekt, *kalla* i finit form som verb samt saknar det syntaktiska objekt till verbet som förekommer obligatoriskt i de likartade konstruktioner som finns i standardsvenska. Härutöver saknar denna bisats oftast även en inledare, medan ett *som* normalt realiseras i motsvarande (likartade) konstruktioner i standardspråket (jfr a.a. s. 585 f., 603 ff., 608).² Den fokuserade konstruktionen benämns hädanefter XPK (X+pronomen+kalla).³ Avgränsningen av konstruktionen beskrivs närmare och motiveras i avsnitt 3 nedan.

¹ Stort tack till Cecilia Falk och Niklas Norén för givande diskussioner om diverse syntaktiska konstruktionstyper som på olika vis är relaterade till frågor som behandlas i texten. Tack också till den anonyma granskaren för många insiktsfulla kommentarer.

² När jag talar om subjunktionen *som* i allmänhet skriver jag just så, alltså med *o*. När jag däremot citerar enskilda talade yttranden innehållande denna subjunktion skriver jag *säm*, i enlighet med den grova beteckningens konventioner. (I materialet realiseras subjunktionen även som *sóm*, men inget av dessa belägg är medtaget i artikeln.) Detsamma gäller förstås även för *de* – som i materialet oftast realiseras som *di* och ibland som *däm* eller *dóm* – och för andra fall där den konventionaliserade skriftspråksformen skiljer sig från det faktiska uttalet av ett ord.

³ Av främst bekvämlighetsskäl används denna beteckning också i de fall där bisatsen består av fler element än ett subjekt och ett finit verb. Oftast handlar det om ett *som*, men i sällsynta fall kan det också vara ett adverbial (jfr avsnitt 4). Dessutom nyttjas PK som en beteckning på den bisats som följer efter X i en XPK (oberoende av bisatsens egenskaper i övrigt), medan P och K syftar på enbart subjektet respektive finitet i en sådan bisats.

Innan jag exemplifierar konstruktionen ska jag säga några ord om återgivningen av samtalsexempel. Av utrymmesskäl håller jag exemplen ovanligt korta i jämförelse med hur det brukar vara i interaktionsforskarens arbeten; mina samtalsutdrag är inte längre än vad förståelsen och den aktuella analysen kräver.⁴ I exemplen markeras en XPK med fetstil, medan andra diskuterade (XPK-liknande) uttryck skuggas. Efter varje exempel anges från vilken ort (normalt sett socken) som det är hämtat, och i förekommande fall ges övrig information som är nödvändig för att kunna identifiera inspelningen med hjälp av materialförteckningen i slutet av artikeln. Beträffande transkriptionen följer jag i stort sett helt den s.k. grova beteckningens principer för språkljudsåtergivning (se t.ex. Benson 1982, Västerlund 1983, Bockgård 2008). Vidare nyttjas diverse specialsymboler hämtade från CA-traditionen som i första hand betecknar olika prosodiska och temporala förhållanden. En förteckning över dessa återfinns sist i artikeln.

I (1) nedan producerar en Sa(gespersion) i en dialektintervju strängen X (=läkter), P (=di), K (=kallde) som en del av en större syntagm och samtalsur. Samtalsämnet är halmtaksläggning. In(tervjuaren) har precis frågat vad man lade på ryggingen.

(1)

pt .hh (.) ja de va:(h) (.) senn had'di: (0,3) .h
(0,5) °eh° (1,0) **läkter di kallde(h)**, utapå. (Östra Ed)

Östra Ed är beläget i nordöstra hörnet av Småland. Genomlysningar av en stor mängd inspelningar från denna trakt ger vid handen att tre preteritumformer av verbet *kalla* är frekventa, nämligen *kallde*, *kalla* och *kalle* (jfr även samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter, OSDs, under »kalla» samt Kalén 1846:5, Areskog 1936:198 ff.). (Formerna *kallade* och *kallede* är däremot betydligt sällsyntare.) I dessa inspelningar förekommer det även att en sagesperson producerar *X di kallde't* eller en liknande konstruktion som uppenbart innehåller ett realiserat syntaktiskt objekt (se vidare avsnitt 3). Dessa båda förhållanden ger goda skäl att hävda att *kallde* i (1) ska förstås som ett ensamt verb och inte som ett verb med ett enklitiskt objekt. Om vi försöker översätta *läkter di kallde* till standardsvenska faller det sig däremot naturligt att tillfoga ett objekt och helst även ett *som*: 'läkter som de/man kallade det/dem'. En annan över-

⁴ En avgörande orsak till att man ofta återger ganska utförliga samtalsutdrag i gängse samtalsforskning är att det sekventiella sammanhanget, alltså omgivande repliker, brukar ha högt förklaringsvärde för det fenomen som står i blickpunkten. Det kan därför här förtjäna att nämnas som generell bakgrundsinformation att många XPK i mitt huvudsakliga material, ett urval inspelade äldre dialektintervjuer (se vidare avsnitt 2), figurerar i förhållandevis monologiska partier där en sagesperson utförligt berättar om eller redogör för någonting.

sättningsvariant, som dock har en helt annan syntax, vore 'så kallade läkter'.⁵

Att betrakta strängen PK i (1) som en bisats är inte helt invändningsfritt. Den rimligaste alternativa tolkningsmöjligheten är nog att se hela uttrycket *senn had'di läkter di kallde (utapå)* som en specialform av en apokoinoukonstruktion (jfr Norén 2007 om apokoinouer).⁶ Denna tolkning återkommer jag till i avsnitt 3.

Uttryckssättet XPK omnämns i en del ordlistor och ordböcker (jfr avsnitt 2 nedan). Mig veterligt föreligger dock endast två någorlunda substantiella beskrivningar av företeelsen. För det första förekommer den i SAOB (K 172 f.), där det bl.a. står att den »numera [1935] [förekommer] bl[ott i] starkt vard[agligt], folkligt [e]l[ler] bygdemålsfärgat [tal]». Vidare omnämns en del konstruktioner som semantiskt och syntaktiskt sett är mycket närstående XPK. För det andra analyseras XPK i Ann-Marie Ivars stora kartläggning av sydösterbottnisk syntax (u.u. avsn. 6.2.6.4). Hon gör där samma syntaktiska analys av fenomenet som jag. Dessutom beskrivs PK som en lexikaliserad sats som följer efter ett led (X) som avser ett föremål, en plats eller en person. Ivars påpekar också att uttrycket är vanligt i dialektintervjuer, bl.a. som en följd av att den som producerar uttrycket, Sa, normalt har betydligt bättre kunskaper än In om de till den lokala orten starkt knutna samtalsämnen som ofta avhandlas. I den fortsatta framställningen kommer jag några gånger att återvända till SAOB och Ivars u.u.

1. Teoretiska utgångspunkter

Föreliggande arbete är influerat av dels konstruktionsgrammatiken (se t.ex. Fried & Östman 2004), dels den interaktionella lingvistik (se t.ex. Steensig 2001, Linell 2005, Lindström 2008). Om man befinner sig i skärningspunkten mellan forskningsinriktningarna blir det naturligt att uppfatta en *konstruktion* som ett (oftast komplext) språkligt uttryck som har vissa bestämda formella – prosodiska, morfosyntaktiska och lexikala – egenskaper

⁵ I OSDs finns en stor mängd nedtecknade belägg på XPK (se även avsnitt 2). I rätt många fall kompletteras belägget av en betydelseuppgift. Bland dessa uppgifter är *så kallad-* respektive bisatsparafrazen ungefär lika frekventa. I Levander & Björklund 1970–1980:1063 anges för PK betydelsen 's.k.'

⁶ Apokoinouer är relativt vanliga i samtalspråk men inte godkända av den gängse skriftspråksnormen. Norén ger följande formella definition av fenomenet: »[...] a syntactic construction method that retro-constructs a *syntactic pivot* that is syntactically and prosodically *integrated* in both previous and subsequent utterance segments, but where the beginning and end of the utterance unit are incoherent within the whole utterance, if viewed from a traditional sentential perspective. The pivot is the segment in and through which the structure is changed or, as it were, rotated» (s. 3, Noréns kursiveringar). Som Norén utförligt visar finns dock en rad andra fenomen som på olika vis är strukturellt eller funktionellt relaterade till den egentliga, prototypiska apokoinoukonstruktionen. Till denna skara skulle många XPK möjligen kunna föras, även om det är mycket tveksamt (se avsnitt 3).

samt en viss semantisk betydelsepotential och sociopragmatisk funktionell potential. Formen och funktionen får vidare antas vara opplösligt knutna till varandra, varför de bör behandlas tillsammans också i språkbeskrivningen. Det är också, särskilt i samtalsspråket, rimligt att utgå från att en konstruktion har en prototypisk form och funktion, men att det finns en viss variation avseende hur konstruktionen utformas och används (som inte uppfattas som normbrytande av språkbrukarna) (jfr Forsskåhl 2009, Bockgård u.u.). Inte minst gör språkets starka kontextanpassning att konkreta yttranden baserade på vad som bör betraktas som en och samma abstrakta konstruktion kan skilja sig ganska kraftigt från varandra; konstruktioner bör ses som kontextöverskridande resurser som talare utnyttjar för och anpassar till olika kommunikativa syften. Utifrån detta betraktelsesätt kan olika konkreta instanser av en viss grammatisk konstruktion vara mer eller mindre prototypiska (se även Linell 2003a, 2003b, 2005).⁷

Kännetecknande för en grammatisk konstruktion är att den utgör ett återkommande mönster (som varierar inom rätt stränga ramar) i språkbruket; för att det ska vara adekvat att tala om en konstruktion ska det alltså inte vara en engångshändelse att vissa bestämda strukturella element (såsom ord) kombineras på ett visst sätt för att lösa en viss kommunikativ uppgift.⁸ Om en struktur är utformad och uppfattad som en sorts enhetligt, sammanhållet objekt är detta också ett argument för att betrakta den som en egen konstruktion. Vidare är den konventionella betydelsen och funktionen hos en komplex konstruktion normalt mer än summan av dess olika beståndsdelar; en viss konstruktion kan således inte härledas ur andra och kräver därför en separat behandling då en varietet ska beskrivas. (Se vidare Östman 2005, 2006, Östman & Fried 2005, Lindström & Linell 2007, Wide 2008, Forsskåhl 2009.)

Tentativt betraktar jag XPK som en egen grammatisk konstruktion, dvs. som en konfiguration med bl.a. en relativt fast struktur, betydelse och sociopragmatisk funktion. I den fortsatta framställningen diskuteras fortlöpande om detta är ett rimligt ställningstagande. Ett olöst problem i sammanhanget är att jag inte har kartlagt om och i så fall hur XPK funktionellt avviker från vissa strukturellt och semantiskt likartade uttryck (jfr avsnitt 3). Men jag vill vara tydlig med att mitt huvudsyfte är att beskriva ett visst uttryckssätts formella och funktionella egenskaper, inte att göra någon sorts renlärig konstruktionsgrammatisk analys. Konstruktionsgrammatiken och den interak-

⁷ Många konstruktionsgrammatiker skiljer mellan *konstruktioner*, som sägs utgöra abstrakta, mentalt lagrade scheman som licensierar (genererar) vissa språkliga uttryck, och *konstrukter*, som bildar eller ingår i konkreta yttranden, situerade i tid och rum och som därför är mer varierande till sin struktur (se vidare t.ex. Fried & Östman 2004). Någon sådan distinktion upprätthåller inte jag; graden av abstraktion då jag använder konstruktionsbegreppet framgår av sammanhanget.

⁸ Sammanhängande med detta är det faktum att konstruktioner gradvis både etableras i och utmönstras från en viss språkgemenskap (t.ex. talare av en viss dialekt).

tionella lingvistiken ska snarast ses som mina viktigaste analytiska verktyg och inspirationskällor.

2. Material

Artikeln baseras i huvudsak på inspelade dialektintervjuer, gjorda mellan 1949 och 1972, där en majoritet har minst 55 år på nacken. Vidare har 30 av de 36 inspelningar som jag har lyssnat igenom ägt rum i sydöstra Östergötland eller nordöstra Småland (varav jag har funnit XPK-konstruktioner i 12). Utgångspunkten för mitt arbete är att jag inom ramen för en forskartjänst vid Svenska Akademien studerar dialektal syntax, med fokus på Tjusts (Småland) och Hammarkinds (Östergötland) härader. Härvidlag kan det poängteras att dialekterna i dessa båda härader traditionellt har räknats till de mellansvenska målen, ja t.o.m. till samma undergrupp – de östgötska e-målen – inom detta större dialektområde, där de kustnära målen dessutom anses stå särskilt nära varandra (se t.ex. Lundell 1934:73, Nyrén 2000:34 f.). Det finns med andra ord goda skäl att betrakta dessa härader som delar av ett sammanhållet dialektområde.

Mitt forskningsfokus är dock inte strikt begränsat till dessa två härader, vilket illustreras av att det i materialet till denna artikel ingår en inspelning från var och en av de till området angränsande östgötska orterna Åtvidaberg och Östra Ryd. Dessutom har jag tidigare stött på XPK då jag (egentligen i andra syften) lyssnat på inspelningar från Vinön (Lännäs socken) i Närke, Karlskoga socken i Värmland och Selångers socken i Medelpad. Jag har därför valt att utöka materialet med två intervjuer från vardera orten (varav en från den sistnämnda socknen visade sig inte innehålla någon XPK).

Mitt sammanlagda intervjumaterial innehåller 69 XPK-konstruktioner, varav 49 är från Östergötland-Småland, 12 från Karlskoga, 6 från Vinön och 2 från Selånger. I de fall det verkar kunna finnas väsentliga skillnader i XPK-bruket mellan orterna delar jag upp materialet i fyra delkorpusar, betecknade ÖS, Ka, Vi och Se. I övrigt behandlas intervjumaterialet som en sammanhållen korpus. Det bör tydligt sägas att skillnaderna mellan orterna är ringa överlag och att underlaget självfallet är för litet för att man ska kunna dra några säkra dialektgeografiska slutsatser.

Jag har också kartlagt varje individs bruk av XPK i intervjumaterialet, bl.a. för att se om variationen avseende konstruktionens struktur är påfallande mindre för varje individ än för materialet i stort. Överlag får dock sägas att den intra- och interindividuella variationen ger ringa anledning att revidera de generella slutsatser som jag drar på basis av hela korpusen. I de fall som jag har ansett att någon aspekt av individernas XPK-bruk ändå har något väsentligt att tillföra diskussionen, redovisas denna i en fotnot.

Intressant nog produceras alla utom en XPK i intervjumaterialet av en sagsperson och inte av en intervjuare. Om inget annat anges är det därför en

Sa som har producerat de exempel som återges i artikeln. Den sneda fördelningen av konstruktioner mellan kontrahenterna avspeglar sannolikt för det första att sagespersonerna generellt talar betydligt mer än intervjuarna under inspelningarna, för det andra att de har bättre kunskaper om de gängse uttrycksätten på orten (jfr Ivars u.u.) och för det tredje att de också använder ett mer dialektalt och informellt språk.

Mitt material består inte endast av intervjubelägg. Jag har även sökt efter XPK i samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter (OSDs) respektive till Ordbok över Finlands svenska folkmål (FOs), och funnit sådana i stora mängder (under »kalla».⁹ (Även sockensamlingarna vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg har genom sökts, dock utan funna belägg.) Jag hänvisar emellertid endast marginellt till dessa ordboksbelägg i de diskussioner som jag för nedan, eftersom beläggen i allt väsentligt bekräftar (eller åtminstone inte motsäger) den bild som intervju-materialet ger. Vidare var mitt primära syfte med att över huvud taget konsultera ordbokssamlingarna att få en uppfattning om XPK-konstruktionens geografiska utbredning, och jag har därför valt att inte anteckna och analysera samtliga belägg. Den slutsats man kan dra på grundval av det material som jag förfogar över är hur som helst att konstruktionen förekom (och eventuellt ännu förekommer) i traditionella dialekter över i stort sett hela Sverige.¹⁰ Konstruktionen är även belagd i en stor mängd socknar som är ganska jämnt fördelade över de svenskspråkiga delarna av Finland (se även FO s. 231).¹¹

Jag har även konsulterat många tryckta ordböcker, i synnerhet dialektbeskrivande sådana. Det är emellertid sällsynt att XPK tas upp. Utöver SAOB och FO finns dock några ytterligare omnämmanden, nämligen i Levander & Björklund 1970–1980:1063 (dalmålen), Larsson & Söderström 1979:101 (Hössjöområdet) och Hellbom 1980:123 (Njurundamålet). De (fåtaliga) exempel och betydelseuppgifter som finns i ordböckerna stöder den bild som intervju-materialet ger.

⁹ Stort tack till Caroline Sandström, huvudredaktör för den finlandssvenska ordboken, som har låtit kopiera de relevanta beläggen och skickat dem till mig.

¹⁰ De enda landskap som jag inte har funnit belägg från är Bohuslän, Dalsland, Uppland, Gästrikland och Härjedalen. Men att det saknas belägg från ett landskap är naturligtvis inte alls samma sak som att konstruktionen inte förekommer där.

¹¹ Utöver det som FOs visar grundas detta påstående även på att jag via e-post har kommunicerat med Caroline Sandström, som i sin tur har konsulterat Lisa Södergård, arkivarie vid Språkarkivet vid Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS). Jag har också varit i kontakt med Ann-Marie Ivars, som har forskat mycket om österbottnisk syntax (se t.ex. Ivars u.u.). Alla tre menar att XPK finns i traditionella finlandssvenska dialekter, möjligen i synnerhet i södra Österbotten, men att konstruktionen är på stark reträtt. Med andra ord verkar situationen på det hela taget vara densamma i Finland som i Sverige. Södergård har även haft vänligheten att bifoga länkar till två ljudfiler tillgängliga på SLS webbplats (<http://www.sls.fi/doc.php?docid=596> och <http://www.sls.fi/doc.php?docid=595>) som innehåller varsitt exempel på konstruktionen.

En rimlig slutsats av konstruktionens stora geografiska utbredning är att uttryckssättet har mycket gamla anor. Det finns till yttermera visso många belägg på konstruktionen också i sådana dialekter som brukar beskrivas som »konservativa». För att kunna uttala mig säkrare om uttryckssättets ålder har jag sökt skriftliga belägg, men det har givit ett rätt magert resultat. I fornsvenskan har jag tyvärr inte lyckats belägga XPK alls. Det äldsta belägget jag har hittat är i stället från 1614, återgivet i SAOB (K 172). I SAOB finns ytterligare tre exempel (från 1652, 1839 och 1889). Härutöver har jag lyckats hitta 21 skriftliga belägg, från perioden 1667–1937, med hjälp av Språkbanken, Projekt Runeberg och den korpus som har sammanställts av projektet Svensk dramadialog under tre sekler.¹² De webbsökningar som jag har genomfört med hjälp av Google har däremot varit fruktlösa.

Det är inte så förvånande att det är relativt svårt att hitta skriftexempel på XPK. Uttrycket förefaller mig intuitivt höra mer hemma i det mer dialogiska, socialt orienterade samtalspråket än i det i viss mening stringentare och mer informationsorienterade skriftspråket. En metaspråklig kommentar till ett ord eller en fras som man själv just har producerat är förmodligen generellt sällsyntare i skrift än i samtal, inte minst i sådana genrer som de flesta bevarade (och kanoniserade) äldre texter tillhör (jfr Bjerres 1935:22 passim analys av den i viss mån likartade s.k. *het*-konstruktionen,¹³ samt allmänt om kanoniserade historiska texter, Ralph 2000:376 passim).

En annan faktor värd att beakta är att XPK redan under början av 1900-talet var ett vardagligt och dialektalt uttryck (SAOB K 172). Vi bör därför tänka oss att utvecklingen över tiden är följande: XPK har sedan länge använts i tal och i mindre utsträckning i skrift. Konstruktionen har konkurrerat med andra uttryck som är (i stort sett) synonyma (jfr nästföljande avsnitt). Vi kan vidare tänka oss att vissa av dessa uttryck har haft (eller gradvis fått) högre status än XPK och att de därför med tiden har kommit att vinna terräng på XPK:s bekostnad. Denna process torde vidare ha gått snabbare i mer standardiserade (riksspråkliga) varieteter än i t.ex. konservativa, traditionella dialekter. Detta har lett fram till den situation som SAOB beskriver, och vi kan lugnt utgå från att konstruktionen är ännu mycket mer marginaliserad – i både tal och skrift – nu drygt sjuttio år senare. (Jag kan inte påminna mig att jag i mitt vardagliga liv har hört den brukas av någon enda talare.)

¹² I den sistnämnda korpusen, bestående av 45 dramer, har jag dock endast funnit ett belägg på XPK (i »Aldrig i lifvet» av Gustaf af Geijerstam, från 1890): *Ett geni var han! Ja, han var ett geni, di kallar!*. För närmare information om korpusen, se Melander Marttala & Strömquist 2001.

¹³ Här följer ett exempel på *het*-konstruktionen: *en lithen sogn, hether Hendene* (Bjerre 1935: 16). I sällsynta fall kan det även förekomma andra durativa verb än *heta* i motsvarande konstruktion, verb såsom *kallas, vara, bo, stå, sitta* och *väga* (ibid. s. 17).

På grund av det ringa antalet skriftbelägg har det dock inte varit möjligt för mig att på allvar kartlägga XPK-konstruktionens historiska rötter, men jag lämnar med glädje över stafettpipen till andra hugade forskare.¹⁴

3. Mer om avgränsningen av XPK

Av främst praktiska skäl tillämpar jag en strikt avgränsning av fenomenet XPK. Dock finns det i empirin en mängd uttryck, varav en del exemplifieras nedan, som har gemensamma formella och/eller funktionella egenskaper med den konstruktion som står i fokus. Dessa kommer ibland att benämnas systerkonstruktioner. Att närmare jämföra XPK med olika likartade konstruktioner är en mycket relevant framtida forskningsuppgift.¹⁵

Avgränsningen av »min» konstruktion gentemot andra, likartade konstruktioner är bl.a. baserad på vissa systematiska mönster vad gäller ordföljd m.m. som intervjumaterialet uppvisar (se vidare nedan). Mina övriga delmaterial har excerperats och i viss mån analyserats med utgångspunkt i den avgränsning som intervjumaterialet ligger till grund för. Eftersom området ÖS i sin tur har en dominerande ställning inom intervjumaterialet, innebär detta att den grammatiska beskrivning som presenteras i uppsatsen i första hand är giltig för de traditionella dialekterna i denna trakt, medan dess giltighet för andra varieteter är något mer osäker.

I denna uppsats första stycke slås fast att en XPK alltid innehåller ett innehållstungt element, ett personligt eller generiskt pronomen och en finit form av verbet *kalla*. Detta handlar dock egentligen om empiriska fakta (primärt i intervjumaterialet) och inte om definitionsmässiga utgångspunkter. Ett formord vore förvisso mycket osannolikt som initial kompo-

¹⁴ En långsökt tolkning är att *kalla* i XPK ska förstås ungefär som 'säga' och inte som 'benämna', vilket skulle förklara varför konstruktionen betraktad ur ett nutida standardspråksperspektiv verkar sakna ett objekt (fast det i så fall egentligen är X som fungerar som ett outtalat objekt, i stället för predikativ, till K i bisatsen). *Kalla* kunde, åtminstone i vissa konstruktioner, i fornsvenskan användas synonymt med *säga* (se vidare Söderwall s. 642). Vad som främst talar mot denna tolkning är för det första att det i mitt material förekommer realiserat objekt i bisatskonstruktioner som i övrigt är identiska med (X)PK; jag återkommer till dessa i nästföljande avsnitt. Det andra avgörande skälet är att jag i intervjumaterialet inte har belagt *kalla* i betydelsen 'säga' i helt andra typer av grammatiska konstruktioner än XPK.

¹⁵ Var de i konstruktionsgrammatisk mening exakta gränserna för den fokuserade konstruktionen går är enligt min mening inte lätt att avgöra; det är alltså svårt att fastslå vilka typer av strukturer som idealt ska inkluderas i fenomenet. Jag vill därför här understryka att den gränsdragning som jag tillämpar är genomtänkt och empiriskt förankrad, men likväl tentativ. Enligt min mening tillhör de strukturer som undersöks förvisso en och samma grammatiska konstruktion, men det är inte uteslutet att fler typer av syntaktiska konfigurationer egentligen ingår i »fenomenet» – att formella och funktionella likheter motiverar en vidare avgränsad konstruktion än vad jag laborerar med i texten. Men även om XPK inte skulle visa sig vara en egen konstruktion (eller en sammanhållen konstruktionsfamilj) i strikt konstruktionsgrammatisk mening, är min distinkta gränsdragning mellan XPK och andra fenomen ändå inte omotiverad, med tanke på att det som sagt är nödvändigt att avgränsa undersökningsobjektet av praktiska skäl.

ment i konstruktionen. Däremot vore det a priori inte alls otänkbart med andra subjekt än ett personligt/generiskt pronomen (*X bönderna/di gamle/mor kallde*), men det finns *inget* exempel på detta i någon av mina källor.¹⁶ Otänkbart vore det inte heller med verbet i supinum (*X di har kallat*) eller i infinitiv (*X di brukade kalla*), men även sådana konstruktioner saknas alltså i mina material.¹⁷ I teorin finns det också andra benämningsverb med objektspredikativ som skulle kunna stå i stället för *kalla* i positionen efter P, i första hand just verbet *benämna*; ännu mer långsökta verbalalternativ är *titulera* och *etikettera* (och kanske något ytterligare verb). Men inte heller dessa förekommer i empirin. (Här är det dock endast intervju-materialet som har granskats.)

Inom de ramar som min definition anger varierar det däremot förstås vilka element som bildar X, P och K mellan olika realiseringar av konstruktionen (se även nästföljande avsnitt). Jämfört med (1) ovan följer här exempel på konstruktionen med en annan sorts X än ett ensamt substantiv, andra subjekt i bisatsen än *de (di)* och/eller andra former av verbet än *kallde*.

(2) [Från en redogörelse för hur man tämjde stutar.]

de va bare ve: (h), (1,2) försöke på alle vis å tj:ö-
(0,2) (SE UPP) åå (**lucke**) på di kaller å (håna'n), (Ukna)

(3) [Sa talar om hemtillverkning av korv.]

så länge en hade nåre, (sånt här), .hh **fjälster vi kallde**;
(Gärdsrum)

(4) [Från en beskrivning av hur man torkade säd på åkern.]

utan då satt däm i **ytterrep en kallde**, (Östra Ryd)

(5) [Från en redogörelse för hur notfiske gick till.]

så kåm man te: (0,3) **tjilen di kallade** <di hade fisket.
(Tryserum)

(6) [Sa berättar om en kyrkoherde som vid ett tillfälle föll genom isen.]

hade han en tjärre såm han åkte, en **jigg di kalla**,¹⁸
.h (.) (å) en häst, (Tryserum)

(7) [Från ett nekande svar på frågan om man kunde äta *prigg* 'spigg', en fisk som

¹⁶ Jag vill påminna om att jag dock inte har granskat samtliga XPK-liknande konstruktioner i OSDs.

¹⁷ Däremot beskriver SAOB (K 172 f.) den med XPK (i stort sett) synonyma men inte satsbaserade konstruktionen X (*så*) *att kalla*, som i exemplet *D. 20 Junii om morgonen passerade wi Elbingen inom skärs att kalla* (från 1703). Konstruktionstypen finns dock inte i intervju-materialet. Och eftersom den till yttermera visso nog hur som helst måste betraktas som en annan konstruktion än, snarare än en variant av, XPK, har jag valt att inte aktivt söka efter sådana här infinitivkonstruktioner i mina övriga, kompletterande delmaterial.

¹⁸ Formerna *kalla/kalle* är frekvent använda med preteritumfunktion i mitt intervju-material (jfr artikelns inledning). Den normala presensformen av verbet i de undersökta dialektområdena är *kaller* (som i 10), på Vinön i konkurrens med *kallar* (jfr avseende ändelsevokaler i denna trakt Bihl 2001:144 ff., även om han enbart studerar substantiv). Slutsatsen man kan dra av detta är att en XPK med *kalla/kalle* får antas ha preteritum- och inte presenstempus.

man använde för oljetillverkning, varefter restprodukten, *priggmaret*, användes som gödsel.]

där vart ju sånn lukt uta dä där °eh:° (.) **priggmaret en kalla** s'att eh:: .hh (0,3) en uh jick ju: (.) krokar för däm dä(r) höga(n), (S:t Anna 1972a)

(8) [Sa beskriver en viss sorts vinterfiske.]

01 Sa: å två di fick föra däm där eh(hh) (0,5)

02 **r:ot-träna vi kalla.**

03 (0,3)

04 trästängerna (unner),=

05 In: =°ja,

06 (0,2)

07 Sa: isen.

(S:t Anna 1972a)

(9) [Sa besvarar frågan vilka hemvävda kläder man hade förr.]

01 Sa: ja: ja'de tjortla tröje förr,

02 (0,3)

03 In: ja:?

04 Sa: tjortla **blus di kall°e?**¹⁹

(Locknevi)

(10) [Sa har just berättat om sjöfågelsjakt.]

01 In: där fanns väll en del fågler (.) °uhm:° såm

02 (0,2) kunne dyke i vattnet va?

03 (0,3)

04 Sa: ja: (de de dr:::n) ((oartikulerat)) (0,7)

05 **tussa en kaller.**

06 (0,7)

07 (vi:tfl[äcki). ((oartikulerat))

(Västrum)

Som nämns i denna artikels början finns det ett alternativ till bisatstolkningen som är tänkbart (inte helt otänkbart) för de flesta instanser av XPK. Alternativet går som sagt ut på att betrakta hela makrosyntagmen (t.ex. *så kām man te tjilen di kallade* i 5) som en apokoinouliknande konstruktion (jfr Norén 2007 samt not 6).

Att välja mellan en bisats- och en apokoinoutolkning av en XPK(-liknande konstruktion) är emellertid inte bara en fråga om tycke och smak. För vissa sorters yttranden passar den förra tolkningen mycket bättre och i andra den senare. Till att börja med är en apokoinoutolkning långsökt då X står initialt i en makrosyntagm, som i följande exempel, där Sa just har sagt att man förr hade så långa arbetsdagar att man förtjänade de helt lediga dagar som man då och då fick.

¹⁹ I detta fall är det svårt att avgöra om *tjortla* tillhör XPK eller ej. Min förstahandstolkning av rad 4 är dock att Sa korrigerar sitt eget yttrande på rad 1 genom att påpeka att ett av de ofta hemvävda plaggen kallades just *blus* (och inte *tröje*). Tolkningen stöds av det som sker efter utdraget, där In lyfter fram det senare av de båda substantiven på rad 4 genom att säga *sa di blus i stället*, vilket följs av en bekräftelse från Sa.

(11)

- 01 (3,2)
 02 In: å så hade di väll mycke bjudningar på gårdarna va?
 03 Sa: dä äckså.
 04 (0,9)
 05 In: nä var dä då?
 06 (0,5)
 07 Sa: **j
u**lkalasa di **kal**lde(hh).
 (Hannäs)

I en egentlig apokoinou ska det finnas ett centralled som kan kopplas syntaktiskt till både ett initial- och ett finalled. Det enda möjliga centralledet i (11) är *julkalasa*, men denna tolkning förutsätter att man tänker sig ett underförstått initialled: ett initialt subjekt och finit verb (såsom *det var*). Enligt min mening är den grammatiska analys bäst som i högst grad är baserad på det som faktiskt sägs. Alltså föredrar jag bisats- framför apokoinoutolkningen av belägg där X står makrosyntagmsinitialt.

Vidare fungerar bisatstolkningen betydligt bättre i alla de fall där den matris syntagm som X ingår i fortsätter efter K (som i 6–8). Här fungerar PK som ett tydligt parentetiskt inskott både syntaktiskt och pragmatiskt sett. Då en egentlig apokoinou produceras är det ju i stället så att talaren så att säga defintivt övergår från ett syntaktiskt format till ett annat (där centralledet blir själva vändpunkten).²⁰

Sist men inte minst fungerar bisatstolkningen alldeles utmärkt i de rätt så frekventa fall där det föreligger ett *som* mellan X och P. Här är en apokoinoutolkning däremot i princip omöjlig. Nedan följer två exempel på XPK med *som* (se även 20, 24, 30 och 31 nedan). I fall som dessa rör det sig otvivelaktigt om en bisats som följer efter X.

(12) [Sa beskriver linberedning förr; just här syftar han på att man lade in linet i en bakugn.]

- 01 Sa: kunne lägg(e) in'et i:,
 02 (.)
 03 In: ja:?
 04 (0,5)
 05 Sa: **tärke't såm di kallde**.
 (Östra Ed)

(13) [Från en ganska lång beskrivning av hur notbindning gick till.]

- de hade en te, (.) .h häkte fast i, in i:eh (.) .h (0,2) i:
 (0,8) i: °eh° I **BINNtjugan såm vi kaller**, (Västra Ed)

²⁰ Man kan i och för sig i teorin tänka sig att beskriva ett fall där matris syntagmen fortsätter efter PK som att talaren först producerar en apokoinouartad konstruktion för att omedelbart därefter producera en ny sträng som (i likhet med »finalledet», PK) är syntaktiskt ansluten till »centralledet», alltså X. Men det är återigen en mer långsökt tolkning, dels av prosodiska och pragmatiska skäl, dels vid beaktande av hur pass frekvent den aktuella konstruktionstypen är.

En apokoinoutolkning ligger å andra sidan närmare till hands för de förhållandevis få belägg i intervjumaterialet som dels saknar bisatsinledare, dels har omvänd ordföljd (alltså VS-ordföljd, som i detta fall även skulle kunna benämnas KP). Vidare kan sådana här konstruktioner både ha och sakna ett uttalat objekt. Nedan exemplifieras båda typerna:

(14) [Från en redogörelse för hur ett oxok såg ut.]
senn had'di (skrä) kalld'i, (skrä) kalld'i, (Tryserum)

(15) [Från ett svar på frågan om man firade lucia förr på orten.]
di ga se fäll ut tro (j)a å: (1,3) °eh::°
me jus å sjärna. (0,2) kalla di, (Karlskoga 1958a)

(16) [Från en beskrivning av hur notfiske gick till.]
dä stog di mä:: örstöter kall(e) di däm di tar (leffer),
(0,3) ell etter °båt'n. (Västrum)

(17) [Från en beskrivning av hur flöten till notar såg ut.]
dä va klåcka(r)n, kall vi den, (Västra Ed)

I fall som dessa är det alltså näraliggande med en apokoinoutolkning av den makrosyntagm som det skuggade elementet ingår i. Till exempel i (15) utgör *di ga se fäll ut tro ja* [...] *me jus och sjärna* och *(me) jus och sjärna kalla di* två i sig syntaktiskt koherenta strukturer, medan det som föregår respektive följer efter *(me) jus å sjärna* representerar två helt olika, tillsammans inkoherenta konstruktionssätt. Ännu mer given blir apokoinoutolkningen då ett objekt till *kalla* produceras, som i (17): *dä va klåcka(r)n / klåcka(r)n kall vi den*. VS-ordföljden talar däremot givetvis starkt emot en bisatstolkning.

Som framställningen ovan i detta avsnitt visar finns tre särskilt väsentliga syntaktiska faktorer att beakta då fenomenet XPK ska avgränsas: dels huruvida det förekommer ett *som* respektive ett objekt i strukturen som följer efter X, dels ordföljden mellan P och K. En närmare granskning av beläggen i intervjumaterialet visar dock att det finns en tydlig samvariation mellan de tre faktorerna: Frånvaro av både *som* och objekt, vilket är den klart vanligaste kombinationen, ger normalt ordföljden PK. Till detta mönster finns endast tre undantag, varav två är ovan återgivna (14, 15), och två (däribland 15) producerade av en och samma informant (från Ka). Närvaro av *som* ger undantagslöst också följden PK (alltså oberoende av om ett objekt uttalas). Närvaro av objekt men inte *som* ger å andra sidan på ett undantag när ordföljden KP (se 16, 17). (Undantaget utgörs av *en reser en tjärnkubbe vi kaller'n* yttrat av en annan Ka-informant. Möjligen är geografien generellt en relevant faktor vad gäller ordföljden i XPK-liknande konstruktioner.)²¹

²¹ I detta sammanhang kan nämnas att jag har stött på några exempel på XPK-liknande konstruktioner med SVO-struktur i bisatsen både i OSDs och i källor som över huvud taget inte ingår i mitt material. Men jag har som sagt låtit intervjumaterialets belägg vara avgörande vid avgränsningen av XPK från dess systerkonstruktioner (jfr ovan).

Dessa empiriska fakta indikerar tydligt att strukturen (X)KP, som i de flesta fall följs av ett objekt till K, utgör en distinkt annan konstruktion än (X)PK (i ÖS). Närmare bestämt handlar det om konstruktioner av apokoi-nou- respektive bisatstyp.

Jag väljer emellertid att också generellt, oavsett ordföljden, diskvalificera uttryck med realiserade objekt till K från undersökningen. Den första anledningen till detta är alltså att förekomsten av ett objekt, till skillnad från ett *som*, under vissa syntaktiska omständigheter verkar föranleda omvänd ordföljd. Den andra anledningen är att det är just objektsfrånvaron som särskiljer *kalla* (i denna typ av bisatskonstruktion) från alla andra verb (i någorlunda likartade konstruktioner, om sådana finns).²² För det tredje är det denna frånvaro som, enligt min mening, är mest anmärkningsvärd betraktad ur ett standardspråksperspektiv; genom min avgränsning hamnar den egentliga XPK-konstruktionen längst ifrån standardspråket, medan alla systerkonstruktioner kan sägas antingen tillhöra eller stå närmare standard. För det fjärde är det i mitt intervjumaterial generellt ovanligt med objekt i den här typen av metaspråkligt kommenterande bisatser med *kalla*, medan *som* är betydligt frekventare; detta indikerar att det är XPK (utan objekt) som är »kärnfenomenet» (i ÖS), medan satser med objekt kan betraktas som en sorts perifer konstruktionstyp.

För att komplettera bilden av vilka XPK-liknande uttryck som förekommer i intervjumaterialet ger jag i det följande ytterligare ett par exempel på konstruktioner som faller utanför undersökningen. Först exemplifierar jag en konstruktionstyp där både *som* och, vilket är väsentligast i detta sammanhang, ett objekt utsägs. Det är självfallet objektet som diskvalificerar konstruktionen från undersökningen. Konstruktionstypen är mycket ovanlig i mitt intervjumaterial men finns däremot självfallet i modern standardspråkligt präglad svenska.

(18) [Sa berättar om en viss sorts fiske som han har beskrivit som mycket roligt.]
få en. .h (.) fört femti jädder i (e), i (va) e:/i: sånn där,
.h (.) nätteskått såm vi kalle't. (Västra Ed)

Ett alternativ i standardspråket till att ha ett uttalat objekt i bisatser med *kalla* är förstås att ha verbet i passiv form (*kallas*). Sådana passiva satser, exemplifierade av (19), förekommer men är ovanliga i intervjumaterialet och faller givetvis bort ur min vidare undersökning, då de representerar en helt annan syntaktisk konstruktionstyp.²³

²² Med andra ord innebär detta att om man låter frånvaron av *som* i stället för av objekt vara avgörande för definitionen av fenomenet, finns det inget egentligt skäl till varför man i studien skulle fokusera just *kalla* och inte inkludera alla andra verb som i de aktuella dialekterna kan ingå i bisatser strukturellt likartade XPK som saknar ett *som* trots att en bisatsinledare är prefererad i motsvarande konstruktioner i standardspråket.

²³ Dock finns i SAOB (K 172) följande exempel med passivt verb från 1679 som kan anses utgöra en parallell till XPK i kraft av att bisatsen saknar subjekt (semantiskt objekt): [Han] är [...] perdonader till Lijffvet att behålla, slippa medh Gaatolopp, som kallas. Något belägg på en sådan subjektsfrånvaro finns dock inte i intervjumaterialet.

(19) [Sa svarar på frågan om han förr tämjde sina oxar själv.]

de va te lägge på nye oxe:, (.) stuter såm (.) såm di
kalles. (Östra Ed)

I min fortsatta framställning ligger allt fokus på XPK och inget på dess systemkonstruktioner. Närmast ges en utförligare beskrivning av konstruktionens strukturella kännetecken. Som en konsekvens av att de formella och de funktionella egenskaperna är så tätt sammanlänkade berör jag dock även vissa funktionella aspekter. Avsnittet baseras främst på intervjumaterialet och endast i någon mån på ordboksmaterialet. En mer renodlad funktionell analys av intervjubeläggen redovisas i avsnitt 5. Därpå följer ett separat avsnitt om såväl formen som funktionen hos mina skriftbelägg, innan trådarna knyts samman i ett diskuterande slutavsnitt.

4. Formell analys av XPK

Den fokuserade konstruktionens initiala komponent, X, utgörs i intervjumaterialet nästan utan undantag av ett ensamt substantiv (inklusive egenamn). Som framgår av de samtalsutdrag som återges ovan och nedan ingår detta substantiv i flera fall i en större NP och/eller PP i matrissyntagmen (se t.ex. 8, 13), men min subjektiva bedömning, baserad på olika prosodiska, semantiska och pragmatiska faktorer, är att det genomgående är enbart substantivet och inte hela frasen som utgör X, dvs. som kommenteras och därigenom lyfts fram av talaren. (Det finns också en handfull svårbedömda gränsfall.)

Som (2) ovan illustrerar förekommer det dock även att X utgörs av ett verb i infinitiv (i detta fall med ett partikeladverbial). Detsamma gäller för ytterligare fem fall (utan partikel) i intervjumaterialet. Dessutom finns ett belägg (12) vars X (*tårke* 't) jag tolkar som ett verb (i infinitiv eller preteritum) med ett enklitiskt objekt.

Beläggen i ordbokssamlingarna påminner mycket starkt om intervjumaterialet genom en överväldigande majoritet ensamma substantiv som X. Minoritetsfallen utgörs i detta material normalt av utbyggda nominalfraser eller av infinitivfraser, även några med objekt. I sammanhanget kan även nämnas Ivars (2010) iakttagelse att X i sydösterbottniska dialekter utgörs av nominalfraser som refererar till föremål, platser eller personer.

Den mycket kraftiga dominansen för substantiv som X är ett inte speciellt förvånande resultat om man beaktar att XPK är en konstruktion som lyfter fram X, markerar elementet som anmärkningsvärt i sammanhanget. Just substantiv är oftare meningsfulla för samtalsdeltagare att lyfta fram än ord tillhörande andra ordklasser, eftersom de är semantiskt tunga, innehållsrikt centrala i framställningen och – inte minst i dialektintervjusammanhang – relativt sett svårbegripliga för mottagaren, t.ex. i kraft av att de kan ha en form eller en betydelse i den aktuella dialekten som inte

finns i standardspråket. Jag återkommer till dessa teman i nästföljande avsnitt.

Såsom beskrivs i föregående avsnitt förekommer det att ett *som* produceras mellan X och P. I intervjumaterialet finns närmare bestämt sexton sådana fall (23 % av hela korpusen). Dialektgeografiska skillnader kan anas: andelen för Vi är 67 %, Ka 33 %, ÖS 16 % och Se 0 %.²⁴

I SAOB (K 172) uppges att XPK med *som* är en form som användes »förr», en tes som stöds av mitt eget skriftliga material (se avsnitt 6). Vi kan med SAOB:s beskrivning som utgångspunkt tänka oss att uttryckssättet över tiden successivt har förlorat mark inte bara i skriftspråket utan också i talspråket.²⁵ De ovannämnda skillnaderna mellan delmaterialen skulle i så fall kunna förklaras av att processen vid inspelningstillfällena hade fortskridit olika långt i olika trakter och för olika talare. I anslutning till detta bör även framhållas att det *som* som diskuteras här förekommer även i ordboks-samlingarna men är betydligt sällsyntare där än i intervjumaterialet.

Det finns flera empiriska fakta som indikerar att XPK generellt sett är en väl sammanhållen konstruktion. Ett sådant är att det är extremt sällsynt med andra ord än *som* mellan X och P. Närmare bestämt föreligger i intervjumaterialet blott ett exempel på detta. Exemplet är säreget också i den meningen att XPK-konstruktionen har en lång intern paus. I episoden där exemplet figurerar diskuteras båtar som har gått på grund.

(20)

01 Sa: å så kan di då::eh: gå gaert för dām så di får, (0,4)

02 **länsa** å så der °å° (1,5) **sām di kaller.**

03 (0,3)

04 In: ja ja?

05 (0,5)

06 ja:z

07 ((Sa fortsätter sin redogörelse))

(Västrum)

Den långa pausen (på rad 2) medför att anknytningen mellan X (*länsa*) och bisatsen (*sām di kaller*) är svagare än i gängse XPK-konstruktioner, där komponenterna ofta t.o.m. är sammanhållna i en prosodisk enhet (se vidare nedan) och (i hög grad därför) även hör starkare samman pragmatiskt sett. På grund av den tidsmässiga separeringen får däremot bisatsen i (20) en lö-

²⁴ En granskning på individnivå visar att ingen av de femton sagespersoner som producerar minst två XPK konsekvent använder *som*, och endast en använder *som* i en majoritet av belägen. Dessa uppgifter ger grund för antagandet att XPK utan *som* är »normalformen» (den mest lexikaliserade, rutiniserade formen) i de undersökta dialekterna (och på de flesta andra håll – se nedan), medan XPK med *som* är brukat av vissa individer, kanske särskilt i vissa geografiska områden, som en variantform.

²⁵ Den förmodade diakrona utvecklingen av XPK på denna punkt verkar kunna kontrasteras mot relativsatsens och vissa andra bisatstypers historia, där utelämnning av *som* är betydligt vanligare i fornsvenska än i senare tiders språkbruk (Wessén 1965:231, 265 passim).

sare, självständigare relation till X (och resten av matris syntagmen) än i normalfallet – även om strukturen syntaktiskt parasiterar på X och prosodiskt markeras som en fortsättning snarare än som en nystart, vilket retroaktivt skapar en (även pragmatisk) förbindelse till det som föregår pausen (jfr Erikssons 2002, Lindströms 2008:194 ff. och Noréns 2007:131 ff. analyser av det likartade fenomenet turtillägg).²⁶

En spekulativ tolkning av skeendet i (20) är att Sa ursprungligen var på väg att »lämna» ordet *länsa* (X) och gå vidare i sin redogörelse (notera särskilt den volymsvaga konjunktionen *å*) men att det uppstår någon sorts ord-söknings- eller liknande problem hos talaren, manifesterat genom pausen, som föranleder honom att i stället producera en sorts efterkommentar till X, i detta fall i form av en PK. Som synes dröjer det efter *kaller* ytterligare en stund innan Sa återupptar sin redogörelse. Handlingen som PK används för att verkställa är av en delvis fatisk karaktär.

Exempel (20) väcker också frågan i hur hög grad en syntaktiskt koherent struktur även måste vara prosodiskt och temporalt sammanhållen för att bedömas som en XPK. Ett rimligare förhållningssätt än att upprätta en fix gräns för detta menar jag dock vara att skilja mellan prototypiska och atypiska konstruktioner, där det här diskuterade belägget får föras till den atypiska gruppen i och med att det inte är prosodiskt sammanhållet.

Den obligatoriska komponent i en XPK som följer närmast efter X är alltså ett pronomen, P. Fördelningen av olika pronomenvarianter i intervju-materialet ser ut som följer: 53 *di*, 10 *vi*, 4 *en* och 2 *dåm*, där den näst sista varianten endast förekommer i ÖS och den sista i Se.²⁷ I ordbokssamlingarna har jag på ett undantag när endast hittat *de* och *vi* i olika uttalsvarianter, där det förra pronomenet är i klar majoritet men inte riktigt lika klar som i intervjumaterialet. Undantaget utgörs av ett *man*, producerat i Ingå socken i västra Nyland. (Belägget återges även i Lundström 1939:159.)

Det generiska pronomen som dominerar i subjektsfunktion i nutida standardnära språkbruk är *man*, vilket det alltså i det närmaste helt saknas belägg på i XPK-konstruktioner (även i skrift; se avsnitt 6). Detta är emellertid inte förvånande eftersom pronomenet i fråga är extremt sällsynt i intervju-materialet i stort, och vad gäller andra svenska dialekter kan det vara på sin plats att citera Wessén: »Än i dag är obest. pron. *man* huvudsakligen ett skriftspråksord. Naturligt talspråk, åtminstone i dialekt, har i stället *en*» (1965:81; se även anförd litteratur i Jörgensen 1970:46). I ljust av detta är den relativt ringa mängden *en* bland mina belägg mer anmärkningsvärd.

²⁶ Med *turtillägg* avses ett tillägg, ofta efter en kortare paus, till en potentiellt fullbordad samtalstur, som syntaktiskt, semantiskt och ofta även prosodiskt ansluter sig till (parasiterar på) denna tur. Turen får alltså en ny (potentiell) slutpunkt, varvid den förra upphävs retroaktivt.

²⁷ En analys av de enskilda individernas språkbruk ger ytterligare underlag för att hävda att *de* är en sorts grundform av P i XPK. Av de sexton sagespersoner som producerar minst två XPK är det bara en (från Västra Ed) i vars belägg det finns en majoritet för en annan P-variant, nämligen *vi*.

I intervjumaterialets dialekter (och säkerligen i en mängd andra att döma av ordbokssamlingarna) är *de* ett mycket frekvent pronomen som inte bara används definit, personligt, utan även indefinit, (nästan) generiskt, (i stort sett) synonymt med *en/man*. (Detta innebär att Wessén nog borde ha tillfogat *de* till den senare citerade meningen i föregående stycke.) Specifikt i fråga om XPK-konstruktioner ska nog *de* dock sällan eller aldrig förstås som ett personligt pronomen som refererar till en bestämd grupp av referenter (jfr även Larsson & Söderström 1979:101, Hellbom 1980:123). Syftningen är i mitt material genomgående vag och oftast även vid. För det mesta ska pronomenet förmodligen tolkas ungefär som 'folk i trakten förr i tiden'; i vissa fall syftar det kanske på en något mer avgränsad men ändå diffus grupp människor.

En tänkbar förklaring, utöver att ett indefinit *de* är vanligt i materialet i stort, till att det oftast är detta pronomen som bildar P, skulle kunna vara att det främst är i denna form som XPK har rutiniserats till en fast fras, en grammatisk konstruktion. Utifrån denna tolkningslinje kan pronomenet som sådant bära på ytterst lite semantisk betydelse.

Den på förhand förväntade funktionen hos *vi* i en XPK är att detta pronomen på ett tydligare sätt än *en* och i synnerhet *de* används för att inkludera talaren i den grupp som använder/använde termen X för att referera till en viss företeelse. I de empiriska instanser där *vi* används, tycks det också som att talaren inkluderar sig själv i den (diffusa) skara som säger eller sade X. Beträffande *de* och *en* är däremot mitt intryck att talaren vid användning av något av dessa pronomen inte explicit positionerar sig som X-brukare – trots att det (i åtminstone nästan samtliga fall) av sammanhanget är uppenbart eller högst sannolikt att han²⁸ tillhör/tillhörde X-brukarnas skara.²⁹ (Sa talar givetvis oftast om företeelser som han har mycket god kännedom om.) Hur som helst är referentavgränsningen i intervjumaterialet undantagslöst vag – det finns ingen tydligt avgränsad grupp referenter vare sig då *vi*, *de* eller *en* används. Vidare förefaller inget av pronomenen fungera tydligt självexkluderande (se även noterna 39 och 40 nedan).³⁰

²⁸ Eftersom de allra flesta intervjuare och sagespersoner är män väljer jag att konsekvent använda *han* som generiskt pronomen i denna text.

²⁹ Man kan därför tänka sig att en väsentlig skillnad mellan *de/en* och *vi* handlar om ansvarstagande. En möjlig variant av detta tema är att en talare genom *vi* gör ett svagare anspråk på »autenticitet» hos termen X – att han demonstrerar att han själv och en del andra säger/sade X men inte tar ansvar för att det handlar om en (i dialektområdet) etablerad och spridd term. Jag vill varmt tacka deltagarna i »Samtalsgruppen» vid Institutionen för nordiska språk i Uppsala – Leelo Keevallik, Björn Melander, Niklas Norén, Hedda Söderlundh och Jenny Öqvist – för en givande diskussion kring denna fråga. Mer forskning är dock av nöden, innan man kan säga något definitivt.

³⁰ Förutom beskrivningar av finlandssvenska dialekter (se Jörgensen 1970:46) och vissa betydelseuppgifter till enstaka språkprov i ordböcker har jag inte stött på någon beskrivning i forskningslitteraturen av *de* som ett dialektalt generiskt pronomen (utan det är som sagt i stället pro-

XPK-konstruktionens tredje och sista obligatoriska komponent, verbet *kalla*, står i intervjumaterialet betydligt oftare i preteritum (77 %) än i presens (23 %). Övervikten för preteritum speglar, vill jag påstå, i första hand det faktum att konstruktionerna nästan undantagslöst är invävda i ämnesmässiga kontexter som fokuserar företeelser i förfluten tid. Då presens används ska nog detta tolkas som ett tecken på att termen X fortfarande är i bruk i sådana sammanhang som sagespersonen vistas i, medan val av preteritum snarast lämnar denna fråga öppen.

Låt oss se närmare på ett exempel med presensböjt K. Samtalsämnet är här den tid på året mellan vinter och vår då det var (och är) omöjligt att ta sig fram på sjön (i detta fall Hjälmarens). Den avsedda betydelsen hos Sa:s först återgivna, något svårtydda yttrande torde vara 'det var så dant (illa) så att de/man inte kom fram på sjön' (även om han eventuellt har råkat felplacera negationen).

(21)

- 01 Sa: dä va ('nt så dant) så di kām fram på sjön.
 02 (0, 2)
 03 In: °ne:e?
 04 (0, 4)
 05 Sa: **isbrättet di kallar.**
 06 (0, 4)
 07 In: °°.m
 08 (2, 1)
 09 Sa: så de va de, de värste såm di hade.
 (Vinön 1972b)

Här står som synes samtliga verb i preteritum utom K. Den enligt min mening mest näraliggande tolkningen av presensformen hos K är att talaren med hjälp av denna markerar inte bara att företeelsen isbrott (islossning eller isskrivning, jfr SAOB I 1180 f.) är en väsentlig realitet också för samtidens människor utan även att den benämns på just detta sätt; själva termen lever alltså kvar i det lokala språkbruket. Om talaren däremot hade böjt K i preteritum hade det rått oklarhet kring huruvida termen endast hör till förfluten tid eller har kvarstått vid inspelningstillfället i det levande språkbruket på orten.

En mycket väsentlig egenskap hos XPK-konstruktionens inre syntax är att det inte i något av mina material förekommer belägg på ett ord i positionen mellan P och K. (Det heter t.ex. inte *X di allti kallde*.) Detta utgör ett av flera skäl till att betrakta satstypen PK som en fast, starkt sammanhållen, nä-

nomenet *en* som framhålls). En anledning till detta eventuella förbiseende är kanske att *de* har en mer diffus, svårkaraktäriserad betydelse då det används (semi)generiskt än andra, både definitiva och generiska, pronomen har; betydelsemässigt befinner det sig möjligen någonstans mellan ett definit 'de' och ett generiskt 'man/en'. Ur språkbrukarnas perspektiv kan denna dif-fusitet ses som en kommunikativ resurs.

rapå lexikaliserad enhet (se även Ivars u.u.). Det är hela paketet som används som en kommunikativ resurs (då det kopplas till X).

Helt i linje med denna tolkning är det faktum att bisatsen PK i intervju-materialet endast på tre undantag när heller aldrig är finalt utbyggd; det finns normalt inget ord efter finitet. Undantagen lyder:

(22) [Sa berättar om en gång då hon i samband med fiske var med om att få upp en död man i en kista.]

gammel svart tjista, den (fick man) sätta utanför,
.hh (0,2) eh: **tjilen vi kalla då**, såm han låg i,
å så va de te dra åpp den (Tryserum)³¹

(23) [Samtalsämnet är *lekstugor* 'danstillställningar med mat i bondgårdar'.]

01 Sa1: trettandas: (.) haljen (0,7) då vare no lekstuge å.

02 Sa2: =jō:, **trettandas (bal) (dåm) kaller.**

03 (0,5)

04 **NU: .**

(Selånger)

(24) [Sa berättar om hur han förr fraktade ved över isen.]

då lasta(de) dit de på isjakten, hade vi en sånn där
fyrstakatjälke såm di kalla för. (Vinön 1972a)

I (23) ser vi att den tidsadverbiella bestämning till *kaller* som produceras (*nu*, rad 4) inte är prosodiskt integrerad med den resterande delen av bisatsen utan fungerar som ett turtillägg, kanske motiverat av frånvaron av snabb respons på den replik som talaren just har producerat (jfr Eriksson 2002, Lindström 2008:194 ff.). Exemplet får därför snarare betraktas som en specialvariant av än som en egentlig avvikelse från grundmönstret att satsen PK inte byggs ut bortom K.

Exempel (24) är intressant nog ett unikum; jag har inte stött på något ytterligare *för* i motsvarande syntaktiska position, vare sig i dialektintervjuerna eller i mina andra material. Det är med andra ord *kalla* och inte *kalla för* som är det etablerade verbuttrycket i XPK-konstruktioner. Återigen slås man av hur begränsad den lexikosyntaktiska variationen är, vilket i sin tur säger något väsentligt om graden av rutinisering och lexikalisering hos PK.

Jag övergår härmed till att fokusera XPK-konstruktionens typiska prosodiska egenskaper (självfallet tillfredsställande belagda endast i intervju-materialet). Som nämns ovan är ett kännetecken för konstruktionen att den normalt saknar interna prosodiska gränser. Det finns närmare bestämt inget exempel på en paus eller någon annan sorts prosodisk gräns (inkluderat tveksamhetsmarkörer) mellan P och K, vilket ger ännu ett argument för att

³¹ Ordet *då* kan här förstås som icke-temporalt, som en diskurspartikel (jfr Landqvist 2003). En sådan brukar inte anses fungera som en konstituent i en sats; den ingår i yttrandet (turkonstruktionsenheten) men inte i satsen (se t.ex. Lindström 2008:78). Huruvida *då* i (22) verkligen utgör en del av bisatsen (eller endast av turkonstruktionsenheten) är dock en fråga av ytterst ringa betydelse i sammanhanget. Dessutom bör sägas att det inte heller är omöjligt att *då* snarare hör till matrissatsen än till bisatsen PK, även om prosodin knappast stöder denna tolkning.

hävda en hög lexikaliseringsgrad hos bisatsen. Vidare föreligger så pass få som elva exempel på en prosodisk gräns (någonstans) mellan X och P,³² varav fyra utgörs av en längre paus (som i 20 ovan).

En annan relevant aspekt att undersöka är hur XPK typiskt förhåller sig prosodiskt till de resterande delarna av samtalsturen, alltså de led som eventuellt kommer före och efter. En sådan granskning avslöjar att en gräns mot det som kommer före föreligger i 26 av de 63 fall (41 %), där X inte inleder en makrosyntagm (turkonstruktionsenhet). Att siffran inte är högre är inte så förvånande med tanke på att X ur ett traditionellt syntaktiskt perspektiv är primärt länkat till matrissyntagmen, vilken uttrycket därför a priori kan förväntas vara knutet till även prosodiskt. Att siffran inte är lägre är mer förvånande – det är trots allt betydligt vanligare att en talare markerar en gräns omedelbart före X än mellan X och P (jfr föregående stycke) – och det indikerar att X har en stark pragmatisk anknytning till (de sinsemellan ännu starkare sammanlänkade elementen) PK. Uttrycket X får nog (åtminstone i de flesta fall) sägas *både* »tillhöra» matrissyntagmen *och* bilda en sammanhållen enhet tillsammans med PK (jfr med Wesséns 1965:253 f. analys av korrelatet som potentiellt dubbelfunktionellt i vissa fornsvenska konstruktioner med en relativsats som saknar inledare). Ur ett sociopragmatiskt perspektiv kan detta beskrivas som att X fyller en funktion i både det mer övergripande kommunikativa projektet och det strikt lokala (jfr begreppen *lokalt kommunikativt projekt* i Norén 2007:163 ff. passim³³ och *underordnad tur* i Lindström 2008:184 ff.).³⁴

I 24 av intervjumaterialets belägg produceras efter elementet PK en fortsättning av den matrissyntagm som X ingår i (se t.ex. 1 ovan). I 14 av dessa (58 %) föreligger en tydlig prosodisk gräns mellan PK och det som följer. Det finns vidare 23 exempel på att en talare utvidgar turen men inte matrissyntagmen bortom PK (se 5 ovan). Bland dessa föreligger 21 prosodiska gränser i motsvarande position (91 %). De höga andelarna är inte oväntade med tanke på att PK fungerar som en sorts parentes både syntaktiskt och pragmatiskt sett. Den prosodiska gränsen kan antas reflektera en samtidig syntaktisk gräns och en övergång från ett kommunikativt sidoprojekt till ett huvudprojekt (jfr dock not 36 nedan).

Vad gäller konstruktionernas prosodi i övrigt är att märka att det finns ett

³² Andelen är klart högst i Ka, 33 %, medan den är 17 % i Vi, 12 % i ÖS och 0 % i Se.

³³ Lokala kommunikativa projekt, såsom att ge en förtydligande metaspråklig kommentar, ingår i större kommunikativa projekt, såsom att berätta om något. Ofta fungerar de lokala projekten som parentetiska inskott i de större projekten.

³⁴ Lindström skriver (s. 184): »Som underordnade turer räknas här företal, uppbackningar och ifyllnader. Det 'underordnade' består i att dessa turer uttrycker handlingar som assisterar ett framgångsrikt genomförande av en mer vägande handling och att de kräver eller rentav existerar i symbios med den överordnade handlingen.» Den väsentligaste skillnaden mellan mitt fenomen och Lindströms är förstås att det förra inte bildar en egen tur (knappast ens en egen turkonstruktionsenhet).

relativt tydligt betoningsmönster i intervjumaterialet. X är alltid betonat, nästan alltid med stark emfas, vilket ligger i linje med min sekventiella analys som visar att X oftast spelar en central roll i den aktuella diskursen (se vidare nästföljande avsnitt).

Elementet P är alltid obetonat, vilket knappast heller är förvånande. Nedtoningen av P rimmar särskilt väl med att detta element i intervjuerna har en genomgående mycket vag och oftast närmast generisk referens; det talaren vill lyfta fram genom sin PK är absolut inte att det är någon bestämd, avgränsad grupp som använder/ använde uttrycket X.

Vad gäller K slutligen, är detta ord oftast betonat, i de flesta fall rätt kraftigt men ändå nästan alltid en aning svagare, och nog aldrig starkare, än X.³⁵ Endast i 16 fall (28 %) har jag gjort bedömningen att K saknar betoning. Den frekventa betoningen av K är definitivt mer förvånande än den av X. Den mikrohandling som en talare verkställer genom en PK har sällan en framträdande roll i det övergripande kommunikativa projekt (berättelse etc.) som talaren samtidigt håller på att genomföra. Sett i relation till talarens huvudsakliga aktivitet är PK att betrakta som ett sidospår, en till huvudaktiviteten underordnad handling.³⁶ Men såsom betoningsmönstret ger en vink om betyder inte detta med nödvändighet att en PK är pragmatiskt oviktig i sin lokala kontext; även korta kommunikativa sidospår kan vara ganska viktiga, ur deltagarnas perspektiv väsentliga att framhålla, låt vara att de fortfarande är just sidospår.³⁷

5. Funktionell analys av XPK

I detta avsnitt beskriver jag några funktioner som en XPK, eller ett yttrande innehållande en XPK, kan fylla i sitt sekventiella sammanhang. Diskussionen kretsar således kring sociopragmatiska aspekter och tar i hög grad sin utgångspunkt i egenskaper hos de repliker som omger en XPK och hos kontexten i övrigt. Avsnittet baseras helt på intervjumaterialet, eftersom ordboksmaterialet knappast kan göras till föremål för en meningsfull interaktionell analys.

³⁵ Såsom Mathias Strandberg har tipsat mig om är ett tecken på att ett ord har en ordentlig betoning i en varietet som dels har en tvåtoppig accent 2, dels tillhör den s.k. melodytypen 2, att den senare toppen realiseras (se även Bruce 2010:88 passim). Både öron- och datorfonetiska analyser som jag har utfört visar att detta vanligtvis är fallet vad gäller elementet K i min korpus.

³⁶ Man kan också jämföra med det som står i SAG om annexens prosodiska egenskaper: »Särskilt inskjutna och finala annex kan [...] vara svagare betonade, dvs. uttalas utan markerade betoningar och med lägre tonhöjd än den inre satsen» (4:439; se även Steensig 2001:142 f. om danska parentesers typiska prosodi). Å andra sidan betonar Dehé (2007:274 ff. passim) att syntaktiska och prosodiska parenteser i (engelska) samtal i grunden är två skilda saker som det inte finns några rätlinjiga samband mellan.

³⁷ Betoningen av K rimmar däremot inte så väl med tanken att PK är en uttryckstyp som har kommit rätt långt i en rutiniserings-, lexikaliserings- och grammatikaliseringsprocess. Tills vidare låter jag detta vara en oförklarad paradox.

Emellertid är XPK-konstruktionens kontextöverskridande semantiska egenskaper en naturlig utgångspunkt för denna pragmatiska analys. Den ut-saga om världen som görs genom en XPK är enligt min tolkning att en diffus skara människor, däribland förmodligen talaren själv, säger och/eller sade X då de refererar/refererade till en bestämd företeelse. Att märka är att metaspråkliga diskussioner enligt min bedömning är generellt sett förhållandevis mer frekventa i dialektintervjuer än i många (men inte alla) andra samtalsgenrer. Dock ingår en klar majoritet av XPK-konstruktionerna i mitt material *inte* i utbyggda metaspråkliga replikskiften. (Undantag finns dock; se exempel 26 nedan.) Det gängse mönstret är att det metaspråkliga påstående som konstruktionen uttrycker *inte* tas upp och vidareutvecklas av samtalspartnern eller av talaren själv.

Det är också värt att notera att bisatsen PK ur ett semantiskt perspektiv kan förstås som ett närmast redundant element; bara genom att yttra elementet X som sådant demonstrerar talaren – i de 68 fall där det är en sagesperson som står för uttrycket – att termen i fråga sannolikt ingår i ortens traditionella dialekt. Detta leder till följande fråga: varför väljer talare att påpeka att folk i trakten uttryckte sig på ett visst sätt (när det inte finns skäl att tro motsatsen)?

En fråga som denna, som berör samtalsdeltagares kommunikativa motiv och intentioner, går inte att definitivt besvara, men ett sätt att närma sig ett sannolikt svar är att se vilka typer av uttryck det är som talare väljer att ge ett påhäng i form av en PK. En sådan undersökning visar att det allt som oftast rör sig om uttryck som inte brukas eller är ovanliga i standardspråket (i den form som talaren använder); uttrycken har en fackspråklig prägel och/eller är i någon bemärkelse lokalt dialektala. Detta gäller t.ex. för ord (återgivna i kontext både ovan och nedan) som *fjälster* (3), *priggmaret* (7), *rot-träna* (8), *tussa* (10), *binntjugan* (13), *isbråttet* (21), *fyrstakatjälke* (24), *sjöte* (26), *ostvede* (29) och *öka* (30). En ytterligare kategori av uttryck utgörs av lokala ortnamn; bl.a. återfinns *Sundsbroa* och (*Västra*) *sjön* som X.³⁸ Den gemensamma nämnaren för dessa uttryckstyper kan förslagsvis betecknas som *anmärkningsvärdhet*.

Bruket av det till synes närmast redundant tillägget PK kan i många fall antas hänga samman med att det kan vara oklart för talaren (Sa) om mottagaren (In) är bekant med (den anmärkningsvärda) termen X och/eller med dess unika referent. De flesta X som produceras under intervjuerna har också en stark anknytning till inspelningssorten och är i kraft av detta centrala i den pågående kommunikativa verksamheten (se även Ivars u.u.). Dessutom får vi tänka oss att ju fler parametrar som kan förstås som anmärkningsvärda hos ett uttryck, desto större är sannolikheten för en efterföljande PK; ett ord

³⁸ Det förtjänar också att nämnas att Caroline Sandström (e-brev) tror att XPK är särskilt frekvent i (finlandssvenska) intervjuer om ortnamn.

i en svårbegriplig och lokaldialektal form syftande på en allmänt mindre väl känd referent torde vara en förhållandevis het kandidat att ges ett sådant påhäng.

Ett viktigt empiriskt resultat är att det i hela intervjumaterialet endast finns ett X som jag inte på något vis har funnit vara anmärkningsvärt utifrån de grunder som jag har beskrivit ovan (samt en handfull gränsfall och andra svårbedömda fall). Att jag som forskare i de flesta fall utan några större besvär kan finna en rimlig/möjlig beskrivning av det (i vid mening) anmärkningsvärda hos nästan alla X i intervjumaterialet (och även i mina övriga delmaterial för den delen), ger ett övertygande argument för att egenskaper hos det språkliga uttrycket som sådant spelar en viktig roll då en talare väljer att producera tillägget PK. Som jag visar nedan verkar dock även den lokala samtalskontexten vara mycket väsentlig härvidlag.

Det i föregående stycke nämnda undantagsfallet utgörs således av ett uttryck X som förekommer i samma form och betydelse i standardspråket och som inte heller framstår som fackspråkligt. Uttrycket återfinns i ett långt svar på frågan vad man sålde på en viss årligt återkommande marknad förr.

(25)

så den va uppbyggd senn he:l rad mä:: (0,6) mä **st^und di**
kallde såm di fick, (0,3) eh:m (0,3) betale för te vare i:.
 (Gärds serum)

I detta fall är det svårt att som utomstående betraktare föreställa sig hur förekomsten av PK (*di kallde*) skulle kunna ha någonting att göra med att X (*st^und*) bedöms vara svårbegripligt för mottagaren eller ha en anmärkningsvärd form. Men vad gäller analyser av talspråksinteraktioner finns det generellt goda skäl att försöka anlägga ett deltagarperspektiv och därvid beakta det principiellt omöjliga i att som forskare med visshet kunna sätta sig helt in i deltagarnas egna tolkningar av och syften med interaktionen då den pågår. Uttrycket X kan mycket väl vara anmärkningsvärt ur Sa:s perspektiv (i sitt sekventiella, sociala sammanhang) utan att det behöver framstå som anmärkningsvärt ur In:s, mitt eller någon som helst annans perspektiv.

Självfallet kan inte XPK-bruket förklaras med hänvisning till en form av mekanisk regel att uttryck som är anmärkningsvärda ska följas av strängen PK. Tvärtom är det förstås ytterst få sådana uttryck i intervjumaterialet som ges denna svans. Den sociala handling som talare verkställer med hjälp av en påhängd PK är att lyfta fram uttrycket X *ytterligare*, accentuera dess centrala roll i diskursen; att producera en PK handlar om att både markera och skapa anmärkningsvärdhet. Ett annat sätt att karakterisera skeendet är att X genom talarens agerande tillfälligt (och normalt mycket kortvarigt) i hög grad »flyttas» från sin »egentliga» (berättelse-/redogörelse-/svars-)diskurs till ett metaspråkligt plan; det primära diskursfokuset flyttas normalt från referenten till termen.

Som jag redan har berört är dialektintervjuer i högre grad metaspråkligt orienterade än många andra typer av kommunikativa verksamheter, med t.ex. förhållandevis mycket fokus på yttrade ords böjning och uttal, i vissa situationer på bekostnad av yttrandes sakliga innehåll. I synnerhet är det In som agerar för att föra upp diskursen på ett metaspråkligt plan (Bockgård 2010a, 2010b). Förekomsten av PK som följer efter tydligt dialektala X kan emellertid sägas visa en känslighet och följsamhet även hos sagespersoner inför de normer och förväntningar som är knutna till den pågående verksamheten (låt vara att det metaspråkliga temat normalt sett inte vidareutvecklas). En PK-producerande Sa kan hävdas signalera en medvetenhet om att vissa uttryck har högre status än andra för In (och andra potentiella brukare av inspelningen). Över huvud taget torde XPK-bruk vara typiskt för situationer där man riktar sig till en »utomstående» person, vars kunskaper om den aktuella traktens (eller gruppens) språkbruk, sedvänjor etc. är (framstår som) begränsade (jfr Ivars u.u.).³⁹

Nämnas bör att det ovan nämnda deltagarperspektivet inte förutsätter en medvetenhet hos talaren om den egna handlingen eller om det faktum att uttrycket X är anmärkningsvärt; det behöver inte föreligga någon intention att markera att uttrycket har en speciell status. Vi bör utgå från att det inom de aktuella språkgemenskaperna har utvecklats rutinerade samtalsmönster som går ut på att en PK kan eller bör kopplas till vissa typer av (innehållsrika) ord eller fraser som förekommer i vissa bestämda kontexter. Detta betyder å andra sidan på intet vis att medvetenhet hos en XPK-producent om den egna handlingen kan uteslutas.

Nästa steg i min undersökning är att försöka avgöra vad som kan motivera talare att markera/accentuera anmärkningsvärdhet(en) hos X i vissa sekvenser men inte i andra. För att göra detta ska vi granska i vilka typer av sektentiella kontexter som PK vanligen figurerar.

Ett tydligt mönster är att en PK ofta hängs på ett uttryck som inte bara har anmärkningsvärda egenskaper i sig (oberoende av den strikt lokala kontexten) utan som även har en diskursiv tyngd; i många fall har uttrycket av något skäl varit viktigt i den sociala interaktionen mellan deltagarna redan innan produktionen av den aktuella XPK:n. Det är vidare fallet att det kan vara såväl termen X som dess referent som är central i sammanhanget, men

³⁹ En aspekt av det just sagda kan beskrivas i termer av att en PK-producent demonstrerar »korrekthet», »genuin» lokaldialektal förankring hos termen X. Den anonyma granskaren presenterar en likartad men ändå delvis annan tolkning då han eller hon, baserat på egen erfarenhet, föreslår att det är »citatteckensfunktionen» som är den dominerande för XPK-konstruktionen. Denna funktion innebär att en talare återger hur andra har sagt men samtidigt *avstår* från att ta ansvar för bruket av termen; den hävdas ingå i andras (t.ex. mer dialektala) språkbruk men inte i ens eget. (»De säger X, men det gör egentligen inte jag.») Granskaren kan mycket väl ha rätt, men jag vill ändå hävda att det inte verkar finnas något uppenbart exempel på denna (också a priori tilltalande) avståndstagande användning av PK i mitt intervjumaterial (jfr även avsnitt 4). Däremot förekommer den i skrift (se avsnitt 7).

påhänget PK lyfter, i kraft av K:s semantiska egenskaper, i första hand fram själva termen.

Allra mest aktualiserat i förväg är X i de tre fall i korpusen där termen är tidigare uttalad av XPK-producenten själv och därefter problematiserad av samtalspartnern genom en reparationsinitierande replik (för en allmän beskrivning av annan-initierad reparation, se Schegloff 1997, Lindström 2008: 156 ff., Ridell 2008 kap. 7). Här befinner sig X på en metaspråklig nivå i diskursen redan innan XPK utsägs. Närmast återges ett av de tre, mycket likartade, exemplen. Samtalsämnet är fiske.

(26)

01 In: å de ha- to ni mä nät?
 02 (0,7)
 03 Sa: ja:å?
 04 (0,7)
 05 °dä jor di.
 06 (0,5)
 07 In: bann ni [dåm °på-
 08 Sa: [å, å så sjöte.
 09 (0,6)
 10 In: sjöte? ((förvånat))
 11 Sa: en **sjöte di kalle**, (.) [°(såm)
 12 In: [va va dä?
 13 (0,4)
 14 Sa: dä va så kallen, di kalle not nu:.
 15 (.)
 16 In: (n)ja:ç
 17 (0,3)
 18 Sa: m:ç=
 19 In: =sa ni sjöte då?
 (Hannäs)

Uttrycket X (*sjöte*) formuleras först av Sa på rad 8 som finalt element i ett utdraget svar på en fråga. Efter en kortare paus initierar In på rad 10 en reparationssekvens genom att upprepa uttrycket med en prosodi som signalerar förvåning. Exakt vad som är förvånande demonstreras däremot inte. Hur som helst producerar Sa på rad 11 som respons på reparationsinitieringen en XPK, som i och med sin lexikala struktur fokuserar språkets uttrycks- snarare än innehållssida. Härigenom görs det mycket tydligt att X är den i sammanhanget lämpliga termen; ett visst fiskeredskap benämndes verkligen *sjöte* av folk i trakten förr (jfr Noréns 2007:234 ff. analys av finalled i apokoinouer som har en likartad funktion som PK har i detta fall). Det tycks vara den speciella sekventiella kontexten, alltså reparationsaktiviteten, som motiverar den metaspråkliga, understrykande utsagan PK.

I (26) är termen X tidigare uttalad (av båda kontrahenterna). Emellertid finns det andra sätt för deltagarna att i förväg göra X diskursivt relevant. Det klart vanligaste mönstret är att In ställer en fråga på vilken X utgör (en viktig del av) ett möjligt eller förväntat svar. Åtminstone sjutton sekvenser i mitt material (25 % av samtliga) kan föras till denna kategori. Här ges ett exempel på hur en fråga kan göra förekomsten av X relevant i svaret (se även 1,

10, 29). Sa har just sagt att man förr hade extremt långa arbetsdagar och att man därför hade förtjänat de helt lediga dagar som man då och då fick av sin arbetsgivare.

(27 – tidigare återgivet som 11)

01 (3, 2)

02 In: å så hade di väll mycke bjudningar på gårdarna va?

03 Sa: då äckså.

04 (0, 9)

05 In: nå var då då?

06 (0, 5)

07 Sa: **jul**kalasa di kallde(hh) .

08 In: °jahā?

(Hannäs)

Uttrycket X (*jul*kalasa, rad 7) används för att svara på en fråga (rad 5) men är inte uttryckligen begärt av In. Han söker egentligen efter information om när man hade bjudningar, varför *vid jul* e.d. hade fungerat som ett fullgott alternativt svar, men naturligtvis är det i denna kontext relevant för Sa att förmedla också benämningen på den här typen av bjudning. Utformningen av repliken är lämplig både ur ett lokalt perspektiv, som ett fullgott svar på frågan, och ur ett mer globalt, i och med att det i en dialektintervju är ständigt värdefullt för In (och dennes uppdragsgivare) att få dialektala uttryck dokumenterade.

Som jag redan har påpekat avviker (25) ovan från övriga exempel i mitt material i och med att dess X är ett till synes lättbegripligt, icke-fackspråkligt ord i standardspråklig form. Emellertid kan vi notera att en ordsökning (*mä::* följt av en paus) föregår X (*stånd*) nära i tiden. Detsamma gäller intressant nog för ytterligare femton belägg i materialet (bl.a. 7, 8, 13, 22), alltså sammanlagt 23 %. Detta kan tolkas som att en egen ordsökning i nära anslutning till X ger en bra grogrund för (motiverar) en PK, i synnerhet i samband med att X utgör ett anmärkningsvärt ord.

En rimlig delförklaring till samförekomsten av ordsökningar och PK är att det är kognitivt mer krävande för en talare att få fram anmärkningsvärda och infrekventa ord än mer frekvent brukade delar av lexikonet (jfr Clark & Clark 1977 kap. 12 passim). Som påpekas ovan ger en PK extra tyngd åt X i diskursen, och man skulle kunna tänka sig att det, av sociala orsaker, finns särskilt starka motiv att tilldela demonstrerat eftersökta ord och fraser sådan extra tyngd (utöver att de framhävs genom ordsökningarna i sig; jfr Norén 2007:238 ff.), då de väl produceras. Detta skulle vidare på något sätt kunna vara kopplat till att ordsökningar, liksom andra avbrott i ett samtals progression, behandlas av deltagarna själva som problematiska sociala skeenden (Clark & Fox Tree 2002:98, Bockgård 2004:129 ff.). Det är möjligt att den typ av PK som diskuteras här bäst analyseras som primärt ett rutiniserat, semantiskt lättviktigt påhäng till många i sitt sammanhang centrala uttryck som föregås av en ordsökning och normalt även en paus (i så fall en (dialek-

tal) motsvarighet till det påhängda *heter det* som Norén a.st. har beskrivit; jfr även Jefferson 1974).

En ordsökning är ett reparationsrelaterat fenomen. Talaren signalerar att han har ett problem, ett problem som bör lösas innan man »går vidare» i samtalet. Mitt material visar att XPK är en ganska frekvent företeelse även i andra typer av reparationsliknande sekvenser, nämligen sådana där uttrycket X (i den aktuella kontexten) är (i stort sett) synonymt med eller på något annat sätt semantiskt relaterat till ett annat språkligt uttryck (Y), som talaren producerar strax före eller strax efter sin XPK, ett uttryck som XPK:n i det förra fallet i någon mening korrigerar, förtydligar etc. och i det senare i stället förtydligas av. Av den förra sekvenstypen, där X(PK) förtydligar ett just producerat Y, finns tio instanser i materialet. Ett exempel på detta återfinns i (28), en sekvens hämtad från ett ganska långt svar från Sa på frågan om man *flådde barken* på plats i skogen förr i tiden då man avverkat trä.

(28)

01 Sa: men timret då:, (ja) timmart di kallde,
 02 (0,2)
 03 In: ja:?
 04 (0,2)
 05 Sa: då fick (d)i: (0,9) bark helt å hålllet.
 06 ((fortsätter sitt svar)).
 (Hannäs)

Det är uppenbart att de båda substantiven på rad 1, *timret* och *timmart*, syftar på samma företeelse, men de är inte helt likvärdiga uttryck. Det förra är standardspråkligt, och dominerar eventuellt i det samtida (1953) språkbruket på orten, medan det senare av allt att döma tillhör ortens traditionella dialekt. I viss mening reparerar Sa genom sin XPK det Y som han själv just har sagt, »ersätter» *timret* med det i sammanhanget – en dialektintervju som fokuserar det lokala folklivet och språkandet förr – något mer lämpade *timmart*; påhänget PK fungerar som en tydliggörande markör av vilket som är det bästa uttrycket (jfr Noréns 2007:242 ff. beskrivning av funktionellt likartade apokoinouer i samband med självinitierade reparationer).⁴⁰

Ytterligare ett exempel på hur X »ersätter» ett tidigare uttryck ges i (29). Deltagarna har här under en längre tid diskuterat osttillverkning.

⁴⁰ Med hänvisning till den alternativa tolkning av PK som beskrivs i närmast föregående not, skulle man i och för sig kunna göra en nästan motsatt funktionell analys av belägget i 28 (och även i 30): att X ur talarens perspektiv representerar en *mindre* »korrekt» (i det här sammanhanget lika med mindre standardspråklig) variant än Y, som han tar avstånd från men ändå väljer att offentliggöra, kanske som en konsekvens av att det är just en dialektintervju som pågår. Denna beskrivning är jag dock som sagt personligen inte helt tillfredsställd med. Väl att märka är även att PK, hur det än förhåller sig med Sa:s (demonstrerade) inställning till X i (28), tycks fungera som en efterställd markör av att detta uttryck är mer förankrat i det traditionellt lokala språkbruket än Y är.

(29)

01 In: di använde aldri vasslen till nånting?
 02 (0,7)
 03 Sa1: ja ju:ra förstås, °fi[ck de,
 04 Sa2: [ju:ra:
 05 Sa1: å sen kokte di väll eh vede (0,3) ostvede di kallde?
 06 (0,6)
 07 In: jasså?=
 08 Sa1: =de(n) va gö:
 (Tryserum)

På rad 5 ersätter/kompletterar Sa1 *vede* (Y) med *ostvede* (X) som objekt i matrissatsen.⁴¹ En rimlig tolkning är att det förra uttrycket är bra i sammanhanget men att det senare, ur deltagarnas perspektiv, är ännu något bättre eftersom det var just så folk i trakten sade eller oftast sade förr. På motsvarande sätt som i föregående exempel kan den PK som följer efter X antas tydliggöra eller understryka att det var just termen *ostvede* som vanligtvis brukades.

Som nämns ovan kan en XPK även omedelbart *följas* av ett uttryck Y som är synonymt med X eller på annat vis betydelsemässigt närstående (t.ex. en hyperonym). En sådan turfortsättning kompletterar eller förtydligar X, vilket ofta kan antas underlätta mottagarens förståelse av uttrycket. Närmare bestämt finns tretton exempel på ett efterställt Y i intervjumaterialet. Ett fall utgörs av (8) ovan där *rot-träna* (X) följs av *trästängerna* (Y), där det förra uttrycket är mer fackspråkligt (och kanske dialektalt) och det senare mer allmänspråkligt och beskrivande och därför rimligen (ännu) lättare att begripa för mottagaren.

Ett likartat fall återfinns i (30). Exemplet är hämtat från en lång redogörelse från Sa för hur man fångade ål förr. Just här talar han om en specifik fiskehändelse.

(30)

01 Sa: å ja tog e: ö:ka såm di kallde e:n båt,
 02 sånn [där flatbått(sa) såm vi hade jämt.
 03 In: [°a.
 04 In: a:?
 05 ((Sa fortsätter berätta))
 (Gryt)

I detta belägg följs XPK (*öka såm di kallde*) omedelbart av ett uttryck Y (*en båt, sånn där flatbått(sa) såm vi hade jämt*) som refererar till samma objekt som X. Medan X är dialektalt (eller åtminstone fackspråkligt) är det efterföljande uttrycket standardspråkligt (med reservation för det svårtydda *flatbått(sa)*). Genom att både producera en dialektal term och förklara densam-

⁴¹ Om ordet »vede» skriver Rietz (1867:801) följande: »en rätt som kokas af vassla, sedan man ystat. Ög.».

ma med hjälp av en standardspråklig fras eliminerar Sa risken att mottagaren inte ska förstå vad han talar om. Eftersom denna intervjuare är dialektforskare, född och uppvuxen i Östergötland, tycks den risken vara närmast obefintlig sett ur vårt utomstående forskarperspektiv, men det är irrelevant för analysen; Sa har knappast den teoretiska språkkunskap som fordras för att med säkerhet avgöra om In förstår termen *öka* eller ej. Sett ur Sa:s perspektiv är utformningen av turen därför snarare strategisk än omotiverat redundant.

Slutligen vill jag i detta avsnitt uppmärksamma en sociopragmatisk funktion som en handfull (X)PK:n i materialet får anses företräda, nämligen att »fylla ut tystnaden» då intervjun går på tomgång; talaren håller i viss mening kommunikationskanalen öppen trots att samtalet för tillfället har gått i stå, och han markerar i och med detta att han är en villig samtalsdeltagare med ambitionen att bidra till samtalets progression (jfr Bockgård u.u.). Såsom påpekas i föregående avsnitt ligger en sådan fatisk tolkning särskilt nära till hands för PK i (20) ovan. Nedan återges ett ganska likartat exempel, som även är relevant att ha med av den anledningen att det är det enda belegget i mitt material på att en intervjuare producerar en XPK. Samtalsämnet är timmerslädar. Sa har just sagt att långslädar inte fanns i Karlskoga men väl i andra delar av Värmland.

(31)

01 In: å senn kām då förstās di vanlie.
 02 (0,7)
 03 ?: .h
 04 (0,6)
 05 In: eh:: (1,4) **jetabäck**,
 06 (0,6)
 07 Sa: A:, ((starkt))
 08 (0,2)
 09 In: °huh
 10 (0,4)
 11 Sa: dä jō(rd)e deꝯ
 12 (0,3)
 13 In: °**sām di kaller**.
 14 ((efter 3 sekunders paus ställer In en ny fråga))
 (Karlskoga 1958a)

Då långsläden har behandlats färdigt aktualiserar In på rad 1 och 5 (vad jag antar vara) en ny typ av släde, men får inte Sa att haka på denna topik, varför samtalet börjar gå på tomgång. In väljer då att så småningom (på rad 13) producera en PK som en sorts efterkommentar till ordet *jetabäck* för att så att säga fylla ut tystnaden och ge Sa en förnyad chans att lägga ut texten om »getabocken». Sa nappar dock inte heller på denna krok. Samtidigt signalerar In genom sin PK en medvetenhet om att X är ett anmärkningsvärt uttryck i kraft av att det rör sig om en dialektal fackterm.

In:s låga talstyrka på rad 13 bör även noteras. Detta är faktiskt det enda tydliga exemplet i mitt material på att en (X)PK uttalas med svag volym.

Däremot förefaller en sådan prosodi vara typisk för fatiska pausfyllnader (Bockgård u.u.). Att sagespersonerna i min korpus genomgående utnyttjar en (grovt uttryckt) normalstark volym då de producerar PK:n är ytterligare en indikation på att de sociala handlingar som utförs med hjälp av uttrycken knappast är oviktiga, redundanta ur producenternas perspektiv – trots att det rör sig om sidohandlingar inom ramarna för mer övergripande kommunikativa projekt (jfr föregående avsnitt).

6. XPK i skriftspråket

Följande beskrivning är baserad på 25 skriftliga belägg på XPK, som spänner över mer än trehundra år (jfr avsnitt 2). På grund av det ringa antalet exempel kan denna delundersökning tyckas vara otillräckligt underbyggd för att det ska vara möjligt att dra några hållbara slutsatser – men det är å andra sidan rimligt att tro att konstruktionen utgör ett marginellt fenomen som aldrig har varit ordentligt etablerat i skriftspråket. Anmärkningsvärt i sammanhanget är att femton av beläggen (60 %) har August Strindberg som upphovsman. Dessa belägg förekommer i både prosa och dramatik.⁴²

Återgivningen av exempel i detta avsnitt, inklusive sidnummeruppgifter, utgår från de versioner av texterna (eller de enskilda meningarna) som finns på Språkbanken, Projekt Runeberg eller i SAOB. Efter varje exempel anger jag från vilken av de tre källorna som jag har hämtat det.

Vad gäller XPK-konstruktionens initiala komponent påminner skriftbruket i hög grad om talspråksbruket. I sju fall består X av ett ensamt substantiv, i fem fall av en utbyggd NP, i två fall av en utbyggd InfP (infinitiv+objekt – jfr exempel 35 nedan), och i det resterande fallet av en PP.

På ett mycket likartat vis som i intervjumaterialet är de ord och fraser som bildar X i skriftkorpuserna genomgående på något vis anmärkningsvärda eller centrala i diskursen, och de blir förstås ännu mer framhävda genom tillägget av PK. Här följer ett strindbergskt exempel som belyser hur X kan vara anmärkningsvärt i sitt sammanhang:

(32)

Det finns inga som Swedenborg så misshandlar och ömkar som de åsnor, vilka dyrka det skapade och naturlagarna, utan att tro på skaparen och lagstiftaren. De gå med

⁴² Delvis beror Strindbergs dominans i materialet förstås på att han var en extremt produktiv skribent, med en framträdande position i de korpusar som min undersökning baseras på. (Noteras kan dock att Strindbergs brev verkar sakna XPK.) Delvis skulle det kunna bero på att han som bekant var en språklig nydanare, som bl.a. använde ett mer realistiskt och talspråksinfluerat språk än de flesta av sina skönlitterära föregångare. Att konstruktionen sedan av korpusarna att döma verkar vara ytterst sparsamt förekommande hos senare författare som också har en relativt talspråksnära stil, kan kanske förklaras av att konstruktionen antagligen har varit på hastigt reträtt ur talspråket under första hälften av 1900-talet (jfr avsnitt 2).

nåsan i jorden, och händer något ovanligt uppe »i luften» (**de kallar**), så är det för dem ett luftfenomen, som har de och de naturliga orsakerna och som inregistreras på byråer, utan att de ana något bakom fenomenet, som strax därpå är glömt. (Projekt Runeberg – Strindberg; 1907; *En blå bok* s. 208)

I kraft av citattecknen är ju X (»i luften») i detta fall framhävt i sig självt, oberoende av det efterföljande, parentetiska tillägget PK (se även exempel 35). Citattecknen bidrar även till att signalera att berättarjaget inte står bakom uttrycket utan tvärtom anser att det baseras på en felaktig tolkning av olika naturfenomen. Genom sin PK *accentuerar* berättarjaget diskrepansen mellan sin egen (tillika Swedenborgs) religiösa och de omtalade »åsnornas» sekulära förståelse av omvärlden.

Om vi övergår till förekomsten av *som*, så förekommer ett sådant i fyra fall, alltså i 16 % av samtliga skriftbelägg, vilket kan jämföras med intervju-materialets 23 %. Notervärt är att tre av skriftexemplen är 1600-talsbelägg, särskilt i ljuset av att jag har funnit endast ett belägg från 1600-talet utan *som* (exempel 34). Det ger en stark indikation om att SAOB (K 172) har rätt i sin iakttagelse att *som de kalla* är ett uttryck som användes »förr» (underförstått inte längre vid slutredigeringen av häftet, 1935), vid sidan av *som*-lösa konstruktioner får man anta – även om det förefaller som om *som* har behållit sin position bättre i dialekterna än i skriftspråket.

Pronomenmässigt finns påfallande skillnader mellan mitt tal- och skriftmaterial. Bland skriftexemplen finns elva *de* (*de/the/di*) och fem *vi*. Mer notervärt är dock att det även finns tre varianter som jag inte alls har belagt i talspråket, nämligen sju *han*, ett *hon* och ett *J*. Samtidigt måste sägas att de båda förstnämnda är strindbergska specialiteter, som jag endast har lyckats belägga i hans skrifter. Här följer ett exempel med *han* (se även 35 nedan) och ett med *J*:

(33)

Därpå ledsagade han mig ned i mjölkkällaren eller **mejeriet han kallade**. Källaren såg jag, men ingen mjölk, intet smör, ingen ost och inga redskap, men gott vatten fanns där, ty en källa porlade där fram.

(Språkbanken – Strindberg; 1889; *Bland franska bönder* s. 52)

(34)

Förmälen J att Anders Torsson, till then **påläggningen (J kallen)** sigh inthett will be-
quema.

(SAOB – 1652; *Växjö domkapitels akter* 40)

Angående frågan om de olika pronomenens syftning är *han* och *hon* självfallet anaforiska och därför oproblematiske. De används genomgående i korpusen för att framhäva/tydliggöra att ett uttryck används på ett visst sätt av en, och förmodligen endast en, bestämd person. Vi befinner oss med andra ord mycket långt från en generisk pronomenanvändning. Vad gäller den lösryckta meningen (34) är P (*J*) rimligtvis anaforiskt,

men det är svårt att säga något mer om exemplet än så utan att studera kontexten.

Pronomenet *de* används i skriftbeläggen på XPK dels tydligt anaforiskt på ett sätt som jag inte har belagt i intervjumaterialet, dels på det diffusa, semigeneriska vis som tvärtom är typiskt för detsamma. Ett bra exempel på det förra är (32) ovan, där *de* av allt att döma refererar specifikt till den – låt vara mycket vida – kategori av människor som i den föregående meningen har omnämnts som *åsnor*. Som jag redan har nämnt inkluderar inte berättarjaget sig själv i denna skara; han är i stället tydligt avståndstagande till den omvärldsuppfattning som ligger bakom »åsnornas» bruk av X. Uppenbart självexkluderande P är över huvud taget ganska vanliga bland skriftbeläggen, medan jag i intervjumaterialet inte har funnit något enda tydligt exempel på motsvarande användning (och i ordbokssamlingarna är det normalt närmast omöjligt att avgöra).

Vad gäller pronomenet *vi* slutligen, är detta oftast tydligt definit i skriftspråkskorpusen. Enligt min bedömning är referensen i stort sett konsekvent diffusare i intervjumaterialet.

Om vi övergår till konstruktionens nästa komponent, verbet *kalla*, dominerar presenstempus i skriftmaterialet, med 16 exempel (64 %). På den punkten skiljer sig detta material från intervjumaterialet som ju har stor dominans för preteritum (77 %). Samtidigt finns ingen anledning att dra för stora växlar av detta. Tempusböjningen av K är kontextberoende och följer normalt den omgivande textens tempus.

På flera andra punkter uppvisar skrift- och talspråksbruket av XPK strukturella likheter. Inte heller i skrift finns t.ex. något belägg på ett »instuckat» ord mellan X och P eller X och *som* och inte heller mellan P och K. Det saknas också exempel på att bisatsen är utbyggd bortom K.

Däremot är XPK-konstruktionen i skrift lösare sammanhållen i den meningen att det i normalfallet finns ett komma (i två fall i stället en vänsterparentes; se 32, 34) mellan X och det därpå följande ordet (se 36 nedan).⁴³ Det är endast hos Strindberg det finns exempel på frånvaro av skiljetecken i denna position (se 33), närmare bestämt i hela tio av hans femton exempel. I de flesta skriftbeläggen står XPK finalt i en mening, varför K följs av ett stort skiljetecken (som i 33, 36). I åtta fall fungerar XPK i stället som ett parentetiskt inskott i en större syntaktisk struktur. I fyra av dessa belägg följs K av ett komma, i ett (34) av en högerparentes, i ett (32) av både en högerparentes och ett komma och i de resterande beläggen, alla från Strindbergs penna, av inget skiljetecken alls, intressant nog. Här återges ett av beläggen som saknar skiljetecken i denna position:

⁴³ I *Een kort Beskriffning Uppå Trenne Resor och Peregrinationer, sampt Konungariket Japan från 1667* (Projekt Runeberg), som innehåller två XPK-belägg, används, liksom i texten i övrigt, snedstreck i stället för komma.

(35)

Att »**göra ett klaverutdrag**» **han kallade** mitt i en salong under en svängning på klacken, det var han i stånd till, men att »betsla på» vid bordet, det var omöjligt. (Projekt Runeberg – Strindberg; 1904; *Svarta fanor* s. 13)

Om de uppgifter som ges i de båda närmast föregående styckena beaktas tillsammans, kan det finnas anledning att formulera hypotesen att XPK inte är en fullt lika sammansvetsad och rutiniserad enhet i mitt skriftmaterial som i mitt intervjumaterial. (Även den större lexikala variationen av P i skrift kan tyda på detta.) Det kan också tänkas att en konsekvent satskommatering – som i de aktuella fallen också förefaller underlätta läsningen något – har varit viktigare för skribenterna (exklusive Strindberg) än en strävan att efterlikna XPK-replikers prototypiska prosodi då de uttalas.

På liknande sätt som i intervjumaterialet kan en XPK i skriftspråket fungera som en sorts »ersättning» eller förtydligande av ett Y som kommer omedelbart före i texten; X har i dessa fall alltså samma referent som Y. Detta mönster förekommer i fem av exemplen, bl.a. i (33), där *mjölkkällaren* och *mejeriet* refererar till samma plats. Vårt att lägga märke till i detta ex. är även att ingen av termerna förefaller vara helt lyckad ur berättarjagets perspektiv samt att detta förhållande är relaterat till användningen av *han* som P. Det är (endast) den omtalade mannen som säger *mejeriet* (på franska) om källaren i fråga. Om en utomstående betraktare konfronterades med platsen skulle han möjligen säga *mjölkkällaren*, men absolut inte *mejeriet*, som ligger ännu längre bort från »verkligheten», såsom berättarjaget skildrar den.

Eftersom uttrycket X normalt är anmärkningsvärt, vissa gånger t.o.m. svärbegripligt, är det inte så underligt att XPK-konstruktionen i tre fall i mitt skriftmaterial, såsom också förekommer i intervjumaterialet, följs av en förklaring av uttryckets betydelse. Jag återger här ett av dessa exempel:

(36) [Bengtsson är betjänt i det hus där större delen av dramat utspelar sig. Johansson ska snart servera där för första gången och har tidigare aldrig varit inne i huset.]

JOHANSSON.

Är det musikafton, eller vad skall det bli?

BENGTSSON.

Det är den vanliga **spöksupén, vi kallar**. De dricker te, säger inte ett ord, eller talar översten ensam; och så knarprar de på småbröd, alla på en gång, att det låter som råttor i ett vindskontor.

(Projekt Runeberg – Strindberg; 1907; *Spöksonten*, från början av andra akten)

Här är X (*spöksupén*) en term som används internt av en liten grupp människor (kanske enbart av tjänstefolket). Det är omöjligt för Johansson (och för pjäsens publik och läsare) att förstå exakt vilken sorts verksamhet den syftar på, vilket motiverar den förklaring som följer direkt efter XPK; själva

påhänget PK signalerar en medvetenhet hos Bengtsson (och hos författaren) om att X är ett anmärkningsvärt, för gemene man svårbegripligt uttryck.

Slutligen skall här sägas något om i vilka kontexter det förekommer skriftbelägg på XPK. I femton fall rör det sig om berättande partier i (i vid mening) skönlitterär prosa. I de resterande tio exemplen ingår XPK-konstruktionen i en återgiven replik – i fyra fall från ett prosaverk, i lika många fall från ett drama och i de resterande båda fallen från ett förment autentiskt samtal. Jag saknar däremot belägg på XPK från renodlad sakprosa.

Distributionen av XPK styrker hypotesen att det handlar om en primärt samtalsspråklig konstruktion. Också i de fall där en XPK är placerad i en annan kontext än en återgiven replik är dess förekomst där beroende av att någon eller några brukar (eller hävdas) uttrycka sig på ett visst, anmärkningsvärt sätt då de talar om en viss företeelse. Konstruktionen kan ibland fungera som en sorts erlebte rede, som i (33), där vi kan tänka oss att den franske bonden faktiskt säger *mejeriet* just under det att han ledsagar berättarjaget ned i källaren, även om denna konversation inte är citerad.

Sammanfattningsvis är XPK en i grunden talspråklig konstruktion som förekommer i skrift antingen då en specifik samtalsreplik citeras eller då en eller flera talade yttranden, fällda i berättelsens tid och/eller vid några tidigare tillfällen, aktualiseras på ett mer indirekt sätt. En XPK är även att förstå som ett stilmedel, som bidrar till att ge en text en ledigare och mer talspråksinfluerad, ibland t.o.m. dialektal, karaktär (jfr exemplet i not 12).

7. Slutdiskussion

Den företeelse som jag har valt att benämna XPK har gamla anor i svenskt språkbruk och har tidigare varit geografiskt sett mycket spridd i det talade språket. Nuförtiden är uttrycket däremot minst sagt marginaliserat; kanske håller det på att dö ut tillsammans med alla de traditionella landsbygdsdialekter där det förmodligen har haft sin huvudsakliga hemvist. Att Strindberg är en relativt flitig XPK-brukare i sina skönlitterära verk ger dock en vink om att uttrycket kan ha varit spritt också i stadsdialekter och över huvud taget i mer standardiserade talspråksvarieteter (kanske särskilt i Mälardalen) under senare hälften av 1800-talet.⁴⁴ Att jag däremot generellt har funnit få exempel i skrift ger en antydning om att uttrycket aldrig har varit helt etablerat i skriftspråket. De nyssnämnda strindbergska beläggen talar egentligen inte heller emot denna tes, eftersom han överlag var en språklig förnyare och normbrytare, inspirerad av det talade språket.

Den undersökning av XPK:s former och funktioner som jag har presenterat ovan bygger i första hand på äldre inspelade dialektintervjuer, i andra

⁴⁴ Den anonyma granskaren har påpekat att konstruktionen användes i Eskilstuna för 40 år sedan, åtminstone av äldre talare.

hand på skriftliga (primär)källor och i tredje hand på belägg i de stora dialektordbokssamlingarna. Såsom jag har valt att avgränsa fenomenet består det av en initial komponent X, som i praktiken nästan alltid är ett ensamt substantiv. I undantagsfall är det ett annat innehållstungt element, ett ord eller en fras. Komponent X följs av en bisats, som kan ha ett initialt *som* men som oftast saknar inledare. Satsen har två obligatoriska konstituenten. Den första betecknas P och utgörs av ett pronomen, i de allra flesta fall *de* (uttalat *di/dåm*), härnäst kvantitativt sett följer *vi* och härnäst *en*. Specifikt för skriftkorpusen är ett belägg med *J* och slutligen, endast belagt hos Strindberg, några fall med *han/hon*. Den återstående obligatoriska konstituenten, K, utgörs av verbet *kalla* i finit form.

Vidare innebär min definition av XPK att det inte ska finnas något uttalat (utskrivet) objekt till K i bisatsen. Ett objekt, ofta ett anaforskt pronomen, är däremot obligatoriskt i motsvarande konstruktion i standardsvenska (t.ex. *sen hade de läkter, som de kallade dem, utanpå*; jfr exempel 1 ovan). Uttalat objekt i en konstruktion som i övrigt är strukturellt identisk med XPK förekommer också i mitt dialektmaterial (se avsnitt 3), men jag har som sagt valt att inte närmare granska sådana yttranden.

För en nutida standardspråkstalare är alltså XPK syntaktiskt iögonenfallande i och med objektsfrånvaron. Däremot är uttrycket begriplighetsmässigt oproblematiskt, då det utsagda objektet till K framgår av sammanhanget. Och lättbegripligheten torde givetvis vara en förutsättning för att XPK över huvud taget har kunnat existera som en, förmodligen rätt flitigt, brukad språkresurs. Konstruktionen (i synnerhet den *som*-lösa normalvarianten) är även ekonomisk, vilket kan vara en bidragande orsak till att den har etablerats. (Jfr Bjerres 1935 analys av den i flera avseenden likartade *het*-konstruktionen.)

Den viktigaste strukturella egenskapen hos XPK-beläggen i mitt material är nog att uttrycken normalt sett inte består av fler ord än dels de ord som föreligger per definition, dels bisatsinledaren *som*, som dock också är rätt sällsynt. Det finns i de allra flesta fall inget ord mellan X och P eller X och *som*, aldrig något mellan P och K, och normalt heller inget ord efter K som tillhör bisatsen PK.

Med andra ord uppvisar fenomenet XPK en starkt begränsad lexikal och syntaktisk variation. Vidare är strukturen påfallande väl prosodiskt sammanhållen i det dialektintervjumaterial som jag har granskat; en XPK är ofta utformad som en prosodisk enhet, internt sammanhållen och externt avgränsad från de delar av samtalsturen som (eventuellt) kommer före och efter. Särskilt anmärkningsvärt är att det är betydligt vanligare med en prosodisk gräns omedelbart före X än mellan X och P (eller X och *som*). Med utgångspunkt i en traditionell satsanalys kan man ju annars hävda att X snarare »tillhör» matrissyntagmen än bisatsen PK (där X i stället betraktas som ett underförstått led). Min tolkning är dock att det X som realiseras även bildar en

enhet tillsammans med PK, både strukturellt och funktionellt sett, och detta kanske i minst lika hög grad som elementet tillhör matrissyntagmen. X är i denna mening dubbelfunktionellt.

Ett annat prosodiskt kännetecken för XPK är att X normalt är starkt betonat och K oftast nästan lika starkt. Att bisatsen PK tenderar att ha en egen betoningstopp ger en indikation om att den spelar en rätt självständig roll också ur ett pragmatiskt perspektiv.

De fakta om uttryckets struktur som hittills har anförts talar för att XPK är att betrakta som en i konstruktionsgrammatisk mening egen grammatisk konstruktion, i varje fall i mitt intervjumaterial. Uttrycket brukas rätt flitigt, och olika instanser av XPK är lexikalt, syntaktiskt, prosodiskt, semantiskt och sociopragmatiskt likartade. Dock är det inte omöjligt att några fler typer av strängar med strukturellt likartade bisatser egentligen borde inkluderas i konstruktionen (jfr avsnitt 3).

XPK-konstruktionen består dock av två komponenter, X och PK, där den förra kännetecknas av stor lexikal variation mellan olika instantieringar av konstruktionen – även om det handlar om vissa bestämda typer av ord och fraser – medan den senare uppvisar påfallande begränsad variation. X är förvisso i hög grad – pragmatiskt, syntaktiskt och prosodiskt – knutet till PK, men banden är absolut inte lika starka som mellan bisatsens subjekt och finit. Bisatsen PK kan sägas användas för en i viss mening självständig (sido)handling i diskursen – med det viktiga tillägget att förekomsten av X är en helt nödvändig ingrediens i sammanhanget. I anslutning till resonemang-
et ovan om den dubbla funktionen hos X, kan PK anses omtolka X, ge komponenten en ny sociopragmatisk funktion och syntaktisk-semantisk ram, men den ursprungliga funktionen och ramen finns också (i huvudsak?) kvar; X har således ett kvardröjande ben i matrissyntagmen och den ursprungliga talhandlingen (och det mer övergripande projektet) och är därför inte fullständigt integrerat med PK. Den dubbla funktionen hos X kan även beskrivas i termer av att talaren/skribenten inom ramen för en samtalstur/mening dels använder elementet för att referera till omvärlden, dels (retroaktivt) beskriver detsamma ur ett metaspråkligt perspektiv.

Det fokuserade uttryckets konstruktionsstatus är mer osäker i de skriftliga källor som jag har granskat. Där finns förstås inga prosodiska markörer av vilka element som är primärt kopplade till varandra. Den närmaste motsvarigheten man kan hitta är interpunktionen, som ju markerar och i vissa fall skapar syntaktiska gränser. Överlag markerar skiljetecknen i beläggen att X snarare hör till matrissyntagmen än bildar en syntaktisk och pragmatisk enhet med PK. Men den mest näraliggande förklaringen till interpunktionsmönstret är kanske ändå att skribenterna (med visst undantag för Strindberg) tenderar att tillämpa strikt satskommatering.

En sorts grundfunktion hos XPK-konstruktionen, då den används i både samtal och skrift, är att markera att ett uttryck (X) är anmärkningsvärt

och/eller särskilt viktigt i sitt diskursiva sammanhang. Det kan handla om ett uttryck som är tidigare omnämnt, efterfrågat eller på något annat sätt aktualiserat, och som därför spelar en central roll i sammanhanget redan innan XPK produceras. Konstruktionen kan även användas för att markera att ett tidigare ej aktualiserat uttryck är anmärkningsvärt i sitt kommunikativa (och textuella) sammanhang.

Vidare kan samtalsdeltagares val att tillfoga PK till ett uttryck förklaras på två olika sätt. För det första skulle PK kunna förstås som ett element som relativt rutinmässigt fogas till vissa uttryck som är centrala i kontexten och/eller anmärkningsvärda »i sig», t.ex. fackspråkliga, dialektala och (andra) potentiellt svärbegripliga uttryck. För det andra kan man se en PK som en mer strategisk kommunikativ resurs vars primära funktion är att skapa anmärkningsvärdhet hos ett uttryck; det är en metod för att (av någon anledning) lyfta fram ett visst innehållstungt uttryck, bland flera i sammanhanget möjliga. De båda förklaringarna utesluter självfallet inte varandra utan kan tvärtom antas vara samverkande. Det verkar som att de flesta instanser av PK används för att lyfta fram ett ord som hade varit ganska viktigt eller anmärkningsvärt i sitt diskursiva sammanhang även om denna påhängda sats inte hade förelegat.

Både intervju- och skriftbeläggen visar att XPK-konstruktioner har en koppling till självreparationer och andra förtydligande tillägg till något som just har yttrats; vissa instanser av XPK reparerar (bidrar till att reparera) eller kompletterar det som kommer omedelbart före, medan andra omedelbart efter följs av ett uttryck som förklarar eller tydliggör vad X betyder. I intervjumaterialet fungerar PK i den här typen av sekvenser bl.a. som en förtydligande markör av huruvida det är det ursprungliga eller det ersättande/kompletterande uttrycket som folk i trakten verkligen använde/använder om en viss företeelse (nämligen uttrycket X), och därigenom en indirekt markör av vilket uttryck som inte var/är det lokala (utan normalt i stället standard-språkligt).

Vid tolkningen av dialektintervjubeläggen bör man överlag ta hänsyn till att det är en säregen kommunikativ verksamhet som pågår, med inte minst många metaspråkliga (dialektrelaterade) replikskiften, normalt initierade av intervjuaren. Men förekomsten av XPK visar att också sagespersoner kan producera metaspråkliga utsagor som inte är direkt begärda av intervjuarna. Den påhängda satsen blir ett sätt för en sagesperson att ge uttrycket X legitimitet i den verksamhet som pågår, att understryka att det tillhör det lokala språket, i nutid eller, ännu bättre, i forna tider. Om vi antar ett mer övergripande perspektiv på samtalet kan detta tänkas bidra till att ge sagespersonen legitimitet som ett i sitt sammanhang kompetent intervjuobjekt.

Bruket av XPK i skrift påminner i mycket hög grad om det samtalsspråkliga bruket. En skillnad är emellertid att P i skriftliga belägg inte sällan utnyttjas för att (tydligt) exkludera berättarjaget från X-brukarnas skara (som

ibland består av endast en individ). Det kan t.o.m. föreligga ett uppenbart avståndstagande från berättarjagets sida gentemot den beskrivna användningen av uttrycket X.

Inte oväntat kommer en stor andel av mina skriftbelägg från dramadiologer eller direkta anföringar i andra texttyper. XPK är i första hand en samtalspråklig resurs.

Ett naturligt nästa steg i forskningen vore att på allvar kartlägga användningen av XPK i andra dialekter än de som förr talades i Tjust och Hammarkind. I det material som jag hittills har analyserat finns mönster som antyder att geografiskt betingade skillnader i bruket föreligger, även om de inte är så stora. En annan angelägen utvidgning vore att jämföra bruket av XPK med bruket av diverse andra semantiskt och syntaktiskt närstående konstruktioner (jfr avsnitt 3).

Idealt sett skulle man också jämföra bruket av XPK i dialektintervjuer med bruket i andra kommunikativa verksamheter, t.ex. sådana som man kan misstänka inte är lika metaspråkligt orienterade. Det låter sig dock inte så enkelt göras, dels eftersom det rör sig om en primärt dialektal konstruktion som jag gissar är utrotningshotad i nutidens språkbruk, dels då det är sällsynt med äldre inspelningar där de dialektalande inte blir direkt intervjuade utan uppträder som normala samtalsdeltagare.

Material

Dialektinspelningar

Jag har funnit XPK i följande inspelningar som förvaras vid Institutet för språk och folkminnen i Uppsala (och i vissa fall även vid andra arkiv). Genomlyssnade inspelningar som saknar XPK redovisas inte här. Detsamma gäller för de sagespersoner i de här listade inspelningarna som inte producerar någon XPK.

Gryt (Östergötland) 1949. CD 2251, 2257. Sa(gesperson): man f. 1868.

Gärdserum (Småland) 1953. CD 412. Sa: två äkta makar f. 1863 (mannen) och 1869 (kvinnan).

Hannäs (Småland) 1953. CD 413. Sa: man f. 1878.

Karlskoga (Värmland) 1958a. CD 3486, 3509. Sa: två äkta makar f. 1880 (mannen) och okänt år (kvinnan).

Karlskoga 1958b. CD 3509 f. Sa: man f. 1875.

Locknevi (Småland) 1953. CD 1205, 1208. Sa: kvinna f. 1907.

Ringarum (Östergötland) 1949. CD 2257, 2260. Sa: man f. 1860.

Selånger (Medelpad) 1946. CD 859. Sa: man f. 1875.

S:t Anna (Östergötland) 1972a. CD 2879, 2882. Sa: två äkta makar f. 1906 (mannen) och 1910 (kvinnan).

S:t Anna 1972b. CD 2848. Sa: man f. 1912.

Tryserum (Småland) 1953. CD 10308. Sa: två kvinnor, f. 1873 och 1875, och en man f. okänt år.

Ukna (Småland) 1953. CD 1442. Sa: man f. 1876.

- Vinön (Lännäs socken, Närke) 1972a. CD 1765. Sa: man f. 1896.
 Vinön 1972b. CD 1765. Sa: man f. okänt år.
 Västra Ed (Småland) 1969. CD 10246 f. Sa: man f. 1898.
 Västrum (Småland) 1953. CD 1534. Sa: man f. 1878.
 Åtvidaberg (Östergötland) 1949. CD 2260. Sa: man f. 1867.
 Östra Ed (Småland) 1969. CD 10245. Sa: man f. 1895.
 Östra Ryd (Östergötland) 1949. CD 1445. Sa: kvinna f. 1879.

Övriga källor

- Dramadiologkorpusen som är sammanställd av projektet *Svensk dramadiolog under tre sekler*, Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet (se vidare Melander Marttala & Strömqvist 2001).
 FOs = samlingar till Ordbok över Finlands svenska folkmål, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors.
 OSDs = samlingar till Ordbok över Sveriges dialekter, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
 Projekt Runeberg, Lysator, Linköpings universitet, <http://runeberg.org/>.
 Språkbanken vid Göteborgs universitet, <http://spraakbanken.gu.se>.

Litteratur

- Areskog, Gertrud, 1936: Östra Smålands folkmål. Inledning, översikt av ljudläran, formlära: verbhöjningen. Lund. (Skrifter utgivna av Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 4.)
 Benson, Sven, 1982: Utskrift på olika nivåer. I: Thelander, M. (red.), Talspråksforskning i Norden. Mål – material – metoder. Lund. S. 152–163.
 Bihl, Björn, 2001: Möten i dialektalt gränsland. Dialektala övergångar genom Närke. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 53.)
 Bjerre, Birger, 1935: Tvåatsordstäv och *het*-konstruktion. I: Arkiv för nordisk filologi 51. S. 1–68.
 Bockgård, Gustav, 2004: Syntax som social resurs. En studie av samkonstruktionssekvensers form och funktion i svenska samtal. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 64.)
 — 2008: Transkription av dialektinspelningar. Synpunkter och förslag. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 7–42.
 — 2010a: Ursprått samtal. Analys av en märklig dialektinspelning. I: Folkmålsstudier 48. S. 37–76.
 — 2010b: Skapandet av den ideala dialektinspelningen. I: Magnusson, E. & Rogström, L. (red.), Studier i svensk språkhistoria 10. Språkhistoria – Hur och för vem? Göteborg. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 36.) S. 67–76.
 — u.u.: »Jovars, det duger tills vidare». En interaktionell analys av konstruktionsfamiljen diskurspartikel+vars. I: Lindström, J. (red.), Språk och interaktion 3. Helsingfors.
 Bruce, Gösta, 2010: Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal. Lund.
 Clark, Herbert H. & Clark, Eve V., 1977: Psychology and language. An introduction to psycholinguistics. New York.
 Clark, Herbert H. & Fox Tree, Jean E., 2002: Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. I: Cognition 84 (1). S. 73–111.

- Dehé, Nicole, 2007: The relation between syntactic and prosodic parenthesis. I: Dehé, N. & Kavalova, Y. (eds.), *Parentheticals*. Amsterdam & Philadelphia. (Linguistik aktuell/Linguistics today 106.) S. 261–284.
- Eriksson, Mats, 2002: Syntaxens sociala sida. En inledande diskussion av turtillägg i samtal. I: *Språk och stil* 11 (2001). S. 5–24.
- FO = Ordbok över Finlands svenska folkmål. Tredje bandet: hy–kyss. 2000. Helsingfors. (Forskningscentralen för de inhemska språken, skrifter 1.)
- Forsskåhl, Mona, 2009: Konstruktioner i interaktion. *de e* som resurs i samtal. Helsingfors. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 729. Studier i nordisk filologi 83.)
- Fried, Mirjam & Östman, Jan-Ola, 2004: Construction grammar. A thumbnail sketch. I: Fried, M. & Östman, J.-O. (eds.), *Construction grammar in a cross-language perspective*. Amsterdam. (Constructional approaches to language 2.) S. 11–86.
- Hellbom, Algot, 1980: Ordbok över Njurundamålet. Umeå. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 27.)
- Ivars, Ann-Marie, u.u.: Sydösterbottnisk syntax. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 84.) [Utkommen i december 2010.]
- Jefferson, Gail, 1974: Error correction as an interactional resource. I: *Language in society* 3 (2). S. 181–199.
- Jørgensen, Nils, 1970: Syntaktiska drag i svenska dialekter. En bibliografisk översikt. Lund. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap, serie C: Studier i tillämpad nordisk språkvetenskap 2.)
- Kalén, Magnus W., 1846: Östgötha dialekten. Uppsala.
- Landqvist, Håkan, 2003: Om partikeln *då* i kontrollfrågor. I: Nordberg, B. m.fl. (red.), *Grammatik och samtal. Studier till minne av Mats Eriksson*. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) S. 219–229.
- Larsson, Evert & Söderström, Sven, 1979: Hössjömålet. Ordbok öven en sydvästerbottnisk dialekt. Umeå. (Skrifter utgivna av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Umeå A:1.)
- Levander, Lars & Björklund, Stig, 1970–1980: Ordbok över folkmålen i övre Dalarna. Andra bandet: G–K. Uppsala. (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala D:1.)
- Lindström, Jan, 2008: Tur och ordning. Introduktion till svensk samtalsgrammatik. Stockholm.
- Lindström, Jan & Linell, Per, 2007: *X-och-x* som samtalspraktik och grammatisk konstruktion. I: Engdahl, E. & Londen, A.-M. (red.), *Interaktion och kontext. Nio studier av svenska samtal*. Lund. S. 19–89.
- Linell, Per, 2003a: Responsiva konstruktioner i samtalsspråkets grammatik. I: *Folkmålsstudier* 42. S. 11–39.
- 2003b: Grammatiska konstruktioner i samtalspraktiken. I: Nordberg, B. m.fl. (red.), *Grammatik och samtal. Studier till minne av Mats Eriksson*. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) S. 161–171.
- 2005: En dialogisk grammatik? I: Anward, J. & Nordberg, B. (red.), *Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalsspråk*. Lund. S. 231–328.
- Lundell, Johan A., 1934 [1932]: Folkmålen i södra Kalmar län. En inledande översikt. I: *Saga och sed 1932–1934*. S. 64–76.
- Lundström, Gudrun, 1939: Studier i nyländsk syntax. Stockholm. (Svenska landsmål ock svenskt folkliv B 38.)

- Melander Marttala, Ulla & Strömquist, Siv, 2001: Korpusen Svensk dramadiolog. Användarhandbok. Uppsala. (Svensk dramadiolog 2. FUMS Rapport 202.)
- Norén, Niklas, 2007: Apokoinou in Swedish talk-in-interaction. A family of methods for grammatical construction and the resolving of local communicative projects. Linköping. (Studies in language and culture 11. Linköping studies in arts and science 405.)
- Nyrén 2000 = Prosten Carl Nyréns Afhandling om Östgöthiska dialecten. Utgiven med inledning och kommentarer av Maj Reinhammar. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 73.)
- Ralph, Bo, 2000: Vanans makt i svensk språkhistoriebeskrivning. I: Edlund, L.-E. (red.), Studier i svensk språkhistoria 5. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia Umeå 20–22 november 1997. Umeå. (Nordsvenska 11.) S. 360–379.
- Ridell, Karin, 2008: Dansk-svenska samtal i praktiken. Språklig interaktion och ackommodation mellan äldre och vårdpersonal i Öresundsregionen. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 76.)
- Rietz, Johan E., 1867: Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. Lund.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik. Del 1–4. Stockholm.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. Lund. 1898–.
- Schegloff, Emanuel A., 1997: Practices and actions. Boundary cases of other-initiated repair. I: Discourse processes 23. S. 499–545.
- Steensig, Jakob, 2001: Sprog i virkeligheden. Bidrag til en interaktionel lingvistik. Århus.
- Söderwall = Söderwall, K[nut] F., Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Första bandet: A–L. Lund. 1884–1890.
- Västerlund, Rune, 1983: Anvisningar och önskemål rörande utskrivning av inspelade dialekttexter (fonogram). Opublicerad stencil. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Wessén, Elias, 1965: Svensk språkhistoria 3. Grundlinjer till en historisk syntax. Andra upplagan. Stockholm.
- Wide, Camilla, 2008: Konstruktionsgrammatik ur ett interaktionellt perspektiv. I: Collin, L. m.fl. (red.), Under språkets hud. Festskrift till Erik Andersson på 60-årsdagen. Åbo. S. 268–279.
- Östman, Jan-Ola, 2005: Construction discourse. A prolegomenon. I: Östman, J.-O. & Fried, M. (eds.), Construction grammars. Cognitive grounding and theoretical extensions. Amsterdam & Philadelphia. (Constructional approaches to language 3.) S. 121–144.
- 2006: Ordstäv som en central del av språket. Om att få med »allt» i en grammatisk beskrivning. I: Svenskans beskrivning 28. Örebro. S. 389–401.
- Östman, Jan-Ola & Fried, Mirjam, 2005: The cognitive grounding of construction grammar. I: Östman, J.-O. & Fried, M. (eds.), Construction grammars. Cognitive grounding and theoretical extensions. Amsterdam & Philadelphia. (Constructional approaches to language 3.) S. 1–13.

Transkriptionsnyckel

?	Markerar kraftigt stigande grundton i slutet av en prosodisk fras
ˊ	Markerar svagt stigande grundton i slutet av en prosodisk fras
.	Markerar tydligt sjunkande grundton i slutet av en prosodisk fras
,	Markerar relativt jämn grundton i slutet av en prosodisk fras
[Markerar var överlappande tal börjar
]	Markerar var överlappande tal slutar (används sparsamt)
(dåm)	Enkla parenteser markerar att tolkningen är osäker
()	Tom parentes markerar att något sägs som inte kan uppfattas eller tolkas
bräter/	Snedstreck markerar att det finns alternativa tolkningar av vad
bröter	som sägs
läkter	Understrykning markerar att stavelsen är starkt betonad
(0,8)	Markerar pauslängd
(.)	Markerar en s.k. mikropaus, högst 0,2 s. lång
◦	Markerar svag volym
BINN-NÅL	Versaler markerar stark volym (versal används också initialt i egennamn)
:	Markerar tydlig förlängning av ett ljud (markerar däremot ej vanlig lång vokal eller konsonant)
> <	Markerar snabbt tal mellan tecknen
=	Markerar att två repliker följs utan paus mellan dem
heh, hah	Markerar »skrattpartiklar»
.h	Markerar en hörbar inandning
h	Markerar en hörbar utandning
((hostar))	Återger transkriptörens kommentar till eller beskrivning av något i samtalen

Summary

Gustav Bockgård, 'It's the usual ghost supper, [as] we call [it]'. An analysis of an objectless subordinate clause type containing kalla 'call', in Swedish dialects and written Swedish

This article is a study of a grammatical construction consisting of a content word or a semantically heavy phrase (X), followed first by a pronoun (P) and then a finite form of the verb *kalla* 'call' (K). There may also be a *som* 'as' between X and P. The component PK, with or without a subordinator, is interpreted as a comparative clause lacking the obligatory object of the corresponding standard Swedish construction (*X (som) de/man kallade det* 'X (as) they/one called it'). The main data studied are occurrences of the construction in old dialect recordings. In addition, a number of instances found in dialect dictionaries and in written Swedish are analysed.

The analysis shows that XPK usually forms a single prosodic unit. This is an important reason for regarding the expression as a distinct grammatical construction. In the dialects focused on here, XPK is a routinised utterance format, a semi-lexicalised phrase.

Pragmatically, the construction involves PK being tagged onto words or expressions that are considered noteworthy, for example because they are hard to understand or dialectal. According to the author, the 'tag' serves to underline that there is something remarkable about them.

The construction appears to be typical of colloquial, informal styles. It is considerably more common in spoken than in written usage, and presumably also more frequent in traditional dialects than in varieties closer to standard Swedish.

Siken i folklig tradition och dialekt

En studie av folkliga taxonomier och språk i möten

Av Lars-Erik Edlund

Siken är en fisk man lagt märke till i folklig tradition. Den har varit, och är, en uppskattad matfisk. Det är också en fisk som uppträder i många olika skepnader. Alldeles som vetenskapsmännen har fiskarna hållit isär dessa olika sorters sik, och därvid använt en mängd olika beteckningar. Den folkliga taxonomin, som här står i fokus, baserar sig naturligtvis på andra iakttagelser än dem som vetenskapsmännen lägger till grund för sin klassifikation. Sikfisket har på det nordskandinaviska området varit en gemensam angelägenhet för samer, finnar och svenskar, och det är därför inte förvånande att samiska och finska ord för 'sik' upptagits i svenska dialekter. Detta, och en del andra teman som rör sik i språk och folklig tradition, kommer att behandlas i den här artikeln.

Inledningsvis ett klargörande: uppsatsen handlar om såväl sikar som siklöjor. I den fiskzoologiska (iktyologiska) klassificeringen särhålls siklöjor från sikar därigenom att siklöjorna har en längre underkäke än överkäke – man skulle kunna säga att de har underbett (Curry-Lindahl 1985 s. 292, Degerman 2007 s. 362). Men i den folkliga zoologin hålls ofta småsik samman med siklöjor, och jag har av den anledningen valt att gemensamt behandla sik och siklöja i denna artikel.¹ För enkelhetens skull används emellertid i texten, åtminstone mestadels, den sammanfattande termen *sik* för dem båda.

Sik betecknas i svenska dialekter med hjälp av en rad olika ord. Man slås emellertid av att de flesta av dessa, till skillnad från beteckningarna på många andra fiskar, inte har pejorativ laddning.² Sikfiskarna har uppenbar-

¹ Man möter ofta i uppteckningarna uppgifter om att en viss dialektal fiskbeteckning svarar mot det som på svenska kallas *siklöja*, fastän det som vetenskapsmännen betecknar *siklöja* reellt inte finns i det aktuella sjösystemet. Detta finner jag dock ingen anledning att särskilt kommentera, eftersom man då närmast implicerar att den vetenskapliga taxonomin skulle vara överordnad den folkliga, och så är det ju inte.

² Gäddan t.ex. – ordet *gädda* betyder 'hon med gaddarna' eller, möjligen, 'hon med det spetsiga utseendet' (snarast väl: det spetsiga huvudet eller den spetsiga munnen); se Hellquist och Tamm s.v. *gädda*, Falk-Torp s.v. *Gjedde* – har en väl etablerad samnordisk beteckning, men en liten gädda kan, bara i sv. dial., kallas bl.a. *gäddskotta* (*skotta* betyder 'vävskyttel'), *gäddslira*, *gäddsnaga*, *stoppnälgädda*, *gäddpiga*, *gäddmingla*, *gäddpingla*, *gäddspila* eller *snärta* (Svanberg 2000 s. 89, jfr även Kornhall 1968 s. 270 f.). Flera av dessa senare beteckningar har en emotiv, många gånger snarast en mer nedsättande, laddning.

ligen varit uppskattade. Däremot skiljer man i den folkliga föreställningsvärlden olika former av sik inom samma vattensystem från varandra. Så har skett länge, och exemplifieras av Svärdson & Hammar (2010 s. 204 et passim). De nämner t.ex. att man i en skrift från 1150 med hjälp av olika ord betecknade två skilda sikar i Genève sjön, och i ett klassiskt arbete av Gregor Mangolt (1557) beskrevs fyra olika sikar i Bodensjön. Dessa exempel skulle kunna mångfaldigas i den utomnordiska litteraturen.

Svärdson & Hammar förmedlar också en del svenska exempel på att de olika sikarna i de stora sjöarna särskilts från varandra och haft olika beteckningar. Daniel Tiselius (1723 s. 106, jfr s. 110) exempelvis skiljer sålunda mellan *Grässijk* (*Gräsesijk*) och *Stensijk* i Vättern, och mindre än ett decennium senare talar Olof Siljeström (1730 s. 33) om bl.a. *Sijk*, *Grönsijk* och *Diupsijk* i Siljan, och därutöver nämns *Ryssing* (s. 30 et passim) och *Blickta* (s. 31 et passim). Nils Gissler skiljer i en skrift (1753) om sikfiskar i mellersta Norrland mellan *Lapp-sik* i större fjällsjöar, *Hafs-Sik* som »stiger up i älfver och fjärdar midt i Sommaren» och *Finn-Sik*, som »har sit hemvist i insjöar», och dessutom nämner han *Sik-löja* eller *Stint* samt *Rabb-oxe* eller *Smäling*. I lappländska Hornavan åtskiljer man ännu *aspen*, *storsiken*, *sellacken* och *gråsellacken* (jfr Svärdson 1963 s. 517 ff., Widegren 1866 s. 42 f.)³ – jag återkommer senare till de rikt sammansatta sikbestånden i Arjeplogssjöarna. En rik exemplifiering av ord för 'sik' och 'siklöja' i de svenska dialekterna återfinns i Svanberg (2000 s. 216 ff., med källor s. 344), som även (a.st.) redovisar en del finska och samiska beteckningar.

Att sik, och även siklöja, betecknas på olika sätt i olika delar av Sverige, redovisas dessutom av tradition i böcker om fiskar i våra vatten, exempelvis i Kai Curry-Lindahls *Våra fiskar* (1985). Här återges de folkliga beteckningar som finns hos Curry-Lindahl för det han redovisar under de vetenskapliga beteckningarna blåsik, planktonsik, storsik, sandsik, älvsik respektive siklöja. För blåsik anför Curry-Lindahl sålunda, för att nu återge en del av hans exempel, beteckningarna *smäling*, *sikling*, *sellack*, *rabbbox* och *ryssing*, för planktonsik *gråsellack*, *djupsik* och *blajokk*, för aspsik *hutchen* och *påll-sellack* (där *påll* syftar på vattenvirvlar), för storsik *blegsik*, *glomsik* och *glyssik* – samtliga från Väneren –, för sandsik *gertsbäckslöja*, *siksellack* och *varras-sellack*, och för älvsik *näbbsik*, *bottensik* och *fetsik*. För siklöja uppges bl.a. beteckningar som *blikta*, *löja*, *rabbbox*, *stint*, *sikling*, *vimma*, *sillack*, *detta* och *guppa*. Det är som jag ser det högst tveksamt om man på det sätt som här görs verkligen kan, och skall, söka koppla samman de folkliga och de vetenskapliga beteckningarna. Det är två olika system helt enkelt. Dessutom

³ Jag väljer – detta i anslutning till de beteckningar som på något undantag när (t.ex. *sillack*) traditionellt används i svenska standardverk om fiskar – formen *sellack* i denna artikel. Det är också den form som Gunnar Svärdson använder i sina arbeten. SAOB har uppslagsordet *sillak* S 2394.

är det mycket osäkert om man kan upprätta serier av ekvivalenter på detta vis, knutna till s p e c i f i k a vetenskapliga arter. Jag tror, med kännedom om det dialektala uppteckningsmaterialets beskaffenhet, inte att det är möjligt. – Till en del av de nu nämnda beteckningarna återkommer jag i det följande.

Redan i Peter Artedis Ichthyologia, utgiven av Carl Linnæus – där uppgifterna om fiskarnas lokala namn är rätt sparsamma (se Kornhall 1968 s. 39, jfr Eaker 2009 s. 13) – finns just i avsnittet om sik (1738, pars V s. 40) något fylligare uppgifter: förutom »*Siklöja Suecorum ad lacum Melerum, & Norlandis*» nämns nämligen »*Smäsik*⁴ Smolandis, *Stint Angermannis dicitur, qui marino minor, Moiku Finlandorum, vide Linnæi iter Lapponicum, Blichta Siliensiam, secundum Linnæi itinerarium Dalekarlicum*». Man finner som synes utgivaren Carl Linnæus bakom flera av dessa uppgifter. Några härtill svarande uppräknningar finns inte i detta pionjärbete, även om en del lokala beteckningar på olika fiskar ändå redovisas (se närmare Eaker 2009 passim).

Linnæus uppför i Fauna svecica (1761 s. 125) en sikart och anger som »svecicanamn» *Sijk* och *Stor-Sijk*. För siklöja återfinns hos honom beteckningarna *Sijklöja*, *Småsijk*, *Blikta* (Dalekarlis), *Stint* (Norlandis) och *Moiku* (Fennonibus). Uppgifterna påminner, inte oväntat, om dem som finns i Ichthyologia.

Siken i folkhushåll och folklig tradition

Siken har varit viktig i folkhushållet, och detta gäller speciellt i norra Skandinavien.⁵ Tillgång på fisk, och då inte minst sik, har säkerligen styrt den tidiga bosättningen utefter de norrländska sjöarna och uppefter vattendragen, något som inte minst Gustaf Göthe (1929) och Erik Bylund (1956) noterat i sina studier av lappmarkskolonisationen.⁶ Åke Campbell (1948 [1982] s. 131) karakteriserar denna typ av bebyggelse som fiskesjöbosättning, jfr Fjellström 1965 s. 227 ff.

Sikarna har man fångat i nät under leken. Nätfisket har skett både i öppna vatten och under is. Detta senare fiske har instruktivt beskrivits av skolmästare Carl Fredrik Alenius (citeras av Fjellström 1965 s. 240 f.). Även not, långrev, ryssjor och pator har använts vid sikfisket. Med not exempelvis kunde man ta mycket stora fångster. Jfr Rosén (red.) 1955 s. 485–487.

⁴ Egentligen står det i 1738 års tryck *Smäsik*, men detta beror på att tryckeriet i Leyden saknade å, och därför använde ä även i ord med å; se Nybelin 1934 s. 52, och jfr Eaker 2009 s. 11.

⁵ I Peter Læstadius Journaler (1831 [1977] s. 329) sägs att asp och sik är de enda fiskar som kallas *fisk* bland nybyggarna. Sigrid Drake framhåller (1918 [1979] s. 17) att siken är det västerbottniska skogslandets matnyttigaste fisk. Dessa uttalanden styrks av åtskilliga uppteckningar i olika traditionsarkiv.

⁶ Se för konkret exemplifiering även Fjellström 1965 s. 239 ff., och mer sammanfattande Svanberg 2000 s. 218 ff., och Hammar 2007 s. 361, med litt.

I *Iter lapponicum* beskriver Carl Linnæus det sikfiske han möter under Lapplandsresan på flera ställen. Från Kemi kommer följande beskrivning:

Sijk fångas här på ett underligt sätt. Sijken går såsom laxen mot strömen, därför fis-ka de allenast vid stora forsar där siken ej kan koma upföre, hafva en nått håf, gå naka på krogen i starkaste forsen, hafva offta ett rep omkring sig, och en karl som står på landet, att icke man af strömen tagas bort, gå så uht och taga nedföre (*Iter Lapponicum*, Utgåvan s. 170 f.).

På ett annat ställe (*Utgåvan* s. 185) – Linnæus befinner sig nu i Uleåborgs-trakten – ges följande beskrivning av sikfisket:

Sijknät äro 5 span höga, långa, af ganska fina matskor, holen så stora som 2 finger gå uti, sättias vid sandstränderna. Flaren af 2ne näfver margine hopsydd,⁷ 2 tvärfinger breda, 3 långa, stenarna nog små af näfver utan på.

Ett annat instrument att fånga sijk säts i brinnande forsen, är likt en håf doch ej så diupt. *Altitudo* [höjd] 3 alnar, *latitudo* [bredd] 2, *profunditas* [djup] 1. Fästes vähl stadigt genom pålar, säts med strömen. När nu sijken a lateribus [på sidorna] går mot forsen, blifver han, mädan omögligt är gå där igenom till baka slagen, mitt åht strömen, då faller han in uti detta mitt i starkaste strömen, tädan han sig arbeta ej kan, och sic piscatur [så blir han fiskad].

Sikfisket med håv beskrivs som synes av Linnæus på sist anförda ställe som ett stillastående fiske; jfr *Iter Lapponicum* (Kommentar s. 284 f.). Sikhåvningen kan skilja sig åt i olika fiskevatten, och mest känd idag är den form man möter i Torne älvs nedre del, där sikhåvningen i Kukkolaforsen i augusti är särskilt bekant; se bl.a. Granlund (1940 s. 59 ff.).

Men siken möter oss också på olika sätt i det folkliga materialet. I folkminnesuppteckningar finns exempelvis många berättelser om sikar och inte minst deras uppkomst. Ett exempel är det som sägs om den lilla *rabboxen* som finns i den lokala varianten *betarsjösilla* (*betarsjösilla*)⁸ i Junsele i nordvästra Ångermanland. Levi Johansson har upptecknat en sägen om denna arts uppkomst, där den mytomspunne »Wittenbergsprästen» »Spå-Herr-Ola»⁹ spelar en viktig roll. Johansson skriver:

Det finnes här i sjöarna en fisk, som vi kallar »rabbox». Det är ett mellanting mellan sik och siklöja. Denna fiskart är mycket sällsynt. Mig vetterligt förekommer den endast här och i Betasjön i Junsele. Där kallas den »betarsjösilla». Där hörde jag följande sägen om uppkomsten av denna fisk. Långt tillbaka hade de en präst i Junsele,

⁷ Dvs. flöten av två näverstycken hopsydd i kanten.

⁸ Originaluppteckningen (LMV-T229) finns tillgänglig vid Länsmuseum Västernorrland/Murberget som elektronisk resurs (adress: <http://murberget.se/upptack/arkiv.aspx?uptnr=LMV-T229>; hämtad 15 augusti 2010). Levi Johansson har upptecknat berättelsen efter gästgivaren Per Eriksson i Graninge 1915. Jfr till denna berättelse även Nordlander 1880 s. 116, 1896 [1990] s. 140 samt Odstedt (2004 s. 289, med kommentar s. 411).

⁹ »Spå-Herr-Ola» skall enligt traditionen ha varit verksam som präst under 1500-talet i Junsele, Resele och Ådalssliden, se Bengt af Klintberg i utgåvan av Ella Odsteds uppteckningar (Odstedt 2004 s. 411), Nordlander 1896 [1990] s. 139 f.

som var mycket slängd i hemliga konster och därför kallades »Spå-Herr-Ola». På den tiden fanns det också lax i Junsele. Varje vecka skulle bönderna lämna största laxen de fångat till prästen. Det var en del av hans lön. Men så började bönderna tycka, att det blev för fett åt prästen, att få alla de stora laxarna. Det kunde ju räcka till, om han finge av de mindre, och så kom de sams att göra så. Prästen anmärkte på laxarna. De var så små. Men bönderna försäkrade, att det inte gick få större lax numera. »Å» sade han, »ni ska nog få den ännu mindre!». Efter den dagen avtog laxen i storlek, så att de ej fick något på sina gamla laxnät utan måste skaffa sig nya med mindre maskor. Till slut var all laxen förvandlad till »betasjösill».¹⁰

Med *betasjösill* betecknas som synes en småväxt sikfisk som också kan kallas *rabbox*.

I uppteckningar förefaller siken ha haft ett slags identifierande funktion i äldre tid. Beteckningarna på sikar har därför, betecknande nog, på flera håll blivit kollektiva benämningar på orsborna på samma sätt som karakteristiska maträtter, karaktärsdrag i dräktskicket, drag i språk och liknande kommit att motivera öknamn. Beteckningen *locknesmäligen* är det välstyrkta öknamn som tillkommer sockenborna i Lockne (se L.-E. Edlund 1984 s. 84; 1985 s. 90, 111). På sockensigillet ser vi en fisk som mycket väl skulle kunna vara en sik.¹¹

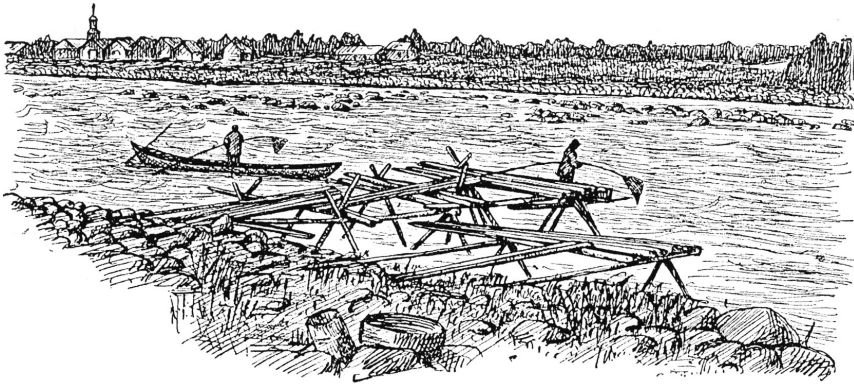
På samma sätt som *locknesmäligen* är *gåxsjösmäligen* både beteckningen på en mindre sikfisk och det öknamn som gåxsjöborna i Jämtland bär, detta »p.g.a. att de fiskar småsik så mycket, och missunnar Kakuåsborna att fiska i deras bäck» (L.-E. Edlund 1984 s. 74 med källangivelse).

Ifrån Lappmarken kan ett häremot svarande exempel anföras. I Lögdsjön i Fredrika fångas en sikfisk som kallas *lögdahuttjen*. Det är en småväxt »men nog så välsmakande sikfisk [som] togs på not i stora massor [---]. Av utomstående sades att av denna fisk gick det 64 i en snusdosa».¹² Beteck-

¹⁰ Jfr härtill Karl-Hampus Dahlstedts uppteckning ULMA 19650 (1948) som berättar om sillen som fångades i Betasjön.

¹¹ Det berättas annars, och detta återges av Abraham Hülphers (1775 [1912] s. 45 f.), att det i »Mussviken af denna sjö, som har grundt watn, finnes 7 a 8 stycken så kallade grythålor af 1¼ alns Diameter, som falla bråddjuft af ifrån ordinarie botn, och hwilkas djup ännu ingen kunnat utröna. Utom dessa, är en stor håla kallad **Djuphålet**, aff 8 alnars Diameter, med samma afstufning. Emedan denna sjö, som förbemäلت är, hwarken stiger eller faller, tror Folket i Orten, at han genom desse hålor har Communication med hafwet, hwilket bestyrkes med den sägen, at på 1500-talet skal Sill blifwit här fångad, hwaraf til åminnelse 2 Sillar säges wara afritade på Lockne Kyrko-dörr, likaledes är en gammal gissning, at emellan denne och Sundsjön wore en lönngång, hwilket dömes af et lika slag små Sik, som i leketiden om wintren fångas på endera stället til större myckenhet, då det andra ger mindre.» I Nordinska samlingen (vid Uppsala universitetsbibliotek) finns en avbildning, som förutom bilden av Locknesillen (avritad från båda sidor), återger en inskription och en bild av en man i 1600-talsdräkt med draget svärd (Höglin 1931 s. 262 ff.; jfr Höglin 1935 s. 75 ff., Bäckmark & Karlsson 2006 s. 164 f.).

¹² Uppgiften här citerad ur ett svar på frågelista om orsboöknamn; se L.-E. Edlund 1984 s. 127. Jfr ULMA 28581, s. 6 och s. 33, som är Almar Nilssons utförliga svar på ULMA:s frågelista 33, Folkminnen om bygder, orter och deras inneväanare.

Sikfiske med håv från Torneälven. Från Uuno Taavi Sirelius *Suomen kansanomaista kulttuuria*, 1, 1919 s. 164.

ning, »hutssjen eller rabboxe», har angivits – också det i Fredrika (Storlögda) – i betydelsen 'siklöja'; se Ekman 1910 [1983] s. 308. Beteckningen *lögdahuttjen* är, i likhet med *locknesmäligen* och *gåxsjösmäligen*, dessutom ett kollektivt öknamn på ortsborna (L.-E. Edlund a.st.).

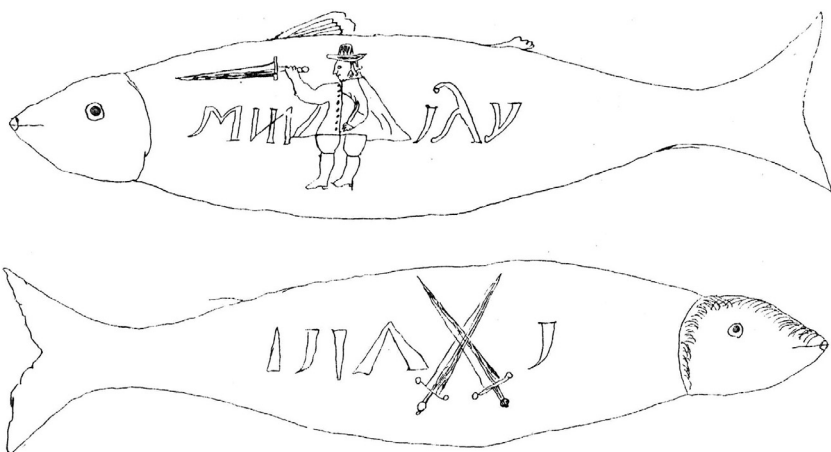
Det har också slagit mig att sikarna och siklöjorna ofta beskrivs i dissertationer och reseberättelser från äldre tider, och detta inte sällan utförligare än andra fiskar. Det svarar självfallet mot det folkliga intresse som funnits för sikfiskarna. Erik Mickelsson Ström berättar sålunda i sin avhandling *De Angermannia* (1705) följande om den sällsamma fisk som kallas *Rapoxe*. Här återges texten i Erik Modins översättning (1905 s. 30):

I sjön *Graningen*, som är belägen i *Soleffteå* socken, finnes ett annat slag, som kallas *Rapoxe*, en mjuk och välsmaklig fisk, som säges icke finnas annanstädes än i denna sjö. Den är icke olik den förut omtalade strömmingen, dock snarare små sik, hvilken den likväl öfverträffar i godhet men i storlek knappt går upp emot; den når knappast mer än en aln i längd.¹³

I den latinska texten används ordet *cubitum*, här översatt 'aln', för att ange fiskens längd. Denna uppgift kan dock inte stämma, vilket också Modin (a.st. not 1) framhåller.

Och i den avhandling om Cajanaborgs län som Eric Castrén under Pehr Kalms överinseende lade fram 1754 beskrivs först rätt utförligt gäddfisket, men sedan än mer ingående höstnoten och notdragningen, varvid sik-

¹³ In lacu **Graningen**, qui in parœcia **Soleffteå** situs est, genus quoddam aliud **Rapoxe** dictum reperitur, mollis & delicatus piscis, quem nusquam inveniri dicunt præterquam in hoc solum lacu. Haud dissimilis est monoribus istis halecibus, seu potius asellis minoribus nisi quod hos qualitate multum superet, quantitate vero haut par sit, & cubiti longitudinem vix excedat (Erik Mickelsson Ström 1705 s. 25).

Avbildning av »Locknesillen» efter en teckning i Nordiska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek. Från Svante Höglins bidrag i Festskrift till Carl J. E. Hasselberg 1931 s. 264.

løjans roll i folkhushållet länge upptar författarens tankar. Notdragning efter

den så kallade *Muiku* [äger rum] til dess isarna lägga sig. Detta muickufänget är det fördelactigaste, och kan med en not om höstetiden fås til 10. 12. å 14. tunnor, som dels insaltas, dels lägges den också ränsad och osaltad under tyngd vti sådane till detta ändamål gjorde tunnor, som ei hålla något watn; hwarigenom den kan förvaras til kokfisk nästa färsk öfwer hela wintren, sedan den en gång wäl tilfrusit. Den uti Uhleå träsk befintelige muickan är långt smärre och magrare, än den som fångas uti Kiandoträsket; ehuru detta sidstnämnde träsk är mycket mindre (Castrén 1754 s. 61).

När botanikprofessorn Johan Wilhelm Zetterstedt kommer upp till Stensele under resan i Umeå lappmark 1832, noterar han i Skärträsket (Skirträsket) att botten kan ses på hela sju famnars djup, dvs. mellan 12 och 13 meter, och fortsätter:

Detta vatten är äfven om sommaren ganska kallt. Också har man icke träffat mer än 2:ne sorters fisk i denna sjö, nemligen *Småsik* eller *Siklöjor* (*Salmo Albula*) och vanlig *Sik* (*Salmo Lavaretus*). Den sistnämnda vankas här högst sällan, men *Småsiken* något ymnigare. Den är ungefär kvarterslång [dvs. cirka 15 cm] och kallas i tillgränsande Södra Lappmarkerne *Stint*, äfven *Raboxe*. Endast om vintertiden bruka folket att fiska i denna sjö. Om sommaren äro de fullt sysselsatte med det mera lönande fisket i deras hemsjöar. Men om vintern begifva de sig äfven till *Skirträsk*, hugga der stora öppningar på isen och fånga småfisker med nät (Zetterstedt 1833 [1980] s. 92).

Ett sista exempel. Fale A. Burman, som vid sekelskiftet 1800 reser omkring i Jämtland och gör anteckningar om jämtarna och deras verksamhet, behandlar också han mer utförligt sikfiskarna. I Laxsjön i Föllinge fångas, säger Fale Burman bl.a.,

stor sik Helgonmässtiden; *småling* Jultiden; i Ottsjön tvärt om. *Småling* har rom, påstås vara ett särskildt slag af *sik*; Allhelgonatiden leker den i Noret; flockar ur Ottsjön och Gåcksjön mötas då i Noret, vid Fiskboden, om aftnarne, leka nattetid tillsammans, men vid solens uppgång skynda de tillbaka, hvar till sin sjö [citerat ur Nordlanders utgåva av Fale A. Burman 1894 (1990) s. 111].

Även på andra ställen återfinner man hos Fale A. Burman uppgifter om sikfiskar, såsom om *rapoxe* i Håsjö socken (s. 106), samt om förhållandet att såväl i Iågna (Ljungan) som i Storsjön »finnes ett slag af stor och fet sik; äfven ett annat magert, *svartrygg* kalladt» (s. 114).

Siken i den vetenskapliga taxonomin – en trasslig historia

Zoologerna har sedan Peter Artedis och Carl Linnæus dagar fortsatt sitt arbete med att söka vetenskapligt systematisera sikarna (varvid även siklöjorna, naturligt nog, berörts). Man inser att det ännu återstår en del att göra från iktyologernas sida vad gäller komplexet sik. Trots stora ansträngningar att åstadkomma en allmänt accepterad vetenskaplig siksystematik framhålls flerstädes i handböckerna de betydande svårigheterna; se Kai Curry-Lindahls redan nämnda *Våra fiskar* (s. 285 f.) samt *Fiskar och fiske i Norden 2* s. 498 ff.¹⁴

Jag uppehåller mig dock inte i första hand vid den vetenskapliga taxonomin för att visa att vetenskapsmännen i sitt systemiseringsarbete haft stora utmaningar; det är mer ämnet för en vetenskapshistoriker. Den främsta anledningen är i stället att flera sikforskare konkret tagit sin utgångspunkt i de sammansatta sikbestånden i de stora Arjeplogssjöarna och att en granskning av den anledningen även i någon mån belyser den folkliga taxonomin.

Lars Levi Læstadius, som bodde vid Hornavan som pojke och sedan som präst återkom dit, noterar i ett manuskript från 1831¹⁵ apropå sikfisken asp i Lappmarken att den leker i strömmar i oktober, och är »alldeles lik siiken men skiljes på Gälen, hvilkens taggar hos Aspen äro långa och fina» (citerat efter Franzén 1973 s. 222). Læstadius är därmed veterligen den förste veten-

¹⁴ Siken anpassar sig, som bl.a. Svårdson påpekat i flera av sina arbeten, till ett liv i växlande temperaturer och i skilda näringsmiljöer. I jämtländska Tingsjön finns, för att nu ta ett exempel, sikar med rödaktigt kött, vilket sägs bero på att sikens föda i stor utsträckning utgörs av ett speciellt kräftdjur (Sundström 1986 s. 42). Det är påfallande att sikar tillhörande olika underarter uppträder i skilda bestånd i samma sjö, med skilda lekplatser och skilda lektider.

¹⁵ Citeras efter en vid Sven Nilssons samling i Lunds universitetsbibliotek förvarad handling: »Utdrag af kyrkoherde L. L. Laestadii relation till Jägare-förbundet afgifven Karesuando i Torneå Lappmark den 24 november 1831». Avskriften återges i sin helhet hos Franzén 1973 s. 221 f. men har uppenbarligen tidigare varit känd bland fiskzoologerna; se bl.a. Skandinavien fiskar 2, 1895 s. 900 med not a.

skapsidkare som skilde olika sikformer åt med avseende på gälräfständerna (ett slags utskott på gälbågarna).¹⁶

Hjalmar Widegren – Sveriges förste fiskeriintendent – ansåg i sin avhandling (1863a), i motsats till en av samtidens främsta auktoriteter, zoologen Sven Nilsson, att olika sikar måste särhållas som skilda arter. Widegren behandlade också i flera arbeten (främst i Widegren 1866) sikbestånden i Hornavan–Uddjaur–Storavan i Arjeplog och nämner därvid hela uppsättningen benämningar som finns i dessa trakter – *sik*, *asp*, *albask*, *grå sillak* och *sillak*, fem olika slags sikar alltså. Även Widegren är på det klara med att gälbågar-nas utseende kan användas i den vetenskapliga systematiseringen.

Den svenske vetenskapsman som ägnat sikarna mest uppmärksamhet är annars Gunnar Svärdson. Han har i flera arbeten framhållit (bl.a. Svärdson (1998); jfr Svärdson & Hammar (2010) och, mer kortfattat, Hammar 2007 s. 360 f.) – under hänvisning till gälräfsbågarnas utseende – att det finns fem »syskonarter» bland sikarna, nämligen storsik, sandsik, planktonsik, aspsik och älvsik. Dessutom finns två sorters siklöjor: vanlig siklöja (som finns från Skåne till Norrbotten) och vårsiklöja (som har mycket begränsad utbredning); se bl.a. Svärdson (1957b).

Sikarnas rika variation har hittills trotsat alla försök att åstadkomma en överblickbar och helt användbar taxonomi, något som Svärdson & Hammar (2010 s. 207) framhåller. De fortsätter (a.st.):

floran av lokala och vetenskapliga namn är fortfarande förskräckande – samtidigt ganska betecknande för just svårigheterna att namnge unga syskonarter inom djurvärlden. Mycket av variationen är miljöbetingad, men viktigare artkaraktärer är genetiska. Sikarna utgör ett komplex av flera arter som geografiskt bildar en närmast kontinuerlig variation, principiellt beroende på att de ursprungliga arterna genom hybridisering och genflöden vid postglacial återkontakt bildat ett otal nya mellanformer (Svärdson 1957[b], 1959, 1998). Det största problemet tycks vara att förstå och acceptera det biologiska artbegreppet och de ekologiska mekanismer och processer som leder till isolering resp. hybridisering, ett annat är att hitta de genetiska system som identifierar och avgränsar de olika sikarna från varandra (Svärdson 1949).

I ett inlägg vid en limnologkonferens (Vattendagarna 2007) problematiseras bilden ytterligare av Bo Delling på grundval av DNA-studier.¹⁷ Hans radi-

¹⁶ Jfr även Peter Læstadius *Journaler* (1831 [1977] s. 329; jfr 1833 [1977] s. 59 f.) där det berättas att *asp* och *sik* är lika till utseende med lika smak; »endast på gahn (gälen) ser man skillnaden» (Læstadius 1831 [1977] s. 329). – Svärdson & Hammar 2010 s. 206, uppger annars att O. Nüsslin i ett arbete 1882 var »den förste som uppmärksammade gälräfständernas användbarhet som taxonomisk karaktär», antagligen då denne gav en vetenskapligt mer sammanhållen beskrivning av sikarterna.

¹⁷ Se Bo Dellings »Svenska sikar och siklöjor (*Coregonus*) – två, åtta eller ’en himla massa’ arter» (powerpoint-presentation); elektronisk resurs (hämtad 10 oktober 2010) på http://www.limnologerna.org/pdf/VD2007/7_bo_delling_sikar.pdf. Efter vad Bo Delling i e-brev till artikelförfattaren den 13 oktober 2010 uppgivit föreligger ännu ingen publicering från hans sida rörande detta. Ett modernt arbete som ger en god sammanfattning av forskningen och som dessutom inkluderar ett stort material från Europa och Nordamerika utgör Østbye et al. 2005 s. 4371–4387. Jag tackar Delling för hänvisningen.

kala slutsats är att man utifrån rådande kunskapsläge tills vidare skall räkna med en sik och en siklöja i Sverige. Han påpekar att Kottelat & Freyhof i sin *Handbook of European Freshwater Fishes* (2007) urskiljer inte mindre än 57 arter av *Coregonus* i Europa. Dellings skattning är – för att i likhet med honom uttrycka det lite vitsigt – att det snarare rör sig om »fem till sju arter».

Man har god anledning att tro att diskussionen om den vetenskapliga systematiken rörande sikfiskar kommer att gå vidare. Jag lämnar den här för att i stället belysa den folkliga taxonomin.

Siken i den folkliga taxonomin

Den folkliga siksystematiken tar naturligtvis inte fasta på gälbågarnas karaktär¹⁸ utan på lektid, fiskarnas utseende – främst deras storlek – användning och liknande omständigheter, drag man känner igen från den folkliga zoologin.

Den folkliga taxonomin har diskuterats i en rad studier med utgångspunkt från nordisk dialektal empiri. Ann-Catrine Edlunds undersökning (2000; jfr 2010) av det bottniska områdets ord för säl kan tjäna som ett åskådnings-exempel. Hon visar att den dynamiska taxonomin kan variera med avseende på de kunskaper som aktualiseras under olika delar av jakten. Konkret exemplifieras detta med beteckningar för den fullvuxna vikarsälen. När säljägaren söker efter jaktområde talas – med avseende på ismiljön – om vikarsälen som *vistsäl*. I själva jakten benämns den vaksamma och listiga vikarsälen däremot *långvikare*. När man tar tillvara en skjuten säl blir sälens kön relevant: då är samma säl en *stimmare* (man får ut skottpengar och kan möjligen ta tillvara skinn och späck), en *luktare* (endast skottpengar) eller en *morsa*, *gallmorsa* (då tas både blod och kött tillvara). Hon sammanfattar: »Den bottniske jägarens taxonomi och ordförråd byggdes upp av de kunskaper som krävdes av jägaren för en lyckosam och inkomstbringande jakt» (A.-C. Edlund 2010 s. 234; jfr A.-C. Edlund 2000 kap. 5 et passim).

I uppteckningsmaterial finner man goda exempel på den folkliga taxonomin också för fiskar. Detta gäller inte minst strömming som är rikt differentierad och därmed har en rad olika dialektala beteckningar som hänsyftar på lektid, ålder, egenskaper, tid för fiske och användning; se bl.a. Gissler 1748 s. 107 ff., Hedblom 1913 s. 22 ff. Beträffande olika typer av strömming redovisar också Ella Odstedt¹⁹ en hel del intressanta uppgifter från en traditionell ångermanländsk fiskeby:

¹⁸ Detta hindrar inte att fiskarna kunnat göra samma iakttagelser som fackzoologerna beträffande gälarnas utseende. En av de informanter från Arjeplog som jag intervjuat i samband med denna studie talar exempelvis om en sorts sik som mera »gleståndad»; det är bara det att detta inte varit vägledande vid systematiseringen, eller konkret kommit till synes i beteckningarna.

¹⁹ Från manuskriptet »Anteckningar om strömmingsfisket i Ulträ by, Grundsunda socken», se Bengt af Klintbergs utgåva av Odstedt (2004 s. 273, 408). Upptecknat efter flera sagespersoner.

Den första strömmingen på våren kallas *is-strömmingen*. Som islossningen börjar i havet, går den in mot land, ända in mot stränderna. Men denna strömming går sällan in här, så den första strömmingen man får är *fet-strömmingen*, som också kallas *vor-strömmingen*. Den fiskas till ett par veckor efter midsommar.

Rödpså-strömmingen kallas en strömming som också kan fås på våren. Den sägs ha röda fenor och ha »blåsa i sig som om han vore leksne (lekmogen) men är fet».

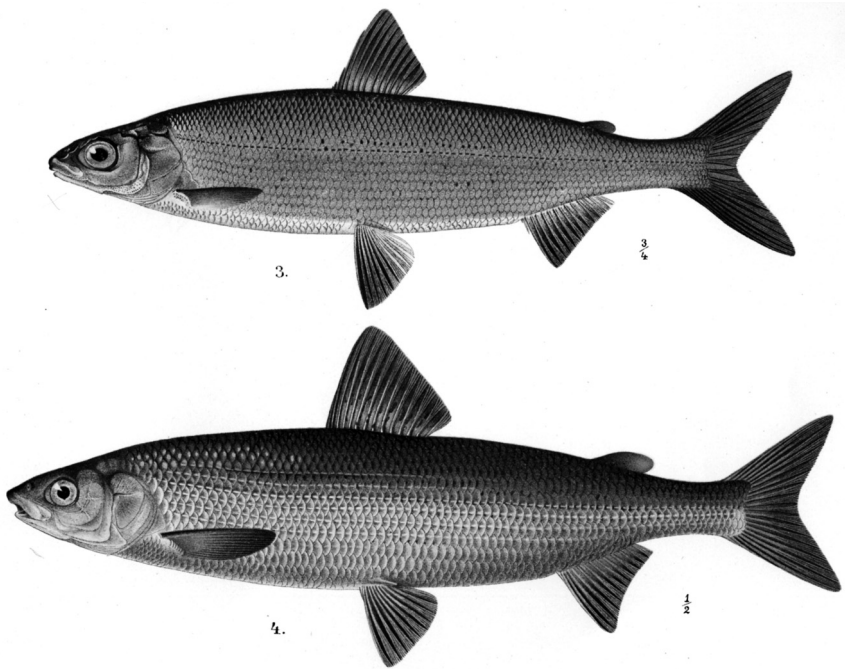
Vid Jaksmäss börjar man fiska *lek-strömmingen*. Den fiskas till barsmäss. Den som man får sedan, innan klabbskötrodden börjar, kallas *senfott-strömmingen*. De kallas också *gvass-buka* (vassbukar). Den är strömming som är utlekt men inte har hunnit bli fet. Den är sämre än klabbströmmingen.

Vid Mikaelitid börjar klabbskötrodden, och då får man *klabb-strömmingen*. Den är bättre än lekströmmingen men inte så bra som vårströmmingen.

Men nu åter till sikarna. En rad olika sakförhållanden kommer, generellt sett, till uttryck i de dialektala orden för 'sik' och ger grundvalarna för taxonomins uppbyggnad. Lektiden, vilken skiljer sig åt mellan olika sorters sik, indikeras i en del beteckningar. Detta kan exemplifieras bl.a. utifrån uppgifter som Svanberg (2000 s. 216 f.; hans källor anförs s. 344) lämnar. Från Göta älvs vattensystem har sålunda upptecknats *Helgmäss-sik* och *Mårstens-sik*, som båda tar fasta på lektid. Hos fiskare i Vättern kan beteckningen *Persmäss-sik*, som hänförs till lektiden, anföras. Vid Bolmen har noterats ett *lövsik* – som lekte vid lövfällningen – vid sidan av *djupsik*. Ett *lövsik*, att förstå från ett likartat perspektiv, noteras i samband med en beskrivning av sikhåvningen upp efter västerbottniska Bureälven (Peterson 1949 s. 42). Denna sik går upp mot selen, alltså lugnvattnen, i älven tills lektiden infaller i mitten av oktober. Fångstplatser indikeras av beteckningar som *stensik*, *gränsik*, *djupsik* och *brinkasik*, alla upptecknade efter fiskare i Vättern (Svanberg 2000 s. 217; jfr Widegren 1863b s. 209 f. och Tiseliuss 1723 ovan). På utseendet tar de redan efter Curry-Lindahl anförda beteckningarna *blegsik*, *glomsik* och *glyssik* fasta – de syftar på sikfiskarnas stora ögon –, och en beteckning som *storskallelöja* (Storvindeln, Sorsele) talar sitt tydliga språk. Fiskarna har uppenbarligen hållit de olika sikarna i sjöarna isär med avseende på lektider, lekplatser och utseende.

Att söka rekonstruera den folkliga systematiken vad avser sikfiskarna inom ett vattensystem bereder svårigheter, även om de uppteckningar som finns kan ge vägledning vid rekonstruktionen. I vissa fall påminner den folkliga och vetenskapliga systematiken om varandra. I Storvindeln exempelvis, där vetenskapsmännen sagt sig kunna urskilja fyra underarter sik, talar lokalbefolkningen om *sik*, *gertsbäckslöja*, *blajokk* och *storskallelöja* som finns vid varandras sida.²⁰ Dessa leker under olika tider och svarar

²⁰ Svårdson (1979) säger att storskallelöjan i Storvindeln är icke-hybridiserad aspsik s.k. peledsik; jfr Svårdson & Filipsson 1994 s. 47 ff. och Svårdson & Hammar 2010 s. 217 ff. Storskallelöjan »tycks vara den enda icke hybridiserade populationen av peledsik i hela Västeuropa» (sist a.a. s. 218). Jfr den bedömning som görs av Bo Delling (http://www.limnologerna.org/pdf/VD2007/7_bo_delling_sikar.pdf; hämtad den 10 oktober 2010), varom närmare i not 17.

Avbildning av *blåsik* (övre bilden) och *gråsikshane* (nedre bilden). Från *Skandinaviens fiskar* (1892–95; Taflan XLII), där avbildningarna är signerade W. von Wright.

ganska väl mot fackmännens *storsik*, *sandsik*, *planktonsik* och *aspsik* (*peledsik*) (Svanberg 2000 s. 217).²¹ Det skall dock åter understrykas att det är fråga om två separata taxonomier som utvecklats i olika syften och i olika sammanhang.

Också jämtländska Locknesjön är ur ett sikperspektiv intressant. Här finns i folklig berättelse tre sorters sikar: *locknesiken* som leker strax före jul, inte sällan just under själva juldagarna, av vilka det går tre eller fyra på kilot och som med god förtjänst kunde säljas på torget i Östersund. Den andra sortens sik, *storsiken*, blir upp till två kilo, leker på djupare vatten i sjön under senare delen av januari och början av februari. Den tas på lekplatserna med »isnät». Längre fram på vintern, i februari, leker *smålingen*. Det är påfallande sent och kan, berättas det, bero på att Locknesjön med sina källsprång – jfr här den i not 11 relaterade berättelsen – har en relativt sen vinteravkylning, vilken är nödvändig för att smålingens lek skall börja. Smålingen leker vid skär och grund i sjön och fångas med isnät, och senare

²¹ Två av beteckningarna (*gertsbäckslöja*, *storskallelöja*) innehåller elementet *löja*, något som inte är så överraskande då siklöjor och småvuxna sikar av olika slag som sagt ofta förs samman under en beteckning.

med smånot. Denna sikfisk – som ofta sägs vara en siklöja²² – anses vara läckrare och fetare än motsvarande fisk från andra sjöar, t.ex. gåxsjösmålingen som är mager och därför inte värderas särskilt högt. Av locknesmålingen går det tolv till tretton på kilot (Lönnberg 1922 s. 69 ff., Modin 1943 s. 110 ff., Svärdson 1959a s. 137 ff.). Enligt Svärdson skulle dessa sikar motsvara *älvsik*, *storsik* resp. *planktonsik*. De zoologiska kriterierna vid systematiseringen är antalet gälräfständer, den folkliga klassifikationens kriterier som synes lektid, lekplatser, storlek, och, i någon mån, fiskens användning.

Sikarna i vetenskap och i folklig tradition – exemplet Arjeplog

Sikarna i Arjeplogssjöarna har som sagt ägnats uppmärksamhet – av bröderna Læstadius, Hjalmar Widegren, Gunnar Svärdson och andra –, och genom denna forskning har zoologerna en ganska klar bild av taxonomin. I dessa vattensystem träffar vi på flera olika sikarter. Detta sammanfattas i Svärdson (1963 s. 517 ff.), och jag följer här i detaljer hans beskrivning – där f.ö. också en del folkliga föreställningar om sikfiskarna förmedlas. Först noteras *storsiken*, som dialektalt helt enkelt betecknas *sik*, som blir ett par kilo och som kan bli gammal, uppemot 20 år. Den leker i Storavan den 1–20 december och i Hornavan från 25 december till 7 januari. *Albasken*, som Widegren (1866) satte ett frågetecken för och, som Ossian Olofsson uttryckt det, fanns i befolkningens rapporter men som ännu ingen naturforskare sett (se Svärdson 1963 s. 518 f.), uppges leka vid Mikaelitid (jfr nedan). Den igenkänns aldrig som sellack, dvs. som liten, på samma sätt som en sicksellack eller en aspsellack (Svärdson 1963 s. 521 f.). *Aspsiken* är storvuxen den med, och den växer kanske rentav snabbare än storsik men blir inte lika gammal; den leker en månads tid från slutet av oktober. *Sellacken* eller *skarpsellacken* som enligt Svärdson svarar mot *blåsik* är liten och kan uppträda fördivärgad. Den kan då kallas *småsellack*. Dess lek börjar i november och sträcker sig in i januari, lite olika i de skilda Arjeplogssjöarna. Medan småsellacken finns i Hornavan, Uddjaur och Storavan, finns den s.k. *gråsellacken* – som svarar till *planktonsik* – endast i Hornavan. Den är något större än sellacken där de bor grannar, och den har en påtagligt sen lektid, från slutet av januari in i mars månad. I senare tid är rånesiken inplanterad. Det är en *älvsik*. Så långt Svärdsons redovisning av den vetenskapliga taxonomin.

Hur har då de lokala fiskarna sett på de stora Arjeplogssjöarnas sikbestånd? Jag har intervjuat ett antal arjeplogsbor – både sådana med rötter i

²² I Ragunda omtalas den som *rabboxen*. Fale A. Burman säger att *småling*, *rapoxe* och *muik* är samma slags fisk, framhåller Sven Runnström 1944 s. 25. Burman lutar sig här mot Lännér 1784 s. 40 f.

Skellefteälvens vattensystem och sådana som bättre känner Piteälvens – och därigenom fått en bild av den folkliga taxonomin och de beteckningar som traditionellt använts. Albasken har som vi sett av tidigare forskare getts en mytisk framtoning men så är det ingalunda i vardagsbruk. Om den har tvärtom de lokala fiskarna mycket att berätta. *Albasken*, eller *albasten*, kallas också *gammaldagssiken* i kontrast till den senare inplanterade *rånesiken*. Albasken är en fin matfisk, fin även på våren, och leker under andra hälften av december, nära jul. Den kan bli 3–4 kilo. Flera av dem jag talat med har kommenterat att albasken är påfallande glestandad, dvs. har relativt sett få gälträfsänder – enligt en meddelare 17–18, i alla fall under 20. *Sellacken* är en liten sikfisk som leker vid samma tid som albasken. Av sellacken går det tjugofem på kilot, kanske ännu fler, sägs det. Denna sik, som aldrig blir stor, tas med sellacknät vid jultid och i s.k. trångnot (dvs. en finmaskig not) på sommaren. Inplanterad under och efter andra världskriget är den sik som kallas *rånesiken*, vilken också kallas *strömsiken* eller *aspen*.²³ Den leker i oktober och är jämfört med albasken mindre uppskattad som matfisk; bra är den egentligen bara en kort tid i juli månad. En meddelare jag talade med jämförde också albaskens gälträfsänder med rånesikens och sade att den senare hade flera och tätare gälträfsänder – den »ser ut som en gardin», enligt informanten.²⁴ En informant från Korsträsk – man befinner sig då i Skellefteälvens vattensystem – uppger att hans farfar (f. 1874) dessutom talade om en sik som kallades *getjokk* (uttalat med initialt g-). Det var en sik 20–25 cm lång, och informanten menade att det var fråga om en sik av viss storlek, alternativt en sik av viss ålder. Det förstnämnda antagandet stämmer, som vi kommer att se, väl med det som kan sägas om ordets bakgrund.

En genomgång av informanternas beskrivningar av olika sikfiskar visar att fiskarna i Arjeplog särskiljer sikar med avseende på storlek och lektid, i någon mån också med avseende på användning men dessutom ibland på utseendet, varvid gälträfsänderna nämns men däremot inte kommer till uttryck i beteckningarna. Dessutom är albasken, som forskare stundom rentav ifrågasatt, en mycket tydligt definierad sikfisk hos dessa informanter.

²³ Den inhemska sik som Lars Levi Læstadius kallar *asp* och som leker i oktober, tycks höra hemma i strömmar. Med tanke på detta är det kanske inte så konstigt att den slagits samman med den senare inkomna rånesiken.

²⁴ Ibland kolliderar helt klart forskarnas uppfattning med lokalbefolkningens. Det gäller också beträffande sikarna i Arjeplogsjöarna. Svärdson (1963 s. 525) säger att den senare inplanterade rånesiken och albasken har ungefär lika många gälträfsänder. Detta påstående motsägs uppenbarligen av de uppgifter lokalbefolkningen ger.

Orden *rabbox*, *sellack*, *mujka*, *lögdahuttjen*, *blajokk* och *getjokk* – några sikbeteckningar på nordskandinaviskt område

Till sist skall något sägas om de ord som finns i dialekterna för sikarna och siklöjorna, och jag koncentrerar mig här helt på några ord som finns på nordskandinaviskt område. Flera av de beteckningar som nämnts ovan speglar områdets gamla flerspråkighet: *rabbox*, *sellack*, *mujka*, *lögdahuttjen* (jag använder för detta ord bestämd form eftersom här en specifik fisk i ett vattensystem avses), *blajokk*, *getjokk* och sannolikt även *albask*. Bakgrunden till det sistnämnda, *albask*, överlåter jag åt andra att utreda. Beträffande de övriga beteckningarna söker jag här, helt kort, trassla ut etymologi och språkgeografiska förhållanden.

Generellt gäller att resonemangen i denna del baserar sig på ett rätt bräckligt dialektalt material – antalet belägg är mestadels mycket begränsat – och jag har därför valt att rätt så utförligt återge de uppgifter som finns i samlingarna beträffande dessa ord. Inte minst är det ofta svårt att bedöma betydelseuppgifterna. Dessutom får man i en del fall luta sig mot äldre uppgifter, även från sekundära källor.

Några av de ord vi möter på nordskandinaviskt område skall diskuteras mot finsk bakgrund: *rabbox*, *sellack* och *mujka*. Ordet *rabbox* finns i dialekterna på mellannorrländskt område samt, om ock mycket svagare och osäkrare styrkt, i Lappmarkerna och Västerbotten, och dessutom på finlands-svenskt område, överallt som en beteckning på mindre sik eller siklöja. Först en närmare redovisning av det aktuella materialet.

Man noterar att Fale A. Burman anför ordet från jämtländska Håsjö, och att det finns i det närliggande Ragunda (enligt Runnström 1944 s. 25, se ovan).²⁵ Åtskilliga ångermanländska belägg finns, en del i äldre källor. Beträffande Erik Mickelsson Ströms uppgifter (1705) om *Rapoxe* i Graningen (dvs. Graningesjön), liksom Nils Gisslers motsvarande uppgift i skriften (1753) om sikfiskarna i mellersta Norrland, hänvisas till citaten ovan. Abraham A:son Hülphers berättar i sin Ångermanlandsbeskrivning om en fisk, kallad *Rappoxe*. Detta sägs vara »en liten fisk, ej olik Löjor» och den fångas om hösten »hälst wid owäder» i en insjö – troligen Mörtsjön – i Högsjö i södra Ångermanland (Hülphers 1780 [1985] s. 80). Vidare uppges att den också fångas i Graningen: det är »en liten fisk utan fjäll, som eljest kallas Rappoxe och Stint, men af allmogen hästsko-söm» som »[f]örmenes wara små Siklöjor» (Hülphers 1780 [1985] s. 176, med not). På grundval av uppgifter från Graninge talar också Carl Byström ([1872] 1973 s. 12) om »Löja, Siklöja eller Rabbosce [sic!]]. OSDs har ett äldre, ångermanländskt belägg (MS Uppsala universitetsbibliotek, Ihre 98:5 s. 46), där *rabb-oxe* sägs vara »minsta Species af Sijk».

I dialekt- och folkminnesuppteckningarna återfinner man också en del material. Från medelpadiska Liden har Bertil Flemström 1955 upptecknat *rabbox* i bet. 'liten fisk [...] lämplig som agn'; han lägger till att det inte rör sig om elritsa. Ordet har 1957 upptecknats i Junsele av Flemström i bet. 'svulten abborre med bara huvud och stjärt'. Ifrån Junsele härrör dessutom Levi Johanssons uppteckning (se ovan) som ta-

²⁵ Dessutom finns i jämtska Aspås de två ortnamnen *Rabboxtjärnarna* och *Rabboxflon*.

lar om *rabbox* som ett mellanting mellan sik och siklöja. Från Graninge finns en uppteckning av Sven Hiller (1934) som anger bet. 'ett slags fisk, stor som en strömming' och en av Karl-Hampus Dahlstedt (1938) med bet. 'slags dvärglöja som finns i Graningesjön'. Från Ytterlännäs återfinns ordet i en uppteckning 1926 av D. O. Zetterholm med bet. 'siklöja' (med tilläggsinformationen »en relikt»). Ordet *rabbox* är som vi ser väl styrkt inom ett mellannorrländskt område som omfattar södra och västra Ångermanland och angränsande delar av norra Medelpad och östra Jämtland.

Man möter dessutom ordet hos Ekman (1910 [1983] s. 308) i Storlögda i Fredrika och i J. W. Zetterstedts reseskildring 1833, då från de södra Lappmarkerna. Rietz (s. 519a) har ett *rabb oks* 'småsik' från Västerbotten. Ordet i Rietz ordbok härrör av allt att döma från komminister J. A. Linder som anför ordet i en översättning av siklöja eller stint (Lunds universitetsbibliotek, Rietz II:12 s. 1239 och 1255; OSDs), detta från Skellefteå/Norsjö. Dessa senare belägg fordrar en källkritisk kommentar. Som synes förekommer beläggen för *rabbox* i äldre tryckta källor samt i en översättning, och man kan med goda skäl fråga sig hur väl styrkt ordet *rabbox* egentligen är i dialekterna i södra Lappmarken och Västerbotten. Jag har under alla förhållanden inte kunnat få det bekräftat i senare uppteckningar, men det är väl möjligt att det haft hemortsrätt i dialekterna i södra Lappmarken i äldre tid.²⁶

I dialekter i delar av Nyland och Åboland uppges *räpox* (*rapox*) betyda 'siklöja [...] eller snarare småsik', 'större siklöja'; se Vendell s. 736 f. och 774, Wessman 2 s. 84 och 133 och jfr Karsten 1934 s. 18. På basis av uppgifter i de finlandssvenska dialektordsamlingarna vid Forskningscentralen för de inhemska språken, Svenska avdelningen, kan följande, mer kompletta material redovisas: *rapåks* i Houtskär, Kimito, Finby, Tenala, Pojo, Ekenäs, Snappertuna och Karis, *rahpåkse* i Hitis, *repåks* i Finby och Pyttis, *rapoks* i Tenala, Pojo, Ekenäs, Snappertuna och Karis, samt *repoks* i Borgå, Pernå, Strömfors och Pyttis. Ordet används här i bet. 'siklöja', 'småsik'.²⁷

Ordet *rabbox* är dessutom, i lite olika skepnader, belagt i svenska textkällor från Gustav Vasas tid och framöver (SAOB R 14: *räpöxe* 1537, *repugx*, *rebox* 1542, *rapox* ca 1545).

Ordet *rabbox* sägs (bl.a. enligt SAOB R 14) vara lånat till svenskan och de svenska dialekterna från finska dialekter, där former som *rapos*, gen. *rapoksen*, *rääpys*, gen. *rääpyksen* åberopas. Enligt SKES finns *rääpys* i Savolax, norra Österbotten och i Tornedalsområdet – Winsa (1991 s. 160) uppger att *rääpys* enbart finns på den finska sidan av Torneälven. Vidare finns varianter av ordet i Ingermanland samt i karelska, lydiska, vepsiska, estniska och

²⁶ Det skall noteras att ordet efterfrågats i Arjeplog av Karl-Hampus Dahlstedt 1957 men uppgivits vara okänt. – Hanssons (1991 s. 252) uppgift om belägg på ordet i senare tid från Arjeplog och Stensele har inte kunnat bekräftas.

²⁷ Beläggen finns bl.a. i följande samlingar: SLS 183 (Herman Vendell, Dialekt-ord upptecknade från Pojo och Tenala socknar i Västra Nyland), SLS 701 (Kurt Zilliacus, Ordförrådet i Houtskär), SLS 185 (G. A. Åberg, Svenska allmogeord från Pyttis socken och Ordbok över Pyttis-målet). – Jag tackar redaktionssekreterare Susanne Bergström-Söderlund vid Forskningscentralen för de inhemska språken varmt för kopior ur arkivets samlingar, liksom jag tackar arkivarie Lisa Södergård, Språkarkivet, Svenska litteratursällskapet i Finland, som förmedlat uppgifterna.

liviska; jfr SSA 3 s. 131 med litt.²⁸ Försiktigtvis noteras i SAOB (a.st.) att de finska dialekternas ord också är »samhörigt» med ry. dial. *rjapuška*, *rjapu(k)sa*, *ripuska*. Enligt Evald Lidén (1937 s. 39 not 2) har det fi. ordet funnit vägen in i de nordry. dial., lettiskan och tyska dialekter i Baltikum;²⁹ jfr även SKES (4 s. 923).³⁰

Även om i sina detaljer sambandet mellan de ryska dialekternas former och finska *rääpys* återstår att utreda, är det ju uppenbart att det finska ordet inlånats i de svenska dialekterna. Jag återkommer senare till det språkgeografiska sammanhang i vilket ordet bör sättas in.

Ordet *sellack* då – beteckningen tycks vara den vanliga för 'småsik', 'siklöja' i södra Norrbotten, norra Västerbotten och anslutande delar av Lappland –, vilken bakgrund har det? Jag börjar också här med en detaljerad redovisning av det aktuella beläggs materialet.

Om *sellack* talas i en äldre källa från Norrbotten på följande sätt: »*Selacken*, finnes, som man hittills fått höra allenast i Swartbyn i en insjö eller träsk här i Luleå Sockn,

²⁸ Jalo Kalima (1915 s. 211) håller samman de ryska dialektorden med fi. *rääpys*, och förklarar de skiftande utljuden med att inlåningen skett från olika kasus (a. a. s. 72 f.). Kalimas tanke upptas av Max Vasmer (2 s. 523, 563); jfr Vasmer–Trubačev 3 s. 528 med ytterligare äldre skriftformer från 1500- och 1600-talskällor som efter vad Per Ambrosiani meddelat mig snarare styrker härledningen av det ryska ordet från finskan. Irmgart Leder (1968 s. 29 f.) uppehåller sig utförligt vid de ryska formerna (*rjapuška*, *rjapucha* Tver, *rjapuksa* Archangelsk, *ripuksa* Ladoga, etc.). Leder resumerar med att framhålla att »[b]ei ihrer Ausbreitung in ursprünglich finnisches besiedeltes Gebiet könnten die Russen die Kleine Maräne kennengelernt und dabei den bei der einheimischen Bevölkerung gebräuchlichen Namen übernommen haben» (Leder 1968 s. 30). Helt klart är detta lånesamband nog inte; jfr Leders sammanfattande diskussion s. 156. Den slutgiltiga utredningen rörande sambandet mellan de ryska dialekternas ord och fi. *rääpys* överlåter jag dock åt annan expertis. Jfr till härledningen även not 29. – Ingvar Svanberg (2000 s. 223) framhåller, tydligen efter Vilkuna 1970b sp. 241, att den konserverade finska siklöjan hade stor kommersiell betydelse och att det skulle vara skälet till att dess äldsta finska namn används som handelsnamn och även vunnit spridning bl.a. till svenska och ryska dialekter. Hur de ryska beteckningarna skall tolkas är, som synes, inte alldeles klart, och utredningen av *rabbox* i svenska dialekter kan efter min mening sättas in i ett annat sammanhang än ett handels-sammanhang.

²⁹ Lidén (a.st.) tillägger emellertid: »Men måne icke det ryska ordet [...] ursprungligen är ryskt och avlett av ry *rjabýj* 'brokig?', men ombildat efter finskt uttal (*p* för ry. *b*) och böjning (*rääpys*, gen. *rääpyksen* osv.)?» Anknäytning av de fiskbetecknande ryska orden till ryskans *rjab* diskuteras också av Preobrazhensky 2 s. 242 men avvisas av Leder 1968 s. 29 f. – Preobrazhensky, som f.ö. framhåller att härledningen av *rjapuška* är oklar, prövar även (a.st.) en anknäytning av ordet till ty. *Raupe* 'larv, mask?', vilken härledning såväl ljudmässigt som semantiskt är svår att motivera; se Leder a.st.

³⁰ På en lös lapp i den del av Erik Modins efterlämnade handskrifter (i SOFI) som behandlar olika folkzoologiska iakttagelser antas *rabbox* höra samman med fi. *rapa* 'draf' med motivering att den »räknas ej vidare i värde». Modin (1935 s. 299) framhåller emellertid, detta under hänvisning till en uppgift från T. E. Karsten, att ordet inte är finskt utan förts in på (riks)svenskt område av inflyttande svenskfinnar. Hänvisning ges till Vendells ordbok, där *rappoxe*, *räppoxe* beläggs i nyländsk dial. (se ovan). På den handskrivna lappen har dock Modin senare noterat en sammankoppling av *rabbox* med fi. *rääpys* såsom sannolikare. Han hänvisar därvid till en artikel i Finlands jakt- och fisketidsskrift 1936 av signaturen A. L.

i Uppfierdingen, ser ut aldeles, som strömming, men något mindre, hwad hufwudet angår, ungefärligen så stor, som en löya» (efter Renmarck [1752] 2008 s. 148).³¹ Från Piteå landsförsamling finns *sellack* upptecknat av Axel Ivarsson 1956 i bet. 'siklöja', även om betydelsen med ett frågetecken angetts som osäker. I Älvsbyn längre upp efter Piteälven har Bertil Nygren 1935 noterat ordet i bet. 'ett slags småsik' (OSDs), och Karl-Hampus Dahlstedt anför i en uppteckning från 1955 bet. 'ett slags siklöja' från samma socken (DAUM 181 s. 33). Bertil Nygren har i Byske 1932 noterat bet. 'liten sik' (OSDs). I Arjeplog finns ordet i bet. 'småsik, siklöja' (Lindfors 1994 s. 136), och i OSDs finns ytterligare belägg just från Arjeplog, i bet. 'siklöja', i uppteckningar av Sigvard Wallström 1937 och 1938 och Karl-Hampus Dahlstedt och Axel Ivarsson 1957. Dahlstedt noterar i en av uppteckningarna från 1957 från Arjeplog att selacken är »mindre än sik med mindre underkåk». Han uppger dessutom att *asp-sellack* i samma socken används om småasp – det noteras även, säkerligen med hänsyftning på gälträfsbågarnas utseende, att aspen har »långt och tätt vitt i gälbågarna». Se även mina egna noteringar om sikfiskarna i Arjeplog ovan.³² Från angränsande Arvidsjaur finns ordet *sellack* noterat i bet. 'en liten vitfisk, mindre än mört – som små löja, tages i fin not vid denna tid (lektid) och ätes' av G. Hallström 1909,³³ och Karl-Hampus Dahlstedt har från 1957 uppgiften att selacken

³¹ På en opaginerad sida i slutet av volymen finns dessutom följande notering: »Selacken, en sällsam fisk i swartbyn i Luleå, som wistas i ett träsk dersammastädes» (Renmarck [1752] 2008 s. 179). – I ett brev till Edvin Brännström 22 juni 1930 meddelar Arne Nordberg att *sellack* inte finns i Nederluleå, och »knappast väl heller i Överluleå. Men uppåt Lappland». Nordberg har sina uppgifter efter en Karl Nilsson (DAUM 3563).

³² I Arjeplog, där *sellack* är väl etablerat i dialekten, finns också flera exempel på att elementet *sellack* använts i ortnamnen: man finner här *Sellakbäcken* (*Sellakjokotj*), *Sellaktjärn*, *Sellakudden* och *Sellakviken*. Möjligen visar andra ortnamn att *sellack* haft hemortsrätt också lite längre söderut i norra Västerbotten. I boken Lappvattnet. Från dåtid till nutid s. 59–62, nämns att det 1772 upprättas en karta över rået mellan Renbergsvattnet och Lappvattnet (Burträsk socken) där namnen *Lill selak-bäck myran*, *Stor Selakbäck-myran*, *Selakbäck* och *Selakbäck kroken* upptas. Enligt lagaskifteskartan för Renbergsvattnet (LMV Z3 166:6, s. 186 i beskrivningen; 1851–53), finns *Selakbäcken*, och på Lappvattnets lagaskifteskarta (LMV Z3 129:5, s. 81 i beskrivningen; 1853) nämns *Selakmyran* och *Storselakmyran*. I nutid återfinns man bl.a. namnen *Selasbäcken* och *Selasmyran*, se Namnavdelningens samlingar vid Institutet för språk och folkminnen (elektronisk resurs). Även i övrigt finns i norra Västerbotten namn på *Selas* (Namnavdelningens samlingar) men om också dessa kan kopplas samman med *sellack* är inte klarlagt. Jag tackar varmt Ulf Lundström vid Skellefteå museum för värdefull hjälp (e-post-meddelanden till artikelförfattaren den 17–20 november 2010). Lundström har också fört en diskussion om namnen med Carl-Arthur Burman, Robertsfors.

³³ G. Hallström jämför f.ö. fisken med den *sabbik* som han säger sig känna från Länna skeppslag men som också noterats på andra ställen i Uppland. Se Bengt Hesselman, Upländsk ordbok 2 (ULMA 35753) s. 222, samt för övriga uppländska uppteckningar OSDs. Ifrån Torne Lappmark uppges att det finns sik »små som strömming (Sabback kallad)»; se Hülphers 1922 s. 145. Ordet *sabbik* sägs (SAOB S 13) vara en sannolikt nedsättande beteckning bildad till dialektalt *sabba* ('smutsa, orena, vara långsam eller drumlig eller tafatt' m.m.) med det pejorativa suffixet *-ik*. Frågan är dock om ordet inte i stället är finskt, jfr fi. *sapikka* (Lönnrot 2 s. 509) och *sapakka* (Lönnrot Supplement s. 157), och jfr SKES 3 s. 969 f. som pekar på ursprung i helt annan riktning. – Prof. em. Trygve Sköld har även fäst min uppmärksamhet på ett av Linnæus i Iter Lapponicum (Utgåvan s. 37) nämnt finsk *Zapich*, vilket dock är svårläst i handskriften och dessutom svårt att tolka i sitt sammanhang – att det är en fiskbenämning står emellertid klart. Jfr Iter Lapponicum Kommentarer s. 71, s. 302. Ordet *sabbik* vore förtjänt av en fördjupad utredning.

»skiljer sig [...] från löjan». Från Vaikijaur i Jokkmokk har slutligen Sven Söderström 1975 noterat ordet i bet. 'siklöja' (DAUM 2399), och i en uppteckning 1974 från Bastunäs i Malå i bet. 'småsik, 5–10 cm lång' (DAUM 2343). Mandor Näslund har från Malå ordet i bet. 'siklöja, blåsik, insjölöja, *Coregonus albula*' (Näslund 2009 s. 154).

Ordet *sellack* i de nordsvenska dialekterna är uppenbarligen inlånat från finskan, svarande mot fi. *silakka* 'strömming', 'salt fisk'. Det finska ordet tycks finnas över i stort sett hela det östfinska området inklusive Tornedalen – dessutom i lydiska, votiska, seto, estniska och liviska (SKES 4 s. 1023). Ordet kan även användas om annan insaltad mat, som kött och svamp (Lönnrot 2 s. 537). Enligt en härledning som utförligt motiverats av Lauri Posti (1962, även Posti 1965) utgår fi. *silakka* från ett ursprungligt **sill-laka-kala*, i sin tur en sammansättning av det till fi. inlånade sv. *sill-lake* 'saltlösning använd till konservering av sill' och fi. *kala* 'fisk'. Jfr SKES 4 s. 1023, SSA 3 s. 180 med litt., och SAOB S 2394. I SKES (a.st.) hålls även möjligheten öppen att fi. *silakka* skulle kunna vara ett äldre nord. lån i fi., svarande mot ett urnord. *silāð* 'sill', jfr saL *sallēt*, saN *sälled*, *sälleg*.³⁴ För den möjliga bakgrunden till inlånet av *silakka*, liksom av *silli* och *siika*, se Hofstra 1985 s. 303 f., och jfr därtill Vilkuuna 1970a s. 274. Även om härledningen av *silakka* kan diskuteras, återstår faktum att de nordsvenska dialekternas *sellack* återgår på detta finska ord.

Ordet *mujka* finns belagt inom olika delar av det finlandssvenska området (Nyland, delar av Åboland, Österbotten); se närmare OFSF 4 s. 441. Det uppges betyda 'siklöja'. I Österbotten konkurrerar ordet med *kutul*; se OFSF 3 s. 586. Till Linnæus *Iter Lapponicum* hänvisas i Artedis *Ichthyologia* (1738 s. 40); se citatet ovan. *Muicu* är enligt Linnæus (*Iter Lapponicum*, Utgåvan s. 186) en fisk i sjöarna nära Pyhäjoki (i Österbotten): »**Muicu** piscis in lacubus prope Pyhejocki». Av den i Dalarna födde Johannes Terserus (1605–78, biskop i Åbo 1658–64) jämförs denna fisk med Siljans *Blickta* och av Linnæus själv med Stenbrohults *småsjik*. Phebe Fjellström (i *Iter Lapponicum*, Kommentar s. 285) ser för sin del *mujka* som beteckningen på en särskild sorts småsik, som inte är identisk med vare sig dalska dialekters *blikta* eller småländskans *småsik*.

Ordet *mujka* är i grunden finskt – fi. *muikku*, som bl.a. finns i Satakunta och Karelen, är en avledning av samma stam som *mujje* 'siklöja', vilket finns i östliga finska dialekter och i karelska. Orden synes kunna ha sin bakgrund i förhållandet att siklöjan syrades. Veikko Ruoppila för nämligen samman *muikku* och *mujje* (*mujeh*) med adj. *muikea* 'sur'; se framför allt Ruoppila 1962 s. 288 ff. (även Ruoppila 1965 s. 67 ff.), och jfr SKES 2 s. 349, SSA 2

³⁴ Jfr ry. dial. *sel'd*, som också kan användas om '*Coregonus albula*', vilket förklarats som ett nordiskt lån. Utförligt om ordet hos Thörnqvist 1948 s. 77 ff.; jfr Vasmer 2 s. 607 och Leder 1968 s. 31.

s. 174 med litt. Se även SAOB M 1522 som för sin del och utan närmare motivering talar om en diminutiv av *muje*.

Andra ord på nordskandinaviskt område får diskuteras ur ett samiskt språkperspektiv. Det gäller *lögdahuttjen*, *blajokk* och *getjokk*. Beteckningen *lögdahuttjen* – som alltså återges i bestämd form eftersom man härmed åsyftar en specifik sikfisk i ett vattensystem – är inte helt lätt att härleda. En motsvarighet till ordet tycks ett *huttjare*, som O. P. Pettersson upptecknat i Sorsele, kunna vara, vilket sägs betyda 'Emberiza' (beteckningen på en sparvart). Troligen menar upptecknaren i stället 'elritsa', alltså 'kvidd'. Att *lögdahuttjen*, av vilken som sagt ryms sextiofyra i en snusdosa (se ovan), har betecknats med samma ord som kvidden, en liten sötvattensfisk med många beteckningar som hänsyftar på obetydlighet (*im*, *småim*, *gli*, *nadd*, *spragg*), verkar mycket troligt. Ordet *huttj* återfinns också i den fiskzoologiska litteraturen i lite olika former, exempelvis hos Kai Curry-Lindahl som *hutchen* (se ovan) och hos Rosén (red. 1955 s. 238) som *Hutssjen*, med syftning på siklöja.

Sven Söderström (1984 s. 33) antar att den svenska dialekten här lånat in saS *uttje* 'liten' (se Hasselbrink s. 1383), där det »[u]ddljudande *h* i *huttj* [...] troligen uppstått på svensk botten genom metates av vokalen *u* och följande aspiration». Detta antagande finner jag rimligt.³⁵

När journalisten Benny Stiegler sommaren 2004 besökte Thea Grundström i Gertsbäcken vid Störvindeln i Sorsele – sjön med de fyra siksörterna som berördes ovan – bjöds han bl.a. på den »mumsiga Blajjokkmackan, med siksläktingen Blajjokk som pålägg» (Västerbottens-Kuriren den 22 juli 2004). *Blajokk* är i Störvindeln beteckningen på en mindre sik. I Fjosoken uppströms Störjuktan kallar man också en småvuxen sik för *löja* eller *blaiock* (Lindström 1966 s. 2). I Sorsele noterar den legendariske folkminnesupptecknaren O. P. Pettersson ordet *blajokk* som *m ö j l i g e n* är en »varietet av löja» (ULMA 2967, 1930). Ordet återfinns i den fiskzoologiska litteraturen, som *blajokk* hos Kai Curry-Lindahl (se ovan) och som *blajock* hos Nils Rosén (red. 1955 s. 40, 554). Av allt att döma har vi här att göra med beteckningen på småvuxen sik.

Ordet är samiskt men tycks inte användas i de samiska dialekterna såsom beteckning för 'sik'. I saS finns – här lutar jag mig mot Olavi Korhonen (e-postbrev till artikelförfattaren 2005-09-06) – ett *pläjjo* 'bly' (varom Hasselbrink 1 s. 338 s.v. *bl'äjja*), vilket med nominal avledningsändelse med *-k* skulle ge *pläjjo**hke*. Ett sådant ord finns verkligen och betyder

³⁵ Man kan i sammanhanget erinra om härledningen av *smäling* som i sv. dial. har betydelsen 'småvuxen sik', 'siklöja' men som också kan betyda 'småtting'. I äldre da. finns ett *smæling* 'dvärg', i fvn. ett *smælingr* 'socialt lågtstående man' (efter SAOB S 7789); jfr no. dial. *smæling* 'smaafolk, simple folk' (Torp s. 663). Ordet är en avledning till adj. *små*; se SAOB a.st. och Torp a.st. De nedsättande betydelse som möter för flera av de nyssnämnda nordiska orden kommer inte till synes i fiskbeteckningen som har en neutral grundbetydelse 'liten fisk'.

'blyant', 'blyertspenna' men skulle, menar Korhonen, kunna beteckna något som »lyser som bly». Antagandet är väl värt att diskutera. Kanske åsyftar beteckningen den småvuxna sikens matta fjäll. Man kan f.ö. notera att Curry-Lindahl har ett *gråsellack* som ekvivalent till just *blajokk* (se ovan), även om det tål att upprepas att man bör ställa sig avvaktande till de serier av ekvivalenter som Curry-Lindahl utarbetat.

En annan beteckning för en sikfisk som vi möter i Lappmarkerna är *getjokk* som jag också nämnt ovan. Ordet finns i uppteckningar från nybyggardialekter i Arjeplog med betydelsen 'medelstor fisk' (se Lindfors 1994 s. 61); jfr också i OSDs 'medelstor sik' i uppteckningar 1957 av Axel Ivarsson och Karl-Hampus Dahlstedt. Den senare har dock i en av uppteckningarna noterat betydelsen 'siklöja' från samma socken. Från Arvidsjaur finns betydelsen 'löjfisk [...] mindre än löja' (Dahlstedt FFÖN 203, 1957).

Olavi Korhonen har i ett sammanhang (Korhonen 1997 s. 95) uppehållit sig vid fiskbeteckningarna i de samiska dialekterna, och han säger bl.a. att fiskesamerna i Stora Luleälvens sjösystem i norra Jokkmokk haft fem olika ord för sikar av olika storlek, där den minsta kallats *sjilla* (och även syftar på en siklöja), och den i förhållande till *sjilla* något större *getjuk*. *getjuk-guolle* (till *guolle* 'fisk'; se *kätjuk-kuollē*, Grundström 1 s. 366, *kätjuk* a.st.) beläggs i saL i bet. 'mindre, medelstor, liten (ej fullväxt) fisk'. Detta ord förefaller vara en avledning till ett samiskt ord med betydelsen 'hel', 'ostympad', här väl snarast: 'inte kluven', då den var för liten för att delas vid rökning eller torkning. En *ruodak* – den samiska benämningen på sikfisk i storlek närmast större än en *getjuk* – skulle däremot klyvas vid rökning eller torkning; jfr *ruohtat* v. 'klyva', 'sprätta upp'.³⁶ Den faktiska användningen av siken står som synes i centrum vid denna beteckning. Den ovan åberopade meddelare från Arjeplog som antog att nybyggardialektens *getjokk* skulle avse en sik av en viss storlek, träffade rätt i sin förmodan.

Några sammanfattande perspektiv

Våra förfäder framstår som skarpsynta iakttagare som skapade precisa språkliga uttryck för att kunna beskriva och därmed kommunicera om den myllrande rika naturen. Dialekterna – och inte minst ortnamnen, som många gånger för oss längre tillbaka i tiden – uppvisar en rikedom av topografiska termer av olika slag, en äldre tids säljägare förfogade över en uppsjö av ord för att beskriva islandskapet, och fiskarna har in i vår tid haft en detaljerad terminologi för att beskriva fiskevattnens beskaffenhet vad avser djup, bottenförhållanden och växtlighet, meteorologiska fenomen eller de fiskar de fångat. Exempelen kunde lätt mångfaldigas. Skulle vi med säkerhet kunna

³⁶ Jag åberopar här diskussioner med Olavi Korhonen.

avlocka de språkliga materialen alla hemligheter skulle vi komma de forna ordskaparnas tankesätt och syn på omvärlden mycket nära.

Den här uppsatsen behandlar etnobiologiska förhållanden. Ingvar Svanberg har lyft fram den »intensiva förtrogenhet med närmiljön» (Svanberg 2009 s. 16) som en äldre tids människor haft. Svanberg har i åtskilliga studier visat hur detta resulterat i en systematik som starkt avviker från den vetenskapliga och dessutom i en mängd olika beteckningar, och på likartat sätt har detta åskådliggjorts beträffande sälar i arbeten av A.-C. Edlund (2000, 2010),³⁷ för att nu bara anföra ett exempel.

Också då det gäller sikar illustreras som vi sett denna folkliga systematik. Den vetenskapliga systematiken ter sig då annorlunda. Fridell & Svanberg (2007 s. 12 ff.) understryker att det egentligen inte är relevant att jämföra den folkliga och den vetenskapliga klassificeringen med varandra; dessa klassificeringssystem måste i stället analyseras var för sig utifrån sina specifika förutsättningar.³⁸ Emellertid – när fiskzoologerna brottats med sin systematisering har de utgått ifrån bl.a. de stora Arjeplogssjöarnas rikt sammansatta sikbestånd, där det finns en väl differentierad folklig taxonomi och ett välutvecklat benämningsbruk. Av den anledningen har jag uppehållit mig vid den vetenskapliga taxonomins uppbyggnad då den på detta sätt kan relateras till den folkliga taxonomin.

Beteckningarna för sik förmedlar som vi sett en bild av en äldre tids användning av fiskarna. Sikbeteckningen *getjokk* exempelvis tycks återgå på ett samiskt ord som betyder 'hel', 'ostympad' (alltså: 'icke kluven'), eftersom denna fisk var för liten för att klyvas vid rökning eller torkning. Och i ordet *mujka* reflekteras av allt att döma det uråldriga bruket att syra fisken, under det att *sellack* möjligen i stället speglar en annan, senare konserveringsteknik, nämligen bruket att salta ner fisk. Det är uppenbart att vart och ett av dessa ord berättar historia.

Flera i grunden finska och samiska ord har som synes upptagits i de nordskandinaviska dialekterna. Att ord som betecknar fiskar, liksom ord för fiskeredskap, generellt sett, lånas mellan språk har tidigare påpekats, och exemplifierats, av bl.a. Lidén (1937 s. 37 ff.), Kornhall (1968 passim), Leder (1968 passim) och Söderström (1974 s. 55) och illustreras dessutom flerstädes i Svanbergs (2000) materialsamling. Ibland är det fråga om ordspridning över avsevärda geografiska områden.

Ordspridningen låter sig emellertid infogas i skilda kulturella sammanhang som måste bedömas från fall till fall. Sikbenämningen *rabbox* är på rikssvenskt område styrkt på ett mellannorrländskt område, dvs. södra och

³⁷ Svanberg hänvisar i sammanhanget till den rikhaltiga exemplifiering som återfinns hos Lévi-Strauss ((1962) 1983 s. 13 ff.).

³⁸ Relationen mellan den taxonomi som hör samman med en traditionell kunskap och den vetenskapliga taxonomin diskuteras på ett intressant sätt i Chambers & Gillespie (2000 s. 235 ff.).

västra Ångermanland och angränsande delar av norra Medelpad och östra Jämtland, dessutom möjligen i äldre tid även i dialekter i de södra Lappmarkerna. Ordet är i grunden finskt, och det är frestande att sätta detta ordlån i samband med den väl betygade finska kolonisationen inom det mellannorrländska området från 1600-talet och framåt, varom Gothe (1948 [1993]), Egerbladh (1965), Lundkvist (1982, 1990) och Tarkiainen (1990 passim). Det är i sammanhanget beaktansvärt att det finska ordet *rääpys* synes vara väl etablerat just på savolaxiskt språkområde, där många av de inflyttade finnarna hade sina rötter.

Den nordsvenska sikbeteckningen *sellack*, som också i grunden är finsk, får däremot sättas in i ett annat språkligt och kulturellt sammanhang. Detta ord, som kan beläggas i äldre dialektkällor från Luleområdet och i senare upptecknat dialektmaterial från södra Norrbotten och norra Västerbotten samt i lappländska Arjeplog och Arvidsjaur – inom de sistnämnda socknarna har ordet *sellack* blivit mycket fast etablerat –, hör av allt att döma troligen samman med den finska som av gammalt talats i området, söder om finskans nuvarande utbredningsområde i Norrbotten. Detta finska inflytande kan styrkas inte minst i ortnamnsaterialet.³⁹

Sikbeteckningarna *lögdahuttjen*, *blajokk* och *getjokk* till sist, som möter oss i de svenska nybyggardialekterna i Lappmarken och som i grunden synes kunna förklaras utifrån samiska utgångspunkter, vittnar å sin sida om möten mellan samiska och svenska fiskare. Inlån från samiska har ju skett inom också andra sakområden. Från nordsvenskt område möter sålunda samiska lånord i de svenska dialekterna bland terrängorden, såsom *blerik*, *bletik* 'liten sjö intill änden av en större sjö', *husp* 'del av sjö som smalnar av mot utloppet' och *mokk* (m.fl. former) 'ed mellan sjöar' och bland växtbenämningar ord som *båsk* 'Angelica' och *järj(a)* 'Lactuca alpina'; se bl.a.

³⁹ Älvsnamnet *Piteå* har sålunda dryftats av Olavi Korhonen (1982 s. 113 ff.; jfr beträffande appellativet s. 83–92, jfr även Korhonen 2009 s. 226 f.) med utgångspunkt tagen i fi. *piitta* 'åbrant' m.m.; jfr dock ÖNON 11A s. 87 ff., och *Skellefteå* skulle – utgående från en tanke som Korhonen framfört – kunna föras tillbaka på en samisk form som återgår på finskans *silta* 'bro', här med syftning på ett ställe där man tagit sig över Skellefteälven (se L.-E. Edlund 1994 s. 243). Denna senare härledning fordrar dock ytterligare underbyggnad, inte minst vad gäller de ljudmässiga förhållandena. I kustlandet finns f.ö. det väl i grunden finska ortnamnet *Rosvik* (L.-E. Edlund 1989 s. 158 ff., ÖNON 11A s. 53 f.) liksom *Hortlax* (ÖNON 11A s. 34 f.) i södra Norrbotten, *Kinnbäck* (L.-E. Edlund 1989 s. 159 ff.) i nordligaste Västerbotten, och i inlandet bl.a. *Arvidsjaur* (på 1500-talet skrivet Arffues Ierff, Arwiserwe) och *Jörn* (varom Holm 1985 s. 231 ff.). Också Kustaa Vilku (1969, passim med karta s. 91) uppmärksammar att det i området mellan Skellefteälven och Piteälven, inom det som utgör Åbyälvens vattenområde, finns en lång rad fiskesjöar som i det äldre kamerala materialet bär finska namn (jfr L.-E. Edlund 1989 s. 161 ff.), och det finns dessutom indikationer som pekar på att finskan levat kvar i detta område in i nya tiden (nyss a.a. s. 163 f. med litt.). Phebe Fjellström har med stöd i etnologisk evidens – se sammanfattande Fjellström 1994 s. 48 ff. och där anf. litt. – sökt styrka en finsk kulturell påverkan i södra Norrbotten och nordligaste Västerbotten; jfr även Valonen 1980.

Dahlstedt 1950 s. 146–221 och Wallström 1943 s. 23 f.⁴⁰ Det är inte egendomligt att ord också på fiskets område – där samer och svenskar varit verk samma vid varandras sida – lånats från de samiska dialekterna in i nybyggarmålen.

Det är spännande att söka avlocka orden – och för den delen också ortnamnen – deras hemligheter, och en särskild tjusning har detta i de sedan länge flerspråkiga områdena i norr. Det hoppas jag att denna uppsats kunnat visa.⁴¹

Källor och litteratur

Källor

Uppsala och Umeå

Institutet för språk och folkminnen (SOFI):

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM; tidigare: FFÖN = Folkmåls- och Folkminnesundersökningen i övre Norrland, Umeå).

Dialektordsamlingar i olika format (Dialektavdelningen i Uppsala; tidigare: ULMA).

Ortnamnssamlingar (Namnavdelningen i Uppsala).

OSDs = Samlingar till Ordbok över Sveriges dialekter (Dialektavdelningen i Uppsala).

Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning (ordregistret, förvaras i Uppsala).

Härnösand

Länsmuseet Västernorrlands län/Murberget.

Uppteckning av Levi Johansson, hämtad den 15 augusti 2010, på adressen: <http://murberget.se/upptack/arkiv.aspx?uptnr=LMV-T229>.

⁴⁰ Dessutom möter ett samiskt lån i en släktskapsterm som *lattjo* (med sammansättningar); se Dahlstedt 1960 s. 27 ff. Se karta i Dahlstedt 1963 s. 249.

⁴¹ Jag vill varmt tacka kollegerna prof. Per Ambrosiani, doc. Ann-Catrine Edlund, doc. Tuuli Forsgren, prof. em. Olavi Korhonen och prof. em. Tryggve Sköld – samtliga vid Institutionen för språkstudier, Umeå universitet –, fil. lic. Ingvar Svanberg, verksam vid Uppsala Centre for Russian and Eurasian Studies, Uppsala universitet, fil. dr Bo Delling, Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm, museitjänstemannen Ulf Lundström, Skellefteå, och fil. kand. Lars Biström, Umeå, för värdefulla synpunkter. Forsgren, Korhonen och Sköld har hjälpt mig i bedömningen av det finska och samiska språkmaterialet och med Ambrosiani har jag diskuterat några ryska former. Edlund och Svanberg har vid sin läsning gjort mig uppmärksam på de etnozoologiska perspektiven, liksom jag av dem erhållit värdefulla litteraturtips. Delling har granskat den del av uppsatsen som handlar om de senaste rönen rörande sikfiskarna och anvisat litteratur. Lundström har biträtt mig med uppgifter om ortnamn i norra Västerbotten. Biström har dels satt mig i förbindelse med meddelare i Arjeplogsområdet, dels lämnat åtskilliga ytterst viktiga innehållsliga synpunkter. – Uppsatsen utgör en avsevärt utvidgad version av ett föredrag som hölls vid ett jubileumssymposium tillägnat Peter Artedi i Gideåbruk i september 2005. En del av bidragen från symposiet återfinns i Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets årsbok 2010, bl.a. A.-C. Edlund (2010) och Svärdson & Hammar (2010).

Helsingfors

Forskningscentralen för de inhemska språken, Svenska avdelningen.
Svenska litteratursällskapet i Finland, Språkarkivet.

Föredrag vid Vattendagarna 2007

Bo Delling, Naturhistoriska riksmuseet: Svenska sikar och siklöjor (*Coregonus*) – två, åtta eller »en himla massa» arter (powerpoint-presentation). Föredraget hämtat den 10 oktober 2010 på adressen: http://www.limnologerna.org/pdf/VD2007/7_bo_delling_sikar.pdf.

Artikelförfattarens arkiv

Intervjuer med informanter från Arjeplog.

Egna excerptsamlingar av ord i nordiska dialekter (tryckt litteratur, tidningar m.m.).
Brev från Per Ambrosiani, Lars Biström, Bo Delling, Ann-Catrine Edlund, Tuuli Forsgren, Olavi Korhonen, Ulf Lundström, Tryggve Sköld och Ingvar Svanberg.

Tryckt litteratur

- [Sign.] A. L. 1936: Våra fiskars namn. I: Finlands jakt- och fisketidskrift. Organ för Finlands jägarförbund och Finlands sportfiskarförbund 1936. S. 59–62.
- Arteni, Peter, se Ichthyologia.
- [Burman, Carl-Arthur], 2005: Lappvattnet. Från dåtid till nutid. Robertsfors.
- Burman, Fale A., se Fale A. Burman.
- Bylund, Erik, 1956: Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867. Uppsala. (Geographica 30.)
- Byström, Carl, [1872] 1973: Berättelse om fisket i åtskilliga sjöar och vattendrag inom Medelpad och Ångermanland af Westernorrlands län. (Information från Sötvattenslaboratoriet, Drottningholm. Nr 5, 1973.)
- Bäckmark, Magnus & Karlsson, Marcus, 2006: Kyrkans märken. Vapen, stämplrar, sigill, emblem. Lund.
- Campbell, Åke, 1948 [1982]: Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott. Uppsala. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B, Folkminnen och folkliv 5.) [Faks.-utg. med en biografisk efterskrift av Åsa Nyman och en etnologisk kommentar av Phebe Fjellström (Norrländska skrifter 10). Umeå 1982.]
- Castrén, Eric, 1754: Historisk och oeconomisk beskrifning öfwer Cajanaborgs-län, med wederbörandes tilstädielse, under [...] Pehr Kalms inseende, för magister krantsens ärhållande, til almänt ompröfwande framgifwen i Åbo academ. öfresal, den 13. junii 1754. af Eric Castrén. Åbo.
- Chambers, David Wade & Gillespie, Richard, 2000: Locality in the History of Science: Colonial Science, Technoscience, and Indigenous Knowledge. I: *Osiris*, 2nd ser., 15. S. 221–240.
- Curry-Lindahl, Kai, 1985: Våra fiskar. Havs- och sötvattensfiskar i Norden och övriga Europa. Ill. Bente Olesen Nyström. Stockholm.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1950: Det svenska Vilhelminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess grann-dialekter. Uppsala. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A 7:1A.)
- 1960: Tre norrländska frändskapsord med lapsk anknytning. I: *Folkloristica*. Festskrift till Dag Strömbäck 13/8 1960. S. 27–34. [Även i *Saga och sed* 1959. S. 27–34; omtryckt i Karl-Hampus Dahlstedt, *Från Quartier Latin till Grisbacka*. Umeå 1987. S. 36–43. Jfr även Dahlstedt 1963.]

- 1963: Trois termes exprimant la parenté. Étude ethno-sémantique des relations suédo-laponnes. I: *Orbis. Bulletin international de Documentation linguistique* 12, 1, 1963. S. 241–249. [Jfr Dahlstedt 1960.]
- Degerman, Erik, 2007: *Siklöja. Coregonus albula*. I: Tunón, Håkan, Iwarsson, Matias, & Manktelow, Stephen (red.), *Människan och faunan*. Stockholm. (Etnobiologi i Sverige 3.) S. 362.
- Drake, Sigrid, 1918 [1979]: *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. Etnografiska studier (Lapparna och deras land [---] 7)*. Uppsala. [Faks.-uppl. med en efterskrift av Katarina Ågren. Umeå. (Norrländska skrifter 1.)]
- Eaker, Birgit, 2009: *Artemis Ichthyologia som källa för svenska fiskbenämningar*. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv 2009*. S. 9–16.
- Edlund, Ann-Catrine, 2000: *Sälens och jägarens. De bottniska jägarnas begreppssystem för säl ur ett kognitivt perspektiv*. Umeå.
- 2010: *Sälens taxonomi – ur den bottniska jägarens perspektiv*. I: *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok 2010*. S. 223–235.
- Edlund, Lars-Erik, 1984: *Nordsvenska Ortsboöknamn*. Umeå. (Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B: 1.)
- 1985: *Studier över nordsvenska Ortsboöknamn*. Umeå. (Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B: 2.)
- 1989: *Några perspektiv på ortnamn och kulturområden i övre Norrlands kustland*. I: *Saga och sed 1989*. S. 135–172.
- 1994: *Språk i möte. Nordsvensk flerspråkighet speglad i ortnamnen*. I: *Botnia. En nordsvensk region*. Red.: Lars-Erik Edlund & Lars Beckman. S. 243–258.
- Egerbladh, Ossian, 1965: *Örträsk. Utgångspunkt för kolonisationen av Lycksele lappmarks västra och mellersta delar (Ur Lappmarkens bebyggelsehistoria 3)*. Umeå.
- Ekman, Sven, 1910 [1983]: *Norrlands jakt och fiske (Norrländskt handbibliotek 4)*. Uppsala. [Faks.-utg. med en efterskrift av Gunnar Brusewitz (Norrländska skrifter 11). Umeå.]
- Ernby, Birgitta, 1992: *Bohuslänska fisknamn*. Göteborg. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 17.)
- Fale A. Burman 1894 [1990] = Fale A. Burmans koncept-dagböcker förda under resor i Jämtland åren 1793–1802 i utdrag utgifna af Johan Nordlander. *Norrländska samlingar I: 3*. S. 83–119. Stockholm 1894. [Nyutgåva: *Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 14*. Umeå 1990.]
- Falk–Torp = Falk, H. S. & Torp, Alf: *Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch [...] neu bearbeitete deutsche Ausgabe mit Literaturnachweisen strittiger Etymologien sowie deutschem und altnordischem Wörterverzeichnis (Germanische Bibliothek. 1. Sammlung germanischer Elementar- und Handbücher. 4. Reihe: Wörterbücher 1)*. Heidelberg 1910–11.
- Fiskar och fiske i Norden. Huvudredaktör K. A. Andersson [...] 2, *Fiskar och fiske i sjöar och floder*. Stockholm 1964.
- Fjellström, Phebe, 1965: *Skolmäster och kolonisationsfiskesjöbosättning och ärjemarkshushållning i Pite lappmark*. I: *Norrbottnens Norrbottens läns hembygdsförenings årsbok 1964–65*. S. 227–248.
- 1994: *Det nordliga rummets nätverk och kulturella samband sett ur ett etnologiskt perspektiv*. I: *Botnia. En nordsvensk region*. Red.: Lars-Erik Edlund & Lars Beckman. S. 48–59.
- Franzén, Olle, 1973: *Naturalhistorikern Lars Levi Læstadius*. Luleå. (Tornedalica 15.)
- Fridell, Staffan & Svanberg, Ingvar, 2007: *Däggdjur i svensk folklig tradition*. Stockholm.

- Gissler, Nils, 1748: Beskrifning om strömmingsfiskets beskaffenhet i Norrbotten. (Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens Handlingar för år 1748, vol. IX.) S. 107–140. [Stockholm.]
- 1753: Anmärkningar om Sik-fisket uti Norrländska Älfver och Skärgårdar (Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens Handlingar för år 1753, vol. XVI). [Stockholm.]
- Gothe, Richard, 1948 [1993]: Finnkolonisationen inom Ångermanland, Södra lappmarken och Jämtland. Kultur- och bebyggelsehistoriska undersökningar från 15-, 16- och 1700-talen. Stockholm. [Nytryck: Mora 1993.]
- Granlund, John, 1940: Sikfesten i Kukkola. En sikfest med forntida anor. I: Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1940. S. 59–76.
- Grundström = Grundström, Harald: Lulelappisches Wörterbuch. Lulelappsk ordbok. På grundval av K. B. Wiklunds, Björn Collinders och egna uppteckningar utarbetad av Harald Grundström, 1–4. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C. Lapskt språk och lapsk kultur 1.) Uppsala 1946–54.
- Göthe, Gustaf, 1929: Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkr. 1750. Uppsala.
- Hammar, Johan, 2007: Sikkomplexet. I: Tunón, Håkan, Iwarsson, Mattias, & Manktelow, Stephen (red.), Människan och faunan. Stockholm. (Etnobiologi i Sverige 3.) S. 360–361.
- Hansson, Åke, 1991: Finska lånord i nordnorrländska dialekter. I: Stilistik och finlandssvenska. En samling artiklar tillägnade Birger Liljestränd den 25 juni 1991. (Nordsvenska 8.) S. 244–270.
- Hasselbrink = Hasselbrink, Gustav: Südlappisches Wörterbuch ausgearbeitet von Gustav Hasselbrink. Oårj'elsaamien baaguog'ärjaa tjaaleme Gustav Hasselbrink. (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C, Lapskt språk och lapsk kultur 4.) Uppsala 1981–85.
- Hedblom, Sven, 1913: Ord och uttryck inom kustfisket i Helsingland. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 5–36.
- Hellquist = Hellquist, Elof, 1948 [1980]: Svensk etymologisk ordbok, 3 uppl., 4 tr. Lund.
- Hofstra, Tette, 1985: Ostseefinnisch und Germanisch. Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961. Groningen.
- Holm, Gösta, 1985: Sockennamnet *Jörn*. I: Nordiska namnstudier. Festskrift till Harry Ståhl 22 september 1985 [red. av Thorsten Andersson]. S. 231–238. [Åven i Namn och bygd 74, 1986. S. 46–53.]
- Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1775 [1912]: Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Andra Samlingen om Jämtland. Westerås 1775. [Faks.-utg. Stockholm 1912; innehåller även: Tredje samlingen om Herjedalen. Westerås 1777.]
- 1780 [1985]: Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland. Fierde samlingen om Ångermanland. Westerås 1780. [Faks.-utg. – tillsammans med Första samlingen Om Medelpad – med en efterskrift av Gösta Berg (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 28 = Norrländska skrifter 13). Umeå 1985.]
- 1922: Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Femte samlingen, 3 bandet, Lappmarken, utg. av G. Kallstenius. Stockholm.
- Höglin, Svante, 1931: Jämtländska tingslags- och sockensigill. I: Festskrift till Carl J. E. Hasselberg på hans 75-årsdag XVI. V. MCMXXXI för föreningen Heimbygda utg. av Eric Festin. Östersund. (Fornvårdaren 4.) S. 238–266.
- 1935: Om fisk och fiske i våra gamla sockensigill. I: Jämtlands läns sportfiskeklubb. Festskrift till 25-årsjubileet 1935. Östersund. S. 65–80.
- Ichthyologia = Petri Artedi ... ichthyologia sive opera omnia de piscibus scilicet: Bibliotheca ichthyologica. Philosophia ichthyologica. Genera piscium. Syno-

nymia specierum. Descriptiones specierum, omnia in hoc genere perfectiora, quam antea ulla. Posthuma vindicavit, recognovit coaptavit & editit Carolus Linnæus. Pars V. Leyden 1738.

Iter Lapponicum, Utgåvan = Carl Linnæus, Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732. 1. Dagboken. Utgiven efter handskriften av Algot Hellbom, Sigurd Fries och Roger Jacobsson (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 54: A). Umeå 2003.

Iter Lapponicum, Kommentrar = Carl Linnæus, Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732. 2. Kommentardel. Utgiven med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries under redaktion av Roger Jacobsson. Umeå 2003. (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 54: B).

Kalima, Jalo, 1915: Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. Helsingfors.

Karsten, T. E., 1934: Beröringar mellan svenskt och finskt folkspråk i Finland med särskild hänsyn till Österbotten. I: Folkmålsstudier 2. S. 3–133.

Korhonen, Olavi, 1982: Samisk-finska båttermen och ortnamnelement och deras slaviska bakgrund. En studie i mellanspråklig ordgeografi och mellanfolklig kulturhistoria. Umeå. (Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie A, Dialekter 3.)

— 1997: Hur samiskan blev samiska. I: Westergren, Eva, & Åhl, Hans (red.), Mer än ett språk. En antologi om två- och trespråkigheten i norra Sverige. Stockholm. S. 79–115.

— 2009: Samiska ortnamn nedanför lappmarksgränsen. I: Norrbotten 2009. S. 202–234.

Kornhall, David, 1968: Sydsvenska fisknamn. Lund. (Skrifter utg. genom Landsmålsarkivet i Lund 18.)

Kottelat, Maurice & Freyhof, Jörg, 2007: Handbook of European freshwater fishes. Cornol.

Læstadius, Peter, 1831 [1977]: Journal för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken. Stockholm 1831. [Faksimilttext och kommentar, 1 (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 15: 1). Umeå 1977.]

— 1833 [1977]: Fortsättning av Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande åren 1828–1832. Stockholm 1833. [Faksimilttext och kommentar, 2 (Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 15: 2). Umeå 1977.]

Lannér, Israel, 1784: Handlingar För et Utkast, Til Svenska Fiskeriernes historia. [Del 1], I. stycket. Stockholm.

Leder, Irmgard, 1968: Russische Fischnamen. Wiesbaden. (Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin 36.)

Lévi-Strauss, Claude, (1962) 1983: Det vilda tänkandet. [Översättning av: La pensée sauvage]. Lund.

Lidén, Evald, 1937: Ordstudier. Göteborg. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 1.)

Lindfors, Beda, 1994: Ordbok över Arjeplogsmålet – en dialekt i Lapplands inland. [2 uppl.] [Arjeplog.]

Lindström, Thorolf, 1966: Sik- och rödingsvandringar i utloppen från Storjuktan och Överuman. (Information från Sötvattenslaboratoriet, Drottningholm. Nr 5, 1966.)

von Linne, Carl, Iter Lapponicum, se Iter Lapponicum.

Linnæus, Carl, 1761: Fauna svecica sistens animalia Sveciæ regni: mammalia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes. Distributa per classes & ordines, genera & species, cum differentiis specierum, synonymis auctorum, nominibus incolarum, locis natalium, descriptionibus insectorum. Editio altera, auctior [...] Stockholm. Elektronisk resurs (hämtad den 10 oktober 2010): http://books.google.com/books?id=0AxOAAAAYAAJ&printsec=front-cover&dq=fauna+svecica&source=bl&ots=x0vokgGWUs&sig=4yfJQNF4CVUsJfCOTDFGBuWATE&hl=sv&ei=H2e4TNmbJMBHswaj5ZHEDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=2&ved=0CB4Q6AEwAAQ#v=onepage&q&f=false.

- Lundkvist, Tyko, 1982: Finntorp och finnmarker i Ångermanland. I: Edlund, Lars-Erik (red.), Från Finnmarker och Ådalar (Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 4). S. 15–43.
- 1990: Öreälvens byar. En bebyggelsehistorisk skildring av bygderna efter Öreälven från havet till lappmarksgränsen. Härnösand.
- Lönnberg, Einar, 1922: En egendomlig sikras. I: Fauna och flora. Populär tidskrift för biologi 17, 1922. S. 69–72.
- Lönnrot, Elias, 1874–80: Suomalais-Ruotsalainen sanakirja. Finskt-svenskt lexikon, 1–2. Helsingfors.
- 1886: Supplementhäfte till Elias Lönnrots Finskt-Svenska Lexikon. Helsingfors.
- Mangolt, Gregor, 1557: Fischbuch. Von der natur vnd eigenschafft der vischen in besonderheit deren so gefangen werdend im Bodensee vnd gemeinlich in anderen seen und wasseren durch den wolgeleerten Gregorium Mangolt beschrieben [...] Zürich, gedruckt von Andreas und Jakob Gessner, 1557. Elektronisk resurs (hämtad den 16 augusti 2010): http://www.digitale-sammlung-en.de/index.html?c=autoren_index&l=de&ab=Mangolt%2C+Gregor. [Neudruck besorgt von Dr. Johannes Meyer 1905.]
- Modin, Erik, 1905, se Ström, Erik Mickelsson.
- 1935: Våra fiskars namn. I: Svensk Fiskeri Tidskrift 44, 1935. S. 295–299.
- 1943: Locknesjön. En märklig jämtlandssjö. I: Svensk Fiskeri Tidskrift 52. S. 109–112.
- Nordlander, Johan, 1880: Om trolldom, vidskepelse och vantro hos allmogen i Norrland. I: Svenska Fornminnesföreningens tidskrift 4. S. 113–147.
- 1896 [1990]: Hvarjehanda anteckningar (= Norrländska samlingar I: 5). Stockholm. [Nyutgåva: Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 14. Umeå 1990.]
- Nybelin, Orvar, 1934: Tvenne opublicerade Artedi-manuskript. Inför 200-årsminnet. Meddelande. I: Svenska Linné-sällskapets årsskrift 17. S. 35–90.
- Näslund, Mandor, 2009: Ordbok över malåmålet. 2. M–Ö. Luleå.
- Odstedt, Ella, 2004: Norrländsk folktradition. Uppteckningar i urval och med kommentar av Bengt af Klintberg. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 84.)
- OFSF = Ordbok över Finlands svenska folkmål. (Forskningscentralen för de inhemska språken. Skrifter 1.) 1–. Helsingfors 1976–.
- Peterson, Hans H., 1949: Strömsiken från kusten i västerbottniska insjöar. I: Svensk Fiskeri Tidskrift 58, 1949. S. 42–48.
- Posti, Lauri, 1962: *Silakka* sanan alkuperästä [Über den Ursprung des finn. *silakka* 'Strömpling']. I: Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti 1962. S. 282–287.
- 1965: On the origin of the Finnish word *silakka*. I: Studia Fennica. Revue de linguistique et d'ethnologie finnoises 12. S. 58–65. [= Posti 1962.]
- Preobrazhensky = Preobrazhensky, A.: Etymological Dictionary of the Russian Language. New York 1951.
- Renmarck, Carl, [1752] 2008: Plurima Lingvae Gothicae Rudera. Utgiven med inledning och kommentar av Maj Reinhammar. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 100.)
- Rietz = Rietz, Johan Ernst: Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. Malmö 1862–67.
- Rosén, Nils (red.), 1955: Svenskt fiskelexikon. Stockholm.
- Runnström, Sven, 1944: Om smärtingen från några Jämtlandssjöar. I: Svensk Fiskeri Tidskrift 53. S. 25–29.
- Ruoppila, Veikko 1962: Muikun nimitykset suomen murteissa [Bezeichnungen der 'kleinen Maräne' in den finnischen Mundarten]. I: Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti 1962. S. 288–293.
- 1965: Die Bezeichnungen für die kleine Maräne in den finnischen Mundarten. I: Studia Fennica. Revue de linguistique et d'ethnologie finnoises 12. S. 66–73. [= Ruoppila 1962.]
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. Lund 1893 (1898–).

- Siljeström, Olof, 1730: *Exercitium academicum de lacu Siljan, quod ... sub præsidio ... Andreæ Grönwall ... in auditorio Carol. maj. d. 13 junii horis ante meridiem solitis anni MDCCXXX. Publice ad examen modeste defert Olof Siljeström Larsson dalekarlus. Upsaliæ.*
- Sirelius, Uno Taavi, 1919–21: Suomen kansanomaista kulttuuria. Esineellisen kansatieteen tuloksia, 1–2. Helsinki.
- Skandinaviens fiskar 1–3. Målade av W. von Wright, beskrifna af B. Fries, C. U. Ekström och C. Sundevall. Andra upplagan. Bearbetning och fortsättning af F. A. Smitt. Stockholm.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 12), 1–7. Helsinki 1955–1982.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, 1–3. Helsingfors 1992–2000.
- Ström, Erik Mickelsson, 1705: *De Angermannia exercitium academicum. Ups. 1705. [Ångermanland. Akademisk afhandling af Erik Mickelsson Ström från latinet öfversatt af Erik Modin, Hernösand 1905.]*
- Sundström, Kjell, 1986: Storsiken i Hammerdalssjön. I: *Hammerdalskrönikan* 39. Utg. av Hembygdsföreningen och Kyrkorådet. S. 42–46.
- Svanberg, Ingvar, 2000: Havsråttor, kuttluckor och rabboxar. Folklig kunskap om fiskar i Norden. Stockholm. (Studia ethnobiologica 6.)
- 2009: Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition. Stockholm.
- Svärdson, Gunnar, 1949: The Coregonid Problem, 1. Some general aspects of the problem. I: Report. Institute for Freshwater Research, Drottningholm 29. S. 89–101.
- 1957a: The Coregonid Problem, 6. The palearctic species and their intergrades. I: Report. Institute for Freshwater Research, Drottningholm 38. S. 267–356.
- 1957b: Sikar och siklöjor, inte två men sju olika fiskar. I: *Svensk Fiskeri Tidskrift* 66. S. 1–4.
- 1959a: Sikarna i Locknesjön. I: *Svensk Fiskeri Tidskrift* 68. S. 137–139.
- 1959b: Sikarna i Stora Lulevattnet. I: *Svensk Fiskeri Tidskrift* 68. S. 58–60.
- 1963: Sikarna i de stora Arjeplogsjöarna. I: *Natur i Lappland under redaktion av Kai Curry-Lindahl*, 2. S. 517–526.
- 1979: Speciation of Scandinavian *Coregonus*. (Report. Institute for Freshwater Research, Drottningholm 57.)
- 1998: Postglacial dispersal and reticulate evolution of Nordic Coregonids. I: *Nordic Journal of Freshwater Research. A Journal of Life Sciences in Holarctic Waters* 74. S. 3–32.
- & Filipsson, Olof, 1994: Nygammal fisk till Norrbotten. I: *Fauna och Flora* (2). S. 47–50.
- & Hammar, Johan, 2010: Biologisk mångfald. Sikarna i Europa. I: *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok*. S. 203–222.
- Söderström, Sven, 1974: Pehr Stenbergs Ordbok över Umeåområdet. En edition med kommentar. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 46–58.
- 1984: Från den sydsamiska ordboken. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 34–41.
- Tamm = Tamm, Fredr.: *Etymologisk svensk ordbok* 1. Uppsala 1890–1905.
- Tarkiainen, Kari, 1990: Finnarnas historia i Sverige. 1, Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid. Stockholm/Helsingfors.
- Thörnqvist, Clara, 1948: Studien über die nordischen Lehnwörter im Russischen. Stockholm. (Études de philologie slave 2.)
- Tiseliuss, Daniel, 1723: *Uthförlig Beskrifning Öfwer Den stora Swea och Giötha Siön, Wätter, Til des Belägenhet, Storlek och Märkwärdiga Egenskaper; Samt Anmärkningar och Berättelser, Om några uthi och omkring Sjön belägna Öjar, Nääs, Berg och Strömar; med mera, som wärdt är at i ackt taga. Efter åthskilliga förnäma Wänners åstundan, Sammanfattad af Daniel Tiselio ... Upsala.*
- Torp = Torp, Alf: *Nynorsk etymologisk ordbok*. Kristiania 1919. Uforandret oppt. Oslo 1963.

- Valonen, Niilo, 1980: Den finska folkkulturen i Nordskandinavien: Särskilt skidans historia. I: Nord-skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978 utg. av Evert Baudou och Karl-Hampus Dahlstedt. (Acta universitatis umensis. Umeå studies in the humanities 24.) S. 207–233.
- Vasmer = Vasmer, Max: Russisches etymologisches Wörterbuch. 1–3. Heidelberg 1950–58.
- Vasmer–Trubačev = Ètimologičeskij slovar russkogo jazyka. [= Russisches etymologisches Wörterbuch von Max Vasmer] pod redakciej i s predisloviem B. A. Larina, perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva. 1–4. Moskva 1986–87.
- Vendell = Vendell, Herman: Ordbok över de östsvenska dialekterna (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland). 1–4. Helsingfors 1904–07.
- Vilkuna, Kustaa, 1969: Kainuu – Kvänland – ett finskt-norskt-svenskt problem. Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 46.)
- 1970a: Sanoja niityltä niityltä. Huomioita suomalais-germaanista kosketuksista. [Bemerkungen zu Ort und Art der älteren finnisch-germanischen Kontakte]. I: Virittäjä. Kotikielen seuran aikakauslehti 1970. S. 256–276.
- 1970b: Sikfiske: Finland. I: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 15. Sp. 239–241.
- Wallström, Sigvard, 1943: Studier i övre Norrlands språkgeografi med utgångspunkt från Arjeplogmålet. Uppsala.
- Wessman = Wessman, V. E. V.: Samling av ord ur östsvenska folkmål. Tillägg till H. Vendells ordbok över de östsvenska dialekterna (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland). 1–2. Helsingfors 1925–32.
- Widegren, Hjalmar, 1863a: Bidrag till kännedomen om Sveriges Salmonider. Stockholm.
- 1863b: Berättelsen om verkställda undersökningar rörande Fiskfaunan och Fiskerierna vid Wetteren, Wenern med flera sjöar. I: Kongl. Landtbruks-akademiens tidskrift 2. S. 199–212, 276–280, 321–330.
- 1866. Berättelse om undersökningar rörande fiskfaunan och fisket inom vissa delar af Norr- och Westerbottens län. I: Kongl. Svenska Landtbruks-Akademiens Handlingar 24. S. 27–74.
- Winsa, Birger, 1991: Östligt eller västligt? Det äldsta ordförrådet i gällivarefinskan och tornedalsfinskan. Stockholm. (Studia Fennica Stockholmiensia 3.)
- Zetterstedt, Joh. Wilh., 1833 [1980]: Resa genom Umeå Lappmarker i Vesterbottens Län, förrättad år 1832. Örebro. [Faks.-utg. med en efterskrift av Gunnar Brusewitz (Norrländska skrifter 4). Umeå 1980.]
- ÖNON = Övre Norrlands ortnamn. Ortnamnen i Norrbottens län. 1–. Umeå 1980–.
- Østbye, K., Bernatchez, L., Næsje, T. F., Himberg, K.-J. M. & Hindar, K., 2005: Evolutionary history of the European whitefish *Coregonus lavaretus* (L.) species complex as inferred from mtDNA phylogeography and gill-raker numbers. I: Molecular Ecology 14, 2005. S. 4371–4387.

Summary

Lars-Erik Edlund, Whitefish in folk tradition and dialect. A study of folk taxonomies and languages in contact.

This article is about whitefish (*Coregonus* spp.), including vendace (*C. albula*), in folk tradition and in Swedish dialects. Whitefish have long been important in the economy, and it is clear that, in earlier society, keen attention was paid to the various species to be found both in the same and in different freshwater systems. In records of folk traditions, we often find evidence that whitefish had a kind of identifying function in earlier times, even to the extent that the words for these fish could be used

as collective names for local people (e.g. *locknesmåling*, *lögdahuttjen*). In the folk taxonomy, whitefish were distinguished with reference to their spawning times and areas; in addition, names were based on the appearance of the fish, e.g. their size, and to some extent on their use. In the scientific taxonomy, too – with pioneering contributions from Hjalmar Widegren and Gunnar Svärdsen – the different types of whitefish occurring in the same or different freshwater systems were of course observed, using their gill rakers (projections on the gill arches) as a basis for classification. The rich diversity of whitefish, however, has long defied the ichthyologists' attempts to achieve a clear and usable taxonomy. It is interesting to note, though, that the folk and scientific taxonomies have many similarities, for example as regards the different whitefish to be found in Lake Locknesjön in Jämtland and in Lake Storvindeln and the large lakes of Arjeplog in Swedish Lapland. In general, words for fish, just like words for fishing gear, are frequently borrowed from one dialect or language to another. In the Swedish dialects of Sweden and Finland, for example, there are a number of designations for whitefish deriving from Finnish and Sami. In the article, the semantics and etymology of the words *rabbox*, *sellack*, *mujka*, *lögdahuttjen*, *blajokk* and *getjokk* are discussed, and the author also identifies the linguistic-geographical contexts in which these different words can be placed. *Rabbox* – used above all in an area of central northern Sweden and, in the past, possibly also in southern Lapland (as well as in Swedish-speaking parts of Finland) – presumably found its way into northern Swedish dialects in conjunction with colonisation by Finns from the 17th century onwards, while *sellack*, which occurs in southern Norrbotten, northern Västerbotten and dialects of neighbouring areas of Lapland, has its background in the Finnish dialects previously spoken in this region, i.e. south of the present southern limit of Finnish in Norrbotten. *Mujka* is confined exclusively to Swedish-speaking Finland. *Lögdahuttjen*, *blajokk* and *getjokk*, which are found in Swedish dialects in Lapland and derive from Sami, show that Sami and Swedish fishermen operated side by side. The words also provide – assuming of course that the suggested etymologies are correct – more detailed information about earlier views of whitefish as a resource. The designation *getjokk*, for instance, could it seems go back to a Sami word that means 'whole', 'unmutilated' (i.e. 'not split'), as this fish was too small to be split for smoking or drying. The word *mujka* probably reflects the ancient practice of acid fermentation of the fish, while *sellack* possibly refers to a later preservation technique, salting. The words considered here thus tell an exciting story.

Några avläggare till *hvél* 'hjul' i nordiska dialekter

Av Lars-Erik Edlund

För några år sedan höll jag i Ångermanländska Nordingrå ett föredrag om traktens ortnamn. Ett namn som jag då behandlade var *Valto*, i dialekten uttalat *gvä`rto*. Det sägs av Torsten Bucht (i SOVn 1 s. 53) vara en sammansättning, där huvudleden är *to* 'dalgång (sänka) mellan berg' och bestämningsleden *dunkel*. Detta var också det enda jag kunde berätta i föredraget.

I den efterföljande diskussionen sade sig en man i publiken ha hört att namnet kunde höra samman med ett *gvel* – med långt *e* som i standardsvenskans *sed* och kakuminalt *l*. När man plöjde en åker kunde ibland den annars raka fåran komma att svänga av i en böj när man kört på en liten sten eller i åkern kvarliggande bråte. Den böjen kallades på dialekt *gvel*.

Utifrån äldre skrivformer och det dialektala uttalet av bynamnet är det uppenbart att det inte kan höra samman med ett *gvel*, eftersom de båda stavokalererna inte låter sig förenas. *Valto* får tolkas utifrån helt andra utgångspunkter (se därom Edlund 2010a, jfr Edlund 2010b), men ordet *gvel* kräver i sig en liten utredning. Den redovisas här.

Det finns i dialektordsamlingarna ytterligare uppgifter om ordet *gvel*. Just i Nordingrå har ordet upptecknats i betydelsen 'krok' av Ragnar Tennman (1910, ULMA 64 s. 27). Det är fullt möjligt att förena denna betydelse – som ju är mycket allmän – med böjen i en plogfåra, för även en krok har ju böjd form. Karl Sidenbladh anför i sin avhandling (1867:45) ett *Gvähl* m. 'inböjning, veck' från norra Ångermanland; främst rör det sig här om ord från dialekten i Anundsjö.¹

En terrängbetydelse för ordet *gvel* kan också noteras. Torsten Bucht (1918–22, ULMA 1016 s. 1) har nämligen från Nora, Nordingrås grannsocken, upptecknat *gvel* m. i betydelsen 'udde vid »mal»', använt i uttrycket »de ä en gvel in», »det är en sväng in, t.ex. om en vik på kusten». I Sidensjö längre norrut har Bucht (1920, ULMA 1091 s. 3) vidare funnit *gvel* i bety-

¹ I det exemplar av denna avhandling som förvaras vid Institutionen för språkstudier, Umeå universitet, har Delmar Olof Zetterholm noterat att Sidenbladhs *Gvähl* just har en motsvarighet i Nordingrådialekten. Någon betydelse anges dock inte.

delsen 'inskränning, liten vik vid vattendrag', men även om 'vinkel i håret el. i åker, när säden lagt sig'.² Den minsta gemensamma nämnaren tycks för dessa ord vara något som har formen av en böj, eller en sväng, av något slag. Men vad är grunden till detta ord, kan man fråga sig?

Det initiala *gv-* i *gvel* återgår på ett fornspråkligt *hv-*; se bl.a. Bandle 1973 s. 59 f. (med karta 11); jfr Söderström 1972 s. 116 f. och Dahlstedt 1984 s. 33 (med karta 1). Denna differentiation (*hv-* > *gv-*) karakteriserar de nord-ångermanländska kustdialekterna men har även spridits söderut och finns bl.a. i Nordingrå, där vi har det avslöjande Ortsboöknamnet *gveanolingar* för de nordingråbor som använder *gv-* i den typ av ord som det här är fråga om; se Edlund 1984 s. 46, Edlund 1985 s. 109.³

Enligt min mening skall de nämnda ångermanländska orden hållas samman med *wel* m. som används i norrbottniska dialekter om »ett snitt i fårets öra». August Nordström (1914–15, ULMA 220 (= DAUM 3941)) har från Nederluleå socken, Edvin Brännström (1927, ULMA 1564 s. 1) från Nederluleå/Råneå och Gerd Enequist (1927, ULMA 1500 s. 11) från Edefors upptecknat ordet *wel* i denna eller liknande betydelse. Från Nederluleå har Algot Lundberg (i svar på frågelistan 1934, ULMA 8271 s. 45; jfr DAUM 8026, uppteckning av A. Lundberg 1925–35) preciserat betydelsen genom att säga att det är en »halvmånformig urklippning på framsidan av örat [på ett får]». Sven Söderström (1974b s. 174) noterar att detta runt formade fårmärke i västerbottniska Nysätra kallas *rundbeta* och i Skellefteå *rundskära*.

I gutniskan finns ett *väll-skörd/väll-skur* (en sammansättning med huvudleden *skur* 'skåra') 'fårmärke genom skärning i örat', närmare bestämt använt om 'en halvmånformad inskränning i sidan av ett fåröra'. Evald Lidén har i en av sina ordstudier (1934 s. 22 f.) hållit samman detta gutniska ord med norska dialekters *kvela* 'buet Indsnit i Siden af Øret paa Faaret, til Mærke' (Ross 1895 s. 448). I Norsk ordboks samlingar kan man finna ytterligare ett antal belägg på detta ord: från Hardanger *kvele* f. 'halvrundt øyremærke', som motsvarar *hjuling* i Sunnfjord, från Ryfylke i betydelsen 'halvmåneforma merke i sida av øyra på sau el. geit'. Ordet är även upptecknat bl.a. i Etne.

Lidén erinrar i sin studie (a.st.) också om nyisl. *hvel* 'halvmaaneformet Skaar (f. Eks. i et Leblad)' (Blöndal 1920–24 s. 374), och knyter dessutom an till älvdalsmålets *wel* 'hjul, bestående av ett helt trästycke, utan ekrar'

² Det kan noteras att det i dialekter i bl.a. Dalarna, Västmanland och Södermanland finns ett inte särskilt välbelagt ord *vela* f. som betecknar 'hårvirvel' som också kan användas om säd som lagt sig. Kanske hör detta snarare samman med *hvirvel*. Jfr ett i norska dialekter belagt *kvelv* i betydelsen 'Vandhvirvel' (Ross 1895 s. 992, efter Sophus Bugge), kanske samhörigt med *hvalf*. Bakgrunden till dessa och andra möjligen hithöriga ord, utreds dock inte i detta sammanhang.

³ Ljudförändringen ifråga kan emellertid också beläggas bland ortnamnen men förekommer i dessa dels utanför kärnområdet för *hv-* > *gv-*, dels också i element som inte borde uppvisa denna förändring och som inte har utvecklingen i motsvarande appellativ. Se Edlund 2010a not 4.

(upptecknat i Åsen, se OÖDs). Ytterst återgår dessa på ett ord svarande till fvn. *hvél* 'hjul'.⁴

Det halvcirkelformade (halvmånformade) snittet i färens öra – denna *wel* som på andra håll i Norden kan kallas *rundbeta*, *rundskära* eller *hjuling* – påminner påtagligt om den böj i plogfåran som uppkommer när man kör på en sten. En sådan böj blir nämligen också den halvcirkelformad. Av allt att döma hör dessa ord, som i dialekterna uppträder i så olikartade betydelser, ihop med varandra.⁵

Källor och litteratur

Otryckta källor

Institutet för språk och folkminnen, Uppsala:

Dialektordsamlingar i olika format (bl.a. OÖDs = Samlingar till Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna).

Ortnamnssamlingar.

OSDs = Samlingar till Ordbok över Sveriges dialekter.

Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning (ordregistret).

Universitetet i Oslo:

Norsk ordbok. Elektronisk resurs: <http://no2014.uio.no/>.

Litteratur

Bandle, Oskar, 1973: Die Gliederung des Nordgermanischen. Basel & Stuttgart. (Beiträge zur nordischen Philologie 1.)

Bjorvand, Harald, & Lindeman, Fredrik Otto, 2007: Våre arveord. Etymologisk ordbok. Rev. og utvidet utg. Oslo. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B, Skrifter 105.)

Blöndal, Sigfús, 1920–24: Íslensk-dönsk orðabók. Íslandsk-dansk ordbog 1–2. Reykjavík.

Dahlstedt, Karl-Hampus, 1984: Skuleskogen – en dialektgeografisk barriär? I: Festskrift till Åke Granlund 28.4 1984. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 65.) S. 29–48.

Edlund, Lars-Erik, 1984: Nordsvenska Ortsboöknamn. Umeå. (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B: 1.)

— 1985: Studier över nordsvenska Ortsboöknamn. Umeå. (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B: 2.)

— 2010a: Om *valv* och det ångermanländska *Valto*. I: Bo 65. Festskrift till Bo Ralph. Sammanställd av Kristinn Jóhannesson et al. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 39.) S. 281–291.

⁴ Om den komplicerade (och omdiskuterade) bakgrunden till fvn. *hvél*, som vid sin sida har både *hvel* och *hjól*, se bl.a. Pipping 1921 s. 21 ff., de Vries 1977 s. 232 f. och Bjorvand & Lindeman 2007 s. 478 ff. (med litt.). Nyisl. *hvel* kan återgå på såväl fvn. *hvél* som *hvel*. Den färöiska formen *hvæl* förutsätter väl ursprunglig lång vokal, och den dalska formen synes ha lång stamvokal (Levander 1925 s. 269). Om den gutniska formen se Lidén 1934 s. 22 f.

⁵ Rörande relationen till ett nordsvenskt och östsvenskt verb *vägla* 'sneгла, vingla med ögonen hit och dit'; se vidare Söderström 1974a s. 56.

- 2010b: Om *valv* i nordiska ortnamn. Under publicering i Namn och bygd 98.
- Levander, Lars, 1925: Dalmålet. Beskrivning och historia 1. Uppsala.
- Lidén, Evald, 1934: Blandade språkhistoriska bidrag 2. Nordiska ordstudier. Göteborg. (Göteborgs högskolas årsskrift 40:3.)
- Pipping, Hugo, 1921: Sex kapitel ur de nordiska språkens grammatik. I: Studier i nordisk filologi 12:1. S. 1–122.
- Ross, Hans, 1895: Norsk Ordbog. Tillæg til »Norsk Ordbog» af Ivar Aasen. Christiania.
- Sidenbladh, Karl, 1867: Allmogemålet i norra Ångermanland. Uppsala. (Uppsala universitets årsskrift 1867.)
- Sigfús Blöndal, se Blöndal, Sigfús.
- SOVn = Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Västernorrlands län av Torsten Bucht på offentligt uppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommissionen. Territoriella namn, 1–4. Uppsala 1955–72.
- Söderström, Sven, 1972: Om kvantitetsutvecklingen i norrländska folkmål. Gammal kort stavelse i Kalix- och Pitemålen och målen i Nordmalings och Ragunda socknar. Uppsala. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 5; Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 52.)
- 1974a: Pehr Stenbergs Ordbok över Umeåområdet. En edition med kommentar. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 46–58.
- 1974b: Om namn på fårmärken. I: Västerbotten 3. Umeå. S. 174–175.
- de Vries, Jan, 1977: Altnordisches etymologisches Wörterbuch, 2. verbesserte Aufl. Leiden.

Summary

Lars-Erik Edlund, Some offshoots of hvél ‘wheel’ in Scandinavian dialects

In an analysis of the place-name *Valto* in Nordingrå, Ångermanland (Edlund 2010), the author touches on a dialect word *gvel*. When a field was being ploughed, the plough could sometimes deviate from an otherwise straight furrow when it ran into a small stone or piece of debris left in the field, and the resultant ‘wobble’ was called a *gvel*. In Ångermanland dialects, *gvel* m. can also mean, in more a general sense, ‘curve’ or ‘bend’ and, more specifically, ‘indentation, small inlet on a river’ or ‘angle in the hair, or in a field after the grain has been flattened’. The initial *gv-* of *gvel* goes back to an Old Scandinavian *hv-*, and it is tempting to relate the word to a form **hvél*, represented in various Scandinavian dialects, where it refers to round sheep marks. In Nederluleå, Råneå and Överluleå in Norrbotten, for example, there is a word *wel* m., meaning ‘half-moon shape clipped out of the front of a sheep’s ear’; in other northern Swedish dialects, this sheep mark is called a *rundbeta* or *rundskära*. On Gotland the word *väll-skörd/väll-skur* is found – a compound formed with the element *skur* ‘cut, notch’ – denoting ‘a half-moon-shaped incision in the side of a sheep’s ear’; while in some Norwegian dialects there is a form *kvela* ‘arch-shaped cut in a sheep’s ear, used for marking’, corresponding to *hjuling* in other dialects of Norwegian. Lidén (1934) regarded the various words for a sheep mark as cognate with mod.Icel. *hvel* ‘half-moon-shaped incision’, and also linked them to an Älvdalen dialect word *wel* ‘wheel consisting of a solid piece of wood, without spokes’. Ultimately, these forms go back to OWScand. *hvél* ‘wheel’. The semicircular (half-moon-shaped) cut in the sheep’s ear is very reminiscent of the wobble in a furrow caused by the plough striking a stone, since such a deviation is also semicircular. All the indications are, then, that the words referred to, occurring with such different meanings in the various dialects, are related.

Dialektnivellering i Färs härad

Av Martin Persson

Syfte och forskningsbakgrund

I denna artikel¹ ska jag ur en fonologisk synvinkel försöka beskriva vad som händer när en dialekt närmar sig standardspråket. Dialekten är i detta fall den som talas i trakten kring Sjöbo i södra Skåne och det undersökta materialet består av inspelningar gjorda med kvinnor ur fyra generationer födda på 1900-talet.

Först och främst vill jag klargöra att jag ansluter mig till Stig Örjan Ohlsons (1978:47) uppfattning: »Vissa *prosodiska* fenomen kan få representera kontinuiteten i skånskan.» Bl.a. ser en kurva över skånsk akut tonaccent nästan ut som stockholmsk grav accent och vice versa (Gårding et al. 1974: 110). Hit kan man också räkna det faktum att där standardspråket i betonade stavelser har lång konsonant [VK:], har skånskan snarare [VK], dvs. halv-lång konsonant (Gårding et al. 1974:108).

Denna artikel ska inte handla om dialektologi i vanlig bemärkelse. Dock har jag haft stor nytta av de grundliga arbeten som utförts av Sven Benson (1965, 1967, 1969, 1970), Åke Hansson (1969) och Hugo Areskoug (1957) för att fastställa det dialektologiska utgångsläget för min undersökning, dvs. uttalsvanorna hos dem som är födda i början av förra seklet. Denna startpunkt måste sägas vara utomordentligt väl beskriven. Men där dessa forskare ägnat sig åt att belysa framväxten av de skånska målen och hur de förhåller sig inbördes, står jag i stället och tittar på när allt faller samman. Här är en sak säker: Ljudlagar i klassisk mening gäller inte vid dialektnivellering. Det är andra krafter som verkar. Vilka dessa är, ska jag snart återkomma till. Inte heller är det ett försök att ur en sociolingvistisk synvinkel hitta utom-språkliga anledningar till varför dessa förändringar kommer till stånd. Detta har exempelvis Eva Sundgren (2002) gjort i en mestadels morfologisk undersökning av språket i Eskilstuna, men här har jag alltså strikt inriktat mig på de fonologiska aspekterna av dialektutjämningen.

¹ Jag vill tacka Staffan Hellberg för de värdefulla kommentarer som har kantat denna artikels tillkomst.

Informanter och material

I april år 1998 åkte jag med en kassetbandspelare i bagaget ned till mina släktingar i Skåne. De fem kvinnor, vilkas uttal jag stod i begrepp att spela in, hade alla, med blott korta avbrott, bott inom det gamla Färs härad, vars yta i stort sett i nutiden upptas av Sjöbo kommun. Dessutom hade de som hunnit gifta sig gjort detta med män som var lika djupt rotade i bygden. Nedan följer en kort beskrivning av informanterna. Att presentationen får en aning anekdotisk prägel, ursäktas måhända av att dessa ögonblicksbilder ger en intressant bild av mina släktingars attityder till dialekt och språk.

Farmor (generation I): Född i Tolånga socken på 1910-talet på en gård som varit i hennes fars släkts ägo sedan tidigt 1600-tal. På 1930-talet gifte hon sig med och flyttade till min några år äldre farfar i Frenninge. Farmor gjorde sällan några skönjbara ansatser att anpassa sitt språk för att utomstående skulle förstå bättre. Dock låter det på ett ställe på banden som om hon påbörjar ordet *vång* men avbryter sig och säger *åker* i stället. Vid ett annat tillfälle förklarar hon ordet *rås* med att det heter »*stuka* på fint vis». Det övervägande intrycket är att hon talar en någorlunda genuin dialekt, vilket också understryks av det faktum att jag ofta fick agera tolk mellan henne och mina söner. Denna min känsla får också stöd av Carl-Erik Lundblad på Dialektarkivet i Lund (e-post 2008-10-28), som efter att ha tagit del av mina inspelningar håller med om att farmor »talar genuint i så måtto att hon har ett spontant, icke tillgjort uttal med stark regional prägel».

Faster (generation II): Född i Frenninge på 1940-talet, gift på 1960-talet och har sedan dess mestadels bott inne i Sjöbo. Min ingifta farbror har sina rötter i Klamby mellan Frenninge och Sjöbo. Faster tillhör, liksom flertalet kvinnor i min släkt, en kategori som har tagit till sig hur det »egentligen» heter på svenska och ofta förnekar att det exempelvis heter *ebblakaga* 'äpplkaka' på skånska. Därför mer eller mindre rättar hon mig om jag säger så. Ändå kan hon några minuter senare själv uttala det på exakt samma sätt. Hon rättar även sig själv. På ett av banden säger hon först *kogor* för att omedelbart ändra sig till *kokor* 'kokar'.

Kusin (generation III): Född på 1960-talet. Har nästan alltid bott i Sjöbo. Flyttade på 1980-talet ihop med sin blivande make, också han från närområdet. Hon tycker att dialekterna ska bevaras men att »det inte behöver vara så brett» och att man ska använda svenska ord i stället för skånska. När vi en gång diskuterade detta, exemplifierade hon med ordet *hossa* 'strumpa', som hon inte ville att hennes barn skulle lära sig. Strax därpå ropade hon på en av sina döttrar: »Kom hit å ta på di bårsorna!»

Kusinbarn (generation IV): Två flickor födda på 1980-talet. Bodde vid inspelningstillfället hemma med sina föräldrar. Jag låter dem uppträda tillsammans i statistiken av två anledningar. För det första säger de, förmodligen på grund av en blandning av blyghet och ointresse, inte spe-

ciellt mycket på banden, för det andra kan det vara ganska svårt att skilja dem åt.

Det genealogiskt intressanta här är alltså att vi möter två flickor samt deras mor, mormor och mormorsmor i materialet. Understrykas bör också att informanternas och deras respektive makars bostäder i stort sett alltid legat inom en radie av en dryg mil. Den språkförändring jag här beskriver kan sålunda inte förklaras med att informanterna flyttat runt och anpassat sig till talvanorna i nya omgivningar.

Om själva inspelningarna är att förtälja att jag i tre dygn mer eller mindre satt och fikade eller åt i olika konstellationer. När man räknar bort bestickskrammel samt mitt, min kusins makes och min ingifte farbrors inlägg i diskussionerna rör det sig om en dryg timmes tal, som jag sedan transkriberat. Åtminstone generation II och III är på grund av inspelningssituationen aningen dialektalt återhållsamma på bandet, vilket gör att de absoluta talen förskjuts något, men tendensen jag söker påvisa torde ändå vara tydlig. Tilläggas bör kanske att jag själv talade någon sorts rikssvenska under sessionerna.

Hypotes

Jag uppställde hypotesen att det för varje generation har skett ett gradvis närmande till standardspråket och att det i fråga om ljudförhållandena rört sig om en fonemisk snarare än en fonetisk anpassning till riksspråket. Anorlunda uttryckt: Jag antog att den fonologiska dimensionen av det språkliga närmandet till standarden främst har skett genom en harmonisering till ett nytt övergripande ljudsystem och inte genom en artikulatorisk anpassning av de enskilda ljuden.

Om en person född i början av 1900-talet någonstans i södra Skåne exempelvis säger [rɛig], dvs. /ri:g/, säger den som är född i slutet av samma århundrade snarare [rɛik], vilket fonemmässigt ansluter till riksspråkets /ri:k/, även om den allofoniska spännvidden alltså är stor. Däremot är det ytterst osannolikt att någon skulle uttala ordet som [ri:g].

Undersökta ljud

Nedan presenterar jag fyra undersökta ljud fördelade på två par. När det handlar om vad jag här valt att kalla *fonemisk diskrepans* tar jag upp kort /i/ där standardspråket har /e/ och skånskt /d/ där standardspråket har /t/. För att undersöka vad jag kallar *fonetisk differens* har jag valt att undersöka om de dialektala diftongerna kvarstår eller övergår till rikssvenska monoftonger och huruvida *r* får ett bakre eller främre uttal. I resultatdelen kommer jag generationsvis för varje variabel att presentera hur stor andel de dialektala belägen utgör av det totala antalet belägg.

i/e (itt/ett) – fonemisk diskrepans

Sydsvenska Dagbladet gjorde på 1990-talet, bl.a. på tröjtryck, flitigt bruk av en slogan som löd: »Haur du sitt Malmö, haur du sitt varden.» En av stadens fotbollsklubbar, Malmö FF, går mer eller mindre skämtsamt under smeknamnet *iff iff*. Dessa är exempel på hur ett gammalt kort [e] höjts mot och sammanfallit med kort [i] (Ingers 1970:30). Sålunda kan motsvarigheterna till svenska *sitt* och *sett* vara homofona i sydsåkånskan. Andra exempel är *hidde* 'hette', *himma* 'hemma' och *svitt* 'svett(ig)'. I andra fall är det tvärtom skånskan som bevarat den ursprungliga vokalismen och svenskan som sänkt ett *i* till ett *e* (Wessén 1958:67). Det gamla *siðan* har utvecklats till skånskt *sinn* och svenskt *se(da)n*. Även i ett ord som *spiss* 'spets' är det skånskan som har bevarat ett äldre vokalljud. När vi nu ska titta på vad som hände under 1900-talet är det oväsentligt vilken varietet som i ett givet ord har den ursprungligaste vokalkvaliteten; det intressanta är huruvida det skånska uttalet ansluter sig till det rikssvenska eller ej.

d/t (ude/ute) – fonemisk diskrepans

Ursprungligt postvokaliskt, kort [p, t, k] som inte föregår betonad stavelse har på båda sidor om Öresund övergått till sina tonande motsvarigheter [b, d, g] (Benson 1967:6 f.), t.ex. i *gå ud å röga piba*. I danskan har dessa ljud senare kommit att utvecklas vidare till frikativor (Cramer & Vive Larsen 1999:18 f.), vilket i vissa sammanhang skett även i skånskan; så motsvaras exempelvis riksspråkets *nycklar* och *pipa* i vissa delar av Skåne av *nåjla* och *piva*. Denna förändring har inte (förutom längst ute i Skånes sydöstra hörn) drabbat [d], varför jag funnit det lämpligt att fokusera på detta ljud. Den variabel vi ska undersöka finner man alltså i ord som *hid* 'hit', *beda* 'beta' och *vidde* 'vete' samt i ändelser: *rajned* 'regnet', *grinad* 'skrattat'.

Diftong/monoftong – fonetisk differens

Diftongerna är ett mycket välkänt drag i skånskan. De har inget samband med de fornnordiska primärdiftonger *au*, *öy* och *ei*, vilka av runstensmaterialet att döma försvann i skånskan redan under vikingatid (Wessén 1958:27). Vad som har hänt är att de gamla långa vokalerna har övergått till s.k. sekundära diftonger. Ohlson (1978:35) har en hypotes om att dessa ursprungligen uppstod när skåningar efter den svenska annekteringen av landskapet försökte anamma de svenska vokalljuden men inte träffade riktigt rätt. Måhända var det så, men det finns heller inget som utesluter att det rör sig om spontana förändringar.

Prov på diftonger finns på ovan nämnda tröjtryck och i Figur 1; annars brukar bygdemålsförfattarna, t.ex. Nils Månsson (1965), inte bry sig om att markera detta drag, vilket är något de delar med tidigare dialektforskare. Både hos Areskoug (1957) och hos Benson (1965, 1967, 1969, 1970) lyser de sydsåkånska diftongerna mer eller mindre med sin frånvaro. Frågan inställer sig

Figur 1. Populärkulturell framställning av skånska diftonger (Lindengren 2003).

om detta beror på någon form av konvention bland dem som en gång med landsmålsalfabetet nedtecknade dialekterna eller på att diftongerna faktiskt har ökat sedan dess. Även Wessén (1970) utmålar södra Skåne som monoftongfritt. Studerar man lite noggrannare vad de *inte* skriver, får man lätt intrycket att en vokal för att räknas som diftong måste börja i en extremt öppen position och sluta i en extremt sluten, ungefär som i runstenarnas **auk** och **stain**. (Eftersom *öy* är ett omljutt *au*, får det tydligen vara med »på nåder».) Och med en sådan definition passar inga av de sydsånska vokalljuden in på beskrivningen. Hansson (1969), som undersökt fonembestånden i olika skånska dialekter, nämner i alla fall diftongeringen i förbifarten utan att gå in i detalj, medan Pamp (1978) för södra Skånes del tar upp *å*-diftongen, och bara just den. Dess uttal anger han som »åo», vilket inte stämmer med min uppfattning. I vanlig skrift skulle jag snarare skriva detta ljud som *ää*.

Så långt dialekterna. Låt oss nu se vad som sägs om det regionala talspråket. Gårding et al. (1974:108): »En skånsk 'lång' vokal markeras med andra ord också med diftongering.» Detta stöds av Elert (1995:38), som »avser närmast talspråket i sydvästra Skåne» i en tabell över »den sydsvenska diftongeringen», där alla långa vokaler sägs ha diftonguttal. Det stämmer i sina huvuddrag med min uppfattning av situationen i Sjöbotrakten. Nu beskriver visserligen varken Gårding eller Elert de genuina dialekterna, så man kan ju rent hypotetiskt anta att språksituationen i södra Skåne på hundra år eller så gått från ett antal mål med bara monoftonger till att domineras av ett regionalt talspråk där alla långa vokaler är diftongerade, men det verkar kanske inte så sannolikt.

I slutfasen av arbetet med denna undersökning kom jag i kontakt med Sven Benson (e-post, 2009-03-25), som under vår korrespondens hade vänligheten att bringa klarhet i frågan: »De svagt dissimilerade sydsånska diftongerna är fonematiskt att fatta som monoftonger. [...] Vad exempelvis Ingers fattade som ett rent *å* i baramålet var ur strängt fonetisk synpunkt en diftong. Äldre upptecknare arbetade i själva verket ofta fonematiskt eller fonologiskt innan dessa begrepp kommit i bruk i svensk dialektologi.» Därmed får det väl anses att vi är överens i frågan.

Som framkommit i ovanstående diskussion finns det inga vattentäta skott mellan monoftonger och diftonger. Lite varstans i vårt språkområde kan man höra diverse glidningar på de långa vokalerna, i både dialektalt och mer riksspråksanpassat uttal (Elert 1995). I Stockholm uttalas *tio toor* exempelvis som [ˈtʲijəˈtuβəz̥]. Det är en definitionsfråga om man väljer att kalla vokaler med dessa konsonantiska efterslag för diftonger; det intressanta här är att deras uttal skiljer sig helt från de skånska diftongerna. Ska vi vara riktigt noga är alltså frågan jag vill ha svar på följande: Har mina informanter bevarat de skånska diftongerna eller har de gått över till rikssvenska ljud (vars eventuella diftongstatus alltså är av underordnad betydelse)?

Jag inskränker mig här till att undersöka två vokaler: *i* och *å*. Då har vi ett främre och ett bakre ljud som dessutom är orundat respektive rundat, om man följer det rikssvenska uttalsmönstret. I färsingamålet möter vi dem oftast som [ɛi] och [ɛo]. Jag har uteslutit alla belägg som följs av /r/, då detta ljud, i både svenska och danska, ofta förändrar föregående ljud och därmed försvårar analysen. Endast betonade ord har beaktats, varför reducerade former lämnats utanför.

Bakre/främre r – fonetisk differens

Skånskt *r* bildas – liksom det danska – »ved at tungeroden trækkes tilbage mod drøbelen/svælget» (Cramner & Vive Larsen 1999:58). I princip har intill helt nyligen hela Skåne varit uvulart (eller velart), oavsett om man talar dialektalt eller regionalt (Sjöstedt 1936, Parkvall 2007).

/r/ realiseras i skånskan antingen som en tremulant [R] eller som en frikativa [ʀ], varav det senare är det överlägset vanligaste i mitt material. Det kan även tappa sin stämbandston intill tonlös konsonant. Vad som intresserar oss här är dock distinktionen bakre–främre och det är också enbart den jag kommer att redovisa.

Resultat

Jag kommer här att redovisa utvecklingen för de fyra variablerna separat, varefter hela resultatet sammanfattas i tabell 1.

i/e (itt/ett) – fonemisk diskrepans

I generation I överväger uttalet med *i*: *vickan* 'veckan', *hidder* 'heter', *ditta* 'detta'. I generation II har det minskat betydligt, så att det där är standardvarianten som överväger. Men bruket är ännu vacklande, vilket tydligt märks i *ittusentrehunraförtiätt* med den dialektala varianten i början och den standardsvenska varianten i slutet. I de två yngsta generationerna förefaller den dialektala varianten vara helt övergiven, så långt det går att avgöra i mitt material.

Ett delikat problem uppstod när faster (generation II) i *hemtjänst* uttalar

den första vokalen som [e]. Förledens genuina skånska form är [hɪm·], men då det gäller en modern företeelse får man anta att sammansättningen i sin helhet införlivats i de dialekttalandes språkbruk, ungefär som när det sydsvenska *lealös* oförändrat tagits upp i riksspråket. Jag räknar således det första vokalljudet i *hemtjänst* som invariabelt och tar inte med det i statistiken.

d/t (ude/ute) – fonemisk diskrepans

Redan under första minuten av inspelningarna producerar farmor (generation I) följande mening: *Ja har ente tittad ud på, på bored där ude* 'Jag har inte tittat ut på, på bordet därute', där det undersökta ljudet uppträder både medialt och finalt, både i stam och ändelse. Hon är inte riktigt lika konsekvent hela tiden men är ändå den som har överlägset störst andel skånska *d* kvar. Fler exempel är *knyda* 'knyta', *leda* 'leta', *bedor* 'betor', *arbed* 'arbeta' och *blidd* 'blivit'. Liksom var fallet med föregående variabel har faster (generation II) ett betydligt mer standardnära uttal. Hennes dialektala *d*:n uppträder främst i ordslut: *hid*, *recepted*. De två yngsta generationerna är nästan helt anpassade till standardsvenskan, med undantag för en liten rest hos min kusin och då endast i ändelser: *skrived* 'skrivit' och *konsted* 'konstigt'.²

Ett smärre bryderi vid analysen dök upp när farmor berättade om de olika momenten i en grisslakt: *Sinn fick ju nån ta blod*. Det är inte helt uppenbart att det sista ordet ska förstås som bestämd form 'blodet', men eftersom hon på en annan fråga om ingredienserna i svartsoppa svarade att *de e grisablo, ja man kan ju ta ankeblo å sånt gåsablo*, kan man med relativt stor säkerhet sluta sig till att stammen i farmors uttal inte har något *d* och att det *d* som nu ändå hörs i *blod* är ett leniserat ändelse-*t*, som således ska räknas som en dialektal realisation av denna variabel. Ett direkt motsvarande problem uppträder när faster säger *skär du de bröd me en gång*, där man av syntaktiska skäl kan sluta sig till att det måste röra sig om bestämd form av *brö*, som hennes obestämda form lyder. Även detta *d* räknas alltså.

Diftonger/monoftonger

I mitt material realiseras de undersökta vokalfonemen på det sättet att /i:/ uttalas [ɛi] eller [ei] och /o:/ uttalas [ɛo] eller [æo]. Diftongerna håller således ställningarna riktigt bra. När min kusin (generation III) exempelvis ropar på sin yngsta dotter (generation IV), vars namn råkar innehålla ett långt *i*, blir den diftongiska kvaliteten väldigt tydlig. I särskilt hög grad gäller detta när

² En överslagsberäkning ger ungefär samma förhållande mellan dialektala och riksspråkliga former hos de velara klusilerna. Där generation I har mängder av exempel – *lög*, *sjug*, *smaga*, *koga*, *forsöga*, *bogen*, *kageburkana* – har det tunnats ut i generation II för att helt ha försvunnit i de två yngsta generationerna.

flickan inte hörsammar kallelsen och modern därför vid nästa försök tar i lite extra, både i volym och i längd: [lɛ::ijna:].³ Lite senare när dottern har kommit till bords, blir hon tilltalad som [leina], vilket alltså visar att det finns en viss variation men att det oftast är en bit kvar till monoftongering, utom bl.a. när flickorna av mig ombeds att bokstavera just sina namn. Bådas namn innehåller *i*, som här realiseras i princip monoftongiskt, låt vara med ett *j*-efterslag, men då så även är fallet i standardspråket i Mälardalen (Elert 1966: 37), räknar jag nämnda belägg i standardkolumnen. Bakgrunden till dessa »raka» *i:n* kan möjligen ligga i skolans repeterande av alfabetet, vilket får stöd när jag ber de båda kusinbarnen att läsa upp alfabetet. Även min kusin är extra riksspråklig i det här sammanhanget. När hon talar om bokstaven *j*, låter det [jij]. Vid ett annat tillfälle lär kusinen sina barn ordet *silon*, som här får odiftongerat *i*. Denna avvikelse kan kanske också förklaras som en metaspråklig monoftong. Samma sak gäller förmodligen när ett av kusinbarnen först säger *kiva* med diftong, men efter ett »va?» från mig upprepar ordet med monoftong. Även faster (generation II) bjuder på ett par monoftonger, bl.a. när hon på min fråga vad det är vi just skålat i svarar [sko:ne]. Sekunden därefter förklarar hon emellertid, med diftongerna [eo], att »Skåne drickor man när man e i Skåne», vilket alltså är hennes normala uttal. Resten av hennes monoftonger tillåter inte någon metaspråklig förklaring, men det är intressant att hon bara använder dem när hon vänder sig till mig och inte till sin mor. Till sist återstår kusinbarnens monoftonger i *liten* och *brännevin* som inte heller låter sig förklaras metaspråkligt.

Sammantaget kan man gissa att ett standardnärmande kanske är på väg för diftongernas del men att det av allt att döma kan ta lång tid innan det är fullt genomfört.

Bakre/främre r

När det gäller bakre *r* är resultatet entydigt. Vartenda belägg har, oberoende av kringliggande ljud, stilvalör och betoningsförhållanden, bakre realisation, utom vid ett enda tillfälle när en av informanterna i generation IV faktiskt säger [ˈba:ra]. Annars hörs de enda tungspets-*r*:en på banden (förutom mina) när min ingifte farbror säger att vi får [ˈtʰ:rsekta] honom när han ska gå och se på [raˈport], men då handlar det om en uppenbar medveten härmning. I övrigt råder alltså uvular hegemoni.

Sammanfattning och diskussion

Som synes i tabell 1 är underlaget för generation III och IV inte speciellt stort, i synnerhet inte för variabeln *i/e*, men trenden är uppenbar. För variabeln *d/t* har generation I 78 % dialekttrogna *d*; i generation IV är de alla ut-

³ Namnet är fingerat, men hennes riktiga namn innehåller naturligtvis också /i:/.

Tabell 1. Fördelningen mellan genuina och riksspråkliga drag i Sjöbodialekten.

Variabel	Generation I				Generation II				Generation III				Generation IV			
	Dialekt- belägg	Standard- belägg	Dialekt- andel	Dialekt- belägg	Dialekt- belägg	Standard- belägg	Dialekt- andel	Dialekt- belägg	Standard- belägg	Dialekt- andel	Dialekt- belägg	Standard- belägg	Dialekt- belägg	Dialekt- andel	Standard- belägg	Dialekt- andel
<i>i/e</i>	27	9	75 %	10	24	29 %	–	–	7	0 %	–	–	–	7	0 %	–
<i>d/t</i>	65	18	78 %	13	49	21 %	2	33	6 %	–	–	23	–	–	0 %	–
diftong/ monoftong	103	–	100 %	72	4	95 %	37	2	95 %	28	9	–	–	–	76 %	–
bakre/ främre <i>r</i>	333	–	100 %	462	–	100 %	164	–	100 %	136	1	–	–	–	99 %	–

bytta mot *t*. I fråga om *r* däremot är förändringen knappt mätbar. Diftongerna har tappat lite mark, men inte på långt när så dramatiskt som *d* och kort *i*. Den fonologiska standardnärligheten har alltså ökat successivt över generationerna och de stora förändringarna har ägt rum där det förelegat diskrepansförhållande på fonemnivå mellan den genuina dialekten och standardsvenskan.

En inte alltför vild gissning är att det förhåller sig på liknande vis även i andra dialekter som befinner sig under tryck från standardspråket. Om jag, trots att mitt material inte är så stort och endast beskriver ett mycket litet geografiskt område, skulle formulera en slutsats, som även kan fungera som en förutsägelse, skulle den lyda som följer: *När en språkvarietet anpassas till en annan, utjämnas fonemisk diskrepans snabbare och i högre grad än fonetisk differens.*

Om vi lämnar skånskan och ser vad min slutsats kan tänkas innebära för andra varieteter, antar jag att det är liknande förhållanden som ligger bakom att Stockholms-*e*, där man kan tala om fonemisk diskrepans, i dessa dagar hörs mycket sällan hos unga talare, men att Lidingö-*i* och -*y*, som tvärtom är ett exempel på fonetisk differens visavi standarduttalet, i stället förefaller breda ut sig. (Kanske kommer även långt *u* att anta en surrande kvalitet?) Jag vågar mig också på gissningen att tjockt *l* av samma anledning bevaras längre i *blå* och *gul* (fonetisk differens) än i *gård* och *gjorde* (fonemisk diskrepans).

Naturligtvis kommer även standardspråket att förändras i framtiden. Men fonemgränserna kommer förmodligen länge att stå fast.

Litteratur

- Areskoug, Hugo, 1957: Studier över sydöstsånska folkmål. Lund.
 Benson, Sven, 1965: Südschwedischer Sprachatlas 1. Lund.
 — 1967: Südschwedischer Sprachatlas 2. Lund.
 — 1969: Südschwedischer Sprachatlas 3. Lund.
 — 1970: Südschwedischer Sprachatlas 4. Lund.
 Cramer, Jens & Vive Larsen, Jens, 1999: Dansk som nabosprog. Århus.
 Elert, Claes-Christian, 1966: Allmän och svensk fonetik. 2 uppl. Stockholm.
 — 1995: Allmän och svensk fonetik. 7 uppl. Stockholm.
 Gårding, Eva et al., 1974: Talar skåningar svenska? I: Svenskans beskrivning 8. Lund.
 Hansson, Åke, 1969: Studier i skånsk fonemgeografi och fonemhistoria. Lund.
 Ingers, Ingemar, 1970: Språket i Lund. Stockholm.
 Lindengren, Joakim, 2003: Fishfinger. I: Kapten Stofil 10. Göteborg.
 Månsson, Nils E., 1965: Kal – vår påg. (Diktsvit på Österlen-mål.) Malmö.
 Ohlson, Stig Örjan, 1978: Skånes språkliga försvenskning 1. Lund.
 Pamp, Bengt, 1978: Svenska dialekter. Stockholm.
 Parkvall, Mikael, 2007: [ʁ]. I: Språktidningen 1. Stockholm.
 Sjöstedt, Gösta, 1936: Studier över r-ljuden i sydsandinaviska mål. Lund.

- Sundgren, Eva, 2002: Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk. Uppsala.
- Wessén, Elias, 1958: Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordböjningslära. Stockholm.
- 1970: Våra folkmål. Stockholm.

Summary

Martin Persson, Dialect levelling in Färs härad in Skåne

In this article it is discussed whether the phonological changes involved in dialect levelling occur in a certain order. To explore the issue, the author has analysed the pronunciation of four generations of a family in southern Skåne. The variables studied have been divided into two groups. In the first, the difference between standard Swedish and traditional dialect is at a phonemic level, as for example in the word pairs *ett/itt* 'one' and *ut/ud* 'out'. In the second group, the difference is instead at the phonetic level: front or back *r*, and long vowels realised as monophthongs or diphthongs.

The study suggests that phonemic adaptation (which is complete in the youngest generation) precedes phonetic adaptation (which has only just begun in the data examined). This sequence of changes explains why the modern regional pronunciation corresponding to dialectal [ʀɛiɡ] 'rich' is usually [ʀɛik] and presumably never [ri:g].

»Min mamma var tre år gammal, då ryssen tog in landet»

Historiska sägner som släkthistoria

Av Camilla Asplund Ingemark

De historiska sägnerna utgör en av våra förnämligaste källor till äldre muntlig historia, nedtecknade som de är efter »vanliga människors» berättande – muntlig historia brukar ju ofta associeras med ett underifrånperspektiv (Thompson 2006:29; Thor 2006:8). Som uttryck för folkliga perspektiv på historien ger de oss en inblick i hur människor föreställde sig det förflutna och hur de förhöll sig till det (jfr Popular 2006:44–45; Schön 1994:19). Här är sägner om berättarnas egna släktingar särskilt intressanta, eftersom de skildrar släktens plats i historien.

Denna artikel behandlar historiska sägner som släkthistoria med utgångspunkt i ett material insamlat mellan 1860-talet och 1919 efter olika berättare i de svenskspråkiga trakterna i Finland. Ämnesmässigt kretsar de kring Finska kriget 1808–1809, som vid tidpunkten för insamlingen – förutom de sista två åren – var det senaste krig som berört stora delar av befolkningen i detta område.¹ Detta material, och nu avser jag inte enbart de släkthistoriska sägnerna, är därför det största bland de historiska sägnerna, varav majoriteten tillhör Svenska litteratursällskapet i Finland Folkkultursarkiv, där de uppgår till ca 900. Många av dem är även utgivna av V. E. V. Wessman i Finlands svenska folkdiktning 2.2 (1924), och det är också han som står för merparten av insamlingen, då de befintliga samlingarna befanns otillräckliga inför publiceringen och ansågs behöva kompletteras.²

Finska kriget hade ju sin bakgrund i Napoleonkrigen (1803–1815) och Napoleons s.k. kontinentalblockad mot Storbritannien. Storbritannien ingick en koalition mot Frankrike med Österrike, Preussen, Sverige och Ryss-

¹ Vid tiden för inbördeskriget 1918 insamlades inga historiska sägner, men i materialet från 1919 ingår berättelser om stridigheterna (SLS 290:352–429).

² För en noggrannare genomgång av insamlingshistorien och Wessmans redigeringsprinciper, se Asplund Ingemark & Wassholm 2009 (som när denna artikel skrivs befinner sig under tryckning).

land. Deltagarna i koalitionen besegrades en efter en, och till slut stod bara Sverige kvar på Storbritanniens sida. När Ryssland hade lidit nederlag vid Friedland 1807, inledde Napoleon och tsar Alexander I fredssamtal, som slutade i avtalet i Tilsit. Här stipulerades att Ryssland skulle förmå Sverige att överge koalitionen och ansluta sig till kontinentalblockaden, med våld om så behövdes. Sveriges kung, Gustav IV Adolf, avskydde Napoleon och vägrade bestämt att gå med på detta. För att fullfölja sin del av avtalet inledde Ryssland, utan föregående krigsförklaring, krig mot Sverige i februari 1808, och det pågick fram till freden i Fredrikshamn i september 1809. Då hade Sverige förlorat sin östra rikshalva och Finland blivit ett ryskt storfurstendöme. Striderna stod huvudsakligen på det som sedermera skulle bli finländsk mark, men mot slutet av kriget flyttade det över till Västerbotten, och enstaka sammandrabbningar skedde så långt söderut som vid Grisslehamn (Hårdstedt 2006:11–12, 19, 24–25, 272–331, 336; Forsgård 2008:53–54).

Syfte och metod

Syftet med denna artikel är att analysera hur sägenberättarna kopplade den egna släkthistorien till större historiska skeenden i sitt berättande. För att undersöka denna fråga har jag granskat två olika aspekter av berättandet om släktingarnas upplevelser under kriget. För det första: Hur byggde man upp berättelserna, dels med avseende på bruket av traditionella berättelsemönster, dels med hänsyn till perspektivval och disposition? I det förra fallet intresserar jag mig särskilt för hur berättaren har utnyttjat sin frihet att inkludera vissa element och detaljer i sin berättelse – och därmed framhäva dem – och utesluta andra. Vad ville man ha sagt med sin hantering av berättelsemönstrets möjligheter? I det senare fallet studerar jag hur berättaren fogar samman vad som i själva verket är skilda berättelser till en större helhet, och huruvida vi kan säga någonting om hur man föreställde sig historien beroende på hur detta görs. För det andra: Vilken bild ville man förmedla av sina släktingar? Varför berättade man om dem?

Infallsvinkeln är berättelseanalytisk, med vissa inslag av diskursanalys. Vid analysen av berättelsemönster följer jag William Labovs klassiska indelning av berättelsens element, vilka sammantaget utgör dess intrig: 1) *sammanfattande inledning*; 2) *bakgrundsorientering*: presentation av karaktärerna och scenen för berättelsen; 3) *händelse*: förändring av berättelsens utgångssituation; 4) *värdering* av berättelsen; 5) *resultat* eller *upplösning* av händelsen; 6) *slutkläm* (Labov 1972:362–375; Adelswärd 1996:32; Johansson 2007:191). Som bekant finns inte alla dessa element nödvändigtvis med i alla berättelser (t.ex. Marander-Eklund 2000:32). Särskilt den sammanfattande inledningen och slutklämmen har en tendens att falla bort, och värderingen kan skjutas in på andra platser i berättelsen än mellan händelsen och upplösningen. I äldre uppteckningar, som det här rör sig om, är

det inte heller säkert att värderingen har inkluderats ifall upptecknaren har betraktat den som överflödig. Labovs modell har ju blivit föremål för kritik ur olika synvinklar (summerat i bl.a. Johansson 2007:194–195), och detta beaktas där det är relevant för mitt material.

En av de kritiska kommentarer som fällt om Labovs modell är att den förbiser hur en berättelse skapas i ett samspel mellan lyssnare och berättare (Johansson 2007:195). Den fokuserar mer på berättelsens uppbyggnad i ett abstrakt perspektiv. Ett sätt att åtgärda denna brist kan vara att analysera hur berättaren fyller modellen med ett konkret innehåll (jfr Adelswärd 1996). Här koncentrerar jag mig på ordval, disposition och perspektiv. När det gäller *ordval* beaktar jag såväl det rent lexikala som relationen till verkligheten i berättelsen, modalitet. Denna kan vara faktisk, som i ett påstående, sannolik, som i »kanske»- och »det är möjligt ...»-satser, antagen, som i villkors-satser (»om ...») och behövlig, som i »det bör/måste ...»-satser (Hellspong & Ledin 2006:67–73; 133–134, 140–143). Hur eventuella delar i berättelsen, dvs. olika episoder, logiskt förbinds med varandra och hur det kan påverka tolkningen av berättelsen, diskuteras i analysen av dess *disposition* i form av olika dispositionstyper, såsom temadisposition, tidsdisposition, rumsdisposition, orsakdisposition osv., där motsvarande aspekter fungerar som det sammanlänkande medlet (Hellspong & Ledin 2006:98–100). *Perspektivet* signaleras i berättelsen av diverse perspektivmarkörer, exempelvis olika beteckningar för det subjekt som bär perspektivet eller uttryck för känslor och värderingar (Hellspong & Ledin 2006:136–140). Ibland framgår det dock implicit, så att man måste identifiera det genom att ställa sig frågan ur vems synvinkel händelserna betraktas.

Rörande den andra problemställningen dryftas dels frågan om berättelsens *poäng*, orsaken till att den anses värd att berätta (Chatman 1993:11), dels hur karaktärerna skildras som subjekt (Potter & Wetherell 2007:101–104, 110–115). William Labov framhöll att värderingen var en viktig indikation på vad som var berättelsens poäng (1972:366). Andra forskare har sedan understrukt att det finns olika typer av poänger. Viveka Adelswärd gör en distinktion mellan tre slags poänger: 1) *berättelsepoäng*, den anekdotiska poängen som hör till själva berättelsen och som finns där oberoende av vem som berättar den; 2) *berättarpöäng*, den poäng berättaren ger berättelsen och som ofta utgör en form av självpresentation. Den är därmed individuell; 3) *underliggande poäng*, berättelsens sensmoral, som avslöjar de kulturella värderingar berättelsen bygger på (Adelswärd 1996:46–48). I denna artikel diskuterar jag huvudsakligen de två sistnämnda typerna av poänger: berättarpöängen i samband med berättarnas bruk av berättelsemönstret, eftersom den uttrycks på denna nivå av texten, den underliggande poängen i anslutning till berättarnas skildring av karaktärerna som subjekt, då den är nära förknippad med denna.

Utgångspunkten för analysen av skildringen av karaktärerna som sub-

jekt är, liksom i många andra studier inom dagens humanistiska forskning, att berättarna bygger upp en bild av karaktärerna som subjekt i sitt berättande med hjälp av språket och att denna bild inte kan betraktas som »naturlig» eller självklar. Den är resultatet av en konstruktion, och fastän denna – oftast – visserligen sker i enlighet med genremässiga hänsyn, skapas den ändå i en specifik kontext för vissa specifika syften. Den används för att förklara, rättfärdiga eller fördöma människors handlingar, och den konkreta utformningen varierar därefter (Potter & Wetherell 2007:102–104, 111–115).

Materialets tillkomst och källkritiska aspekter

De studerade sägnerna samlades som nämnts in av Svenska litteratursällskapet i Finland, som grundades 1885 i syfte att samla vittnesbörden om den svenska kulturens uppkomst och utveckling i Finland, med målet att legitimera dennas existens. Tidigare under 1800-talet hade man främst intresserat sig för den finska kulturen och verkat för dess förkovran, och det var först under den senare hälften av detta sekel som en rörelse för den svenska kulturens fortbestånd växte fram (Steinby 1985:14–19; Andersson 1967:146, 178). Två år senare bestämdes det att stipendiater skulle sändas ut i bygderna för att tillvarata »alla de bidrag till kännedom af folkdiktning och folkmusik, seder och bruk, som ännu förefinnas hos landets svenska befolkning i städerna och landsbygden» (FU 3:101). I överensstämmelse med tidens föreställning om den avlägsna avkroken som den uråldriga folkkulturens skattkammare försiggick insamlingen nästan uteslutande på landsbygden (FU 3:103; Lönnqvist 1981:77; Bergman 1981:30). Fram till 1908 utlyste sällskapet stipendier för insamling, som ofta söktes av studenter och folkskollärare. Efter denna tidpunkt var det akademiker som stod för insamlingen, då den nu anförtroddes åt »kompetenta fackmän» (Bergman 1981:23, 27; Steinby 1985:169; Wolf-Knuts 1991:26, 36).

I anvisningarna för insamling nämns berättelser om »slagfält», »historiska tilldragelser (fältslag m.m.)» och »Ryssar» som lämpliga för uppteckning (FU 3:102). De historiska sägnerna inflöt dock ganska långsamt till en början, och det är först fr.o.m. 1909 de inkommer i större mängd. De största samlingarna lämnas in mellan 1912 och 1917, de flesta hopbragta av V. E. V. Wessman, denne även i övrigt flitige insamlare (Herranen 1986: 216). Av dessa är framför allt SLS 223 från 1913, med uppteckningar från Esse, Purmo, Pedersöre och Larsmo i norra svensktalande Österbotten, och SLS 234 från 1914, med sägner från Jeppo, Oravais, Nykarleby och Munsala, likaså i norra svensktalande Österbotten, rikhaltiga källor till släkthistoriska berättelser.

Det ligger lite i sakens natur att de samlingar som innehåller släkthistoriska sägner också inbegriper personliga upplysningar om berättarna. Det in-

gick visserligen i insamlarnas uppdrag att notera berättarnas namn och bopingsort samt tidpunkten för uppteckningen liksom att helst göra detta på berättarnas egen dialekt (FU 3:103–104), men alla insamlare följde inte instruktionerna på dessa punkter. I de samlingar där berättarna förblir anonyma, är det därför naturligtvis mycket svårt att veta om vissa sägner egentligen har varit släkthistoriska; anger man inte berättarens namn, skulle det ju se väldigt konstigt ut att plötsligt ha med en uppteckning om »min mormor». I sådana fall har upptecknaren förmodligen gjort berättelsen opersonlig genom att anonymisera släktingen.

Upptecknarnas arbete nagelfors av Svenska litteratursällskapet när det lämnats in, och det är därför möjligt att de redigerade materialet för att det skulle framstå som så värdefullt som möjligt (Bergman 1981:37; Häggman 1992:90; Wolf-Knuts 1991:26–27). Många uppteckningar reflekterar också snarare insamlarens än berättarens språk (Bergman 1981:32), något som naturligtvis komplicerar analysen av berättarnas ordval. Angående V. E. V. Wessmans uppteckningar vet vi att han åtminstone ibland lät berättarna diktera sina berättelser, vilket eventuellt kan ha gett en högre grad av trohet mot berättarens ursprungsförmuleringar. Han antyder detta i sin beskrivning av hur han upptecknade den blinde sagoberättaren Berndt Strömbergs sagor: han skrev ner berättelserna efter dennes diktamen och rörde vid Strömbergs fot med sin egen, när han skrivit klart och var redo att fortsätta. Wessman använde sig även av ett system med förkortningar, som gjorde det möjligt för honom att nedteckna en berättelse snabbt (Allardt 1920:369; Herranen 1984:513–514). Beträffande uppteckningar på högsvenska, som det här framför allt handlar om, har förkortningssystemet ingen större inverkan på deras språkliga exakthet.

Berättelsemönster och berättarpoäng

Innan själva analysen tar vid, vill jag göra en precisering. De sägner jag diskuterar kretsar uttryckligen kring berättarnas egna släktingar och deras öden, och jag har koncentrerat mig på berättelser där släktskapsbandet är uttalat snarare än på mer allmänt hållna sägner om »folket» på hemgården. Detta beror på att den förra typen av sägner uppvisar en större tematisk bredd än sägner av den senare, vilka mestadels berättar om hur folket mer eller mindre mangrant flydde ut till skogen eller till skärgårdsholmar undan ryssen.

De historiska sägnerna om slakten kunde handla om allt möjligt, men vissa sägentyper är särskilt vanliga. De avgjort mest frekvent förekommande är dels berättelser om släktingarnas flykt undan ryssen till skog och mark – en sägentyp som är den största i sägenmaterialet om Finska kriget över huvud – och dels berättelser om skjutsar. Ett ganska typiskt exempel på en flyktsägen är denna:

1) Folket på Betlehem i Oravais Oravaisby under 1808 års krig

Min morfar var på åttonde året, då de krigade på Fjärdsbacken. Här från Betlehem for allt folk undan med båten till en holme och hans föräldrar med. När de var nere vid stranden, kom fadern ihåg, att de glömt bössan hemma och skickade då morfar, som var lätt på fötterna, efter den. Folket var där på holmen ända tills sista ryssen försvunnit från byn. Från andra gårdar var en del borta och andra hemma och skötte sina arbeten (SLS 234:249. Gumman Kulberg. Oravais, Oravais by, Österbotten).

Berättelsen utspelar sig i samband med slaget vid Oravais den 14 september 1808, det blodigaste under hela kriget. Den svenska hären såg först ut att segra men fick sedan se sig slagen när den ryska reserven anlände till slagfältet. Fjärdsbacken är den höjd vid Oravaisfjärden som den svenska armén grupperade sig på och där den hade en fördelaktig position (Hårdstedt 2006: 160–162, 168–171). Den nämns i många sägner om slaget och fungerar ofta som både plats- och tidsmarkör, liksom här, där den ingår i bakgrundsorienteringen. Det gör också omnämmandet av morfadern, som introducerar honom som en viktig karaktär i berättelsen. Händelseelementet tar sin början med att hans föräldrar flyr till en holme och att fadern upptäcker att han glömt bössan hemma, när de kommit ner till stranden. Upplösningen består i att morfadern får i uppdrag att hämta den, då han – enligt berättarens värdering – var lätt på fötterna. Liksom många andra tog man det säkra före det osäkra och lät bli att återvända hem tills ryssarna verkligen hade gett sig av. Berättelsen avslutas med en slutkläm, där berättaren säger att vissa i byn ändå stannade hemma för att sköta jordbruket, ett inte helt ovanligt motiv i denna sägentyp.

I denna korta berättelse är förhållandet mellan elementen välbalanserat. Inget av dem tar överhanden, och berättarpoängen, som formuleras i värderingen, låter förstå att morfadern räddade hela situationen genom sin snabbhet. Det framställs som nödvändigt att man fick med sig bössan, dels för att skydda sig själv, dels kanske också för att man inte ville lämna ett fungerande vapen åt ryssarna. Morfaderns räddning av geväret visar också hans oförskräckthet. Slaget stod alldeles i närheten, just söder om Oravais by, och för att återvända hem i ett sådant läge krävdes mod. Morfadern trotsar drabbningens kaos och framstår som moralisk segrare över kriget.

Kronoskjutsen å andra sidan var en av de plikter som ålades befolkningen, såväl i krig som i fred. Under Finska kriget var den en stor börda för bönderna, och inte minst för deras hästar, som fick arbeta tills de stupade. Det var inte endast den svenska armén som kunde rekvirera skjuts, utan även den ryska hade rätt att göra det, enligt en praxis som utvecklades under trettioåriga kriget (Hårdstedt 2006:140–141). Berättelserna om skjutsarna handlar för det mesta om hur man rymmer från dem, och i allmänhet är det män eller pojkar som tvingas utföra dem, men i enstaka fall berättas det också om kvinnor och flickor. Ett exempel på det senare är denna sägen:

2) *Flickan på Biggas i Nykarleby Kovjoki som var på transportskjuts åt ryssarna*

Min mors faster var tre år gammal, då ryssen kom i landet, och var då på Biggas. Då ryssarna sku ha transportskjuts, var alla karlarna borta, och så måste flickan följa med och fick lov att fara ända till Torneå. En gammal karl från byn hade hon till kamrat, och han var så envis, att han inte lämnade flickan, när hon var så rukog att hon inte vågade rymma. Han följde med henne ända till Torneå, och på så sätt var de borta hela sommaren eller fyra månar, men till slut rymde de ändå från Torneå. Inte gick det någon nöd på flickan och karlen, men värre var det med hästarna, som fick draga de tunga lassen utan ombyte (SLS 234:395. Jakob Hermansson, 48 år. Nykarleby, Kovjoki, Österbotten).

Berättelsen inleds med en bakgrundsorientering, där moderns faster presenteras, tidpunkten för händelserna anges – i ganska vaga ordalag – och platsen för utgångssituationen. Händelsen utgörs av att berättarens mors faster fick åka på skjuts just för att alla män var borta och att hon måste följa med en lång väg, ända till Torneå. Därefter följer ett orienteringselement: en gammal man från byn är hennes kamrat på färden. Berättaren värderar sedan både mannens och flickans handlande: mannen var så envis att han inte lämnade flickan, fastän hon var så usel att hon inte vågade rymma. Han följde med henne ända till Torneå. Efter detta kommer en kort bakgrundsorientering igen – de var borta hela sommaren eller fyra månader, närmare bestämt – innan berättaren kommer till upplösningen att de i vilket fall som helst var tvungna att rymma för att komma bort från skjutsen. Berättelsen avslutas med en värdering, som låter förstå att det inte var flickan och mannen som fick lida för hennes feghet utan hästarna. Detta utgör sannolikt en berättarpoäng, med vilken berättaren kanske vill antyda att han själv hade varit modigare i hennes situation eller åtminstone att han hade rymt tidigare av omsorg om hästarna, eftersom det ändå var nödvändigt att rymma till slut. Denna tankegång har starka inslag av efterklokhet och framstår i moderna ögon som ganska orättvis. Hur många av oss hade som tioåringar vågat sätta sig upp mot beväpnade soldater tillhörande en fiendearmé?

I denna berättelse är de orienterande och värderande elementen framträdande. De gör den fylligare men också hackigare. De stoppar upp handlingen, men introduktionen av nya upplysningar efter hand gör berättelsen mindre framtung, vilket brukar vara effekten av en lång bakgrundsorientering i början. Berättaren använder de senare orienterande elementen för att bereda vägen för en värdering, som underförstått utmynnar i anklagelsen att moderns faster tillät de ryska soldaterna att beröva henne rätten att bestämma över sitt eget liv. Hon har antagit rollen som offer, inte som en aktiv agent i historien.

Att både den svenska och den ryska armén var beroende av förnödenheter från lokalbefolkningen framkommer i många sägner, och enligt dessa var man inte alltid så villig att ge av sina grödor och kreatur, då man sällan hade så mycket att det räckte och blev över. Åtskilliga sägner handlar således om hur man försökte skydda sin egendom mot såväl ryska som svenska solda-

ters klåfingrighet, även om det mest talas om ryssarnas, som i följande berättelse:

3) *Folket på Nygård i Katternö i Pedersöre under 1808*

Min mormor, som bodde på Nygård i Katternö, berättade, att då ryssarna kom in, så tog de grytan ur spiseln och satte den på bänken och började äta, så att folket ofta fick koka tri till fyra grytor efter varandra, innan de själv fick äta. Fåren måste man valla, att inte ryssen sku fara å med dem, och korna hade man fört långt bort och lagat mossa och stoppat i skällorna, så att ryssen inte sku få reda på dem.

Min mormor var engång vid ladugården och vaktade. Så sku ryssen gå dit och ta kor och slakta, men hon skyndade sig att stänga dörren. Ryssen hann ändå hugga henne med sabeln över armarna, så att hon hade stora ärrer efter huggen. En del å folket hade flyttat ut till ängarna vid sjökanten och höll sig där gömda (SLS 223: 569–570. Lena Andersson, 72 år. Pedersöre, Katternö, Österbotten).

I denna berättelse bildar det som i dess nedtecknade form har blivit hela det första stycket en bakgrundsorientering. Mormodern introduceras som huvudperson, liksom scenen för berättelsen. Sedan följer en målande beskrivning av hur mycket som måste fredas för ryssarna, och hur väl man lyckades med detta. Att ryssarna lade beslag på den mat som kokades framställs som svårt att förhindra, medan man i övrigt verkar ha haft framgång i att undanhålla dem sina kreatur genom att valla fåren och lägga mossa i koskällorna.

Nästa stycke inleds med en presentation av utgångssituationen, att mormodern vaktade vid ladugården. Händelsen utgörs av att ryssen skulle gå dit och ta kor och slakta dem men att mormodern skyndade sig att stänga dörren. Upplösningen består i att ryssen hann hugga henne över armarna med sin sabel och att hon fick stora ärr. Till sist kommer en slutkläm, som talar om att folk mer allmänt hade flyttat ut till ängar vid sjön och höll sig gömda där. Berättaren har inte inflickat några värderande kommentarer, åtminstone inga som har kommit med i uppteckningen, även om man kan tänka sig att hon ansåg att mormoderns försvar av korna i fåhuset var hjältemodigt. I så fall har mormoderns handlande fått tala för sig självt, ett fenomen som Labov räknar som en form av intern värdering. Denna innebär att berättelsens flöde inte stannar upp som i en extern värdering, där berättaren stiger ut ur berättelsens ram för att kommentera den (Labov 1972:371–374). Berättarpöängen skulle sålunda kunna vara att berättaren kände sig stolt över sin djärva mormor, som vågade trotsa ryssarna, och som fick ett så påtagligt bevis på sin tapperhet.

Bakgrundsorienteringen är den mest omfattande delen i denna berättelse, men den känns ändå inte särskilt framtung. Upplösningen är så dramatisk att den drar all uppmärksamhet till sig. Berättarens mormor utgör motpolen till föregående berättarens mors faster, eftersom hon inte låter sig betvingas eller förmås att ge upp sin handlingsfrihet. Hon vägrar vara ett offer och får förvisso betala för det, men hon åtnjöt säkert i gengäld allas aktning.

Ett antal sägner handlar också om hur man försökte skydda sig själv mot övergrepp, som i följande berättelse:

4) *Hummeljutbonden i Pedersöre under 1808 års krig*

Min mammas farfar var född 1771 och var en stor och stark karl. Engång kom han från stan och sku hem om vintern, och då tog ryssarna fast honom på Sandåsen sex kilometer från stan, och hästen fick han lämna där. De klädde rysk schinell på honom och satte gevär på axeln och hade honom att vända tillbaka och ledde honom med en soldat på vardera sidan. När de kom så nära kyrkan, att den började synas, tog de schinellen å honom, men geväret hade de honom ändå att bära. På kyrkbacken sopade han först till ena ryssen, så att han stalp, och så den andra, men en bit å pålsen lämnade i handen på ryssen. Sen sprang han mellan husen där och kröp under ett stall, där han sparkade ut en sten ur stenfoten och kröp ut andra sidan. De visste inte ryssarna, vart han tog vägen, så att han slapp i skogen och sprang gint över hem. Han hade mött en karl från Sundby, då han fördes till stan, och bad honom ta hand om hästen, och den var hemma före honom.

En gång var han på åkern och årde och ryssarna for förbi. Då stupade en häst just framför ett lass, och ryssarna kom dit till honom och sku ta hans häst. När han såg det, rev han hästen lös ur årdret och slog den på ryggen, så att den sprang ut ur hela gårdan och till skogs. Så kom en ryss dit med geväret och höll det framför honom, men han drog sig baklänges undan och ryssen efter. När de på så sätt kom mitt framför byggningen, vände han åt sidan. I detsamma sköt ryssen, men kulan for i väggen. Under tiden fick de upp hästen på vägen, och de andra ryssarna ropade åt soldaten, och således fick han vara den gången igen.

Kornet hade bon nergrävt i ett kar i Smidjeskogen och hade mossa över, men kossackerna var i stånd att hitta reda på det och for å med det. Det var väl någon, som hade sitt honom gömma det där, som visade stället åt ryssarna (SLS 223:605–607. Gustav Jakobsson Hummeljut, 74 år. Pedersöre, Österbotten).

Berättelsen är som synes indelad i tre episoder. Den första episoden inleds med en presentation av berättarens morfarsfar, utgångssituationen och scenen för berättelsen. Händelsen består i att han blir tagen av ryssarna, tvingas att återvända mot staden och förödmjukas genom att ikläs rysk schinell och bära gevär. Till skillnad från de flesta sägner av denna typ får vi här aldrig veta varför; förklaringen till ett övergrepp spelar annars en viktig roll i många sägner, eftersom den gör händelserna begripliga. Här har berättaren i stället valt motsatt strategi, kanske för att framställa ryssarna som urskiljningslöst aggressiva och nyckfulla. Upplösningen tar sin början med att morfarsfar sedan slår ner de två ryssar som håller fast honom, och flyr från dem genom att krypa ut genom stenfoten på ett stall. Han hade alltså såväl fysisk styrka som list. Episoden avslutas med en slutkläm om att hästen hann hem före honom.

I den andra episoden följer efter en kort bakgrundsorientering händelsen, att ryssarna skall ta hans häst ifrån honom. Här får vi alltså veta varför han råkar illa ut: han vägrar att lämna ut sin häst och ser till att de ryska soldaterna inte kan bemäktiga sig den med våld genom att jaga den på flykten. Den här gången håller han på att bli skjuten men räddas i upplösningen av att de andra soldaterna lyckas få upp den gamla hästen på vägen igen, så att

deras färd kan fortsätta. Den sista satsen om att morfarsfar klarade sig den gången igen utgör ett slags värdering, som vi strax återkommer till.

I den tredje episoden, som är mer av ett referat än en fullfjädrad berättelse, har han, liksom många andra, i bakgrundsorienteringen gömt sina dyrbarheter i ett kar i skogen. I händelsen hittar ryssarna karet och i upplösningen försvinner de med det. Slutligen kommer en värdering: någon som hade sett honom gömma det hade förmodligen avslöjat gömstället för ryssarna. Berättarpoängen i sägnen som helhet är troligen att morfarsfar var en överlevare, som visserligen hamnade i farliga eller rentav livshotande situationer men som alltid klarade sig till slut. Värderingen i den andra episoden är det tydligaste uttrycket för detta budskap.

Händelseelementet är det viktigaste i denna berättelse, och det får också störst utrymme. Beskrivningen av händelserna är detaljerad, vilket gör det lättare för lyssnaren att visualisera dem. Det bidrar också till att betona att morfarsfar var en handlingens man och att handlingar var det som drev utvecklingen i hans värld framåt. Detta understryks av att nästan alla verb är aktiva, dvs. händelserna framställs som resultatet av människors aktiva handlingar snarare än av yttre krafters opersonliga påverkan. Såväl morfarsfar som ryssarna tillskrivs sålunda sina handlingar och förväntas ta ansvar för dem, vilket innebär att de betraktas som avsiktliga och därmed möjliga att berömma eller fördöma.

Att kriget kunde få långtgående konsekvenser för människor illustreras i många sägner. Nästa berättelse är ett ovanligt extremt exempel, där olyckorna följer slag i slag:

5) Gubben på Storåbacken i Pedersöre Bennäs under kriget 1808

Min morfars bodde på Storåbacken [sic] nära Bennäs. Han brukade vara och fiska i ån, och Bennäsboarna brukade vara och bärga hö där. Så bad de honom att ta upp kassbråtarna sina ur ån. En dag sen var han där på ån för att fiska och ta upp dem, och då passade Rakholmaren på och sköt honom, där han stod i båten sin, men han föll längs efter båten, så att han inte drunknade. När han kvicknade till, rodde han i land och sa till den andre: »Hör du granne, vad fattas dig nu, när du sku skjuta mig?» Men då rusar den andra på honom och slår med bösskolven mot huvudet hans, men han ryckte sig åt sidan, så att det bara tog i axeln, och kolven brast å. Han redde sig därifrån också. Han fördes till sjukhuset och hustrun och barnen till Bennäs. Under tiden han låg sjuk, tågade svenskarna om och brände upp bron. Ryssarna kom efter och plockade ner huset hans till bro, och somt brände de upp. När han blev frisk igen, gick han att si på platsen, där hans stuga hade stått, men då kom ryssarna igen och tog fast honom och hade honom med sig som lots till gårdarna i trakten. Tri dygn fick han följa med dem och vara utan mat, men sen änteligen fick han en natt tillfälle att rymma från dem och slapp hem. Om dagarna gömde han sig ändå en lång tid under en dikestrumma, som kallades Åminstrumman, vid Östsjö [Östensö] väggagrenen nedanför Åminsbacken nära Finnäsbacken. Sen när han hörde, att ryssarna hade farit längre bort, for han till en lada på en holme, som kallas Grynna mellan Östsjö och Bennäs. Bara emellanåt var han till Bennäs för att äta, men for genast, sen han ätit, tillbaka igen till ladan. Där låg han par dygn. När det blev lugnare i landet, byggde han åt sig en stuga på Finnäsbacken och levde trettio år efteråt med kulan i kroppen

(SLS 223:580a–582. Jakob Mattsson, 78 år. Pedersöre Forsby, Storkärbacka, Österbotten).

Berättelsen, som består av två episoder, inleds med en ganska utförlig bakgrundsorientering, där morfaderns boningsort, vana att fiska i ån och Bennäsbarnas bön om att han skulle ta upp deras kassbråtar nämns, liksom att han också gjorde detta. Den första händelsen utgörs av Rakholmarens försök att, av okänd anledning, döda honom. Händelsens oförklarlighet understryks av morfaderns replik, den enda i berättelsen, som signifikant nog aldrig får ett svar, annat än i form av en ny attack. I upplösningen lyckas morfadern åter rädda sig och läggs in på sjukhus, medan hustru och barn flyttas till Bennäs. Han skiljs sålunda från sin familj.

Därefter tar bakgrundsorienteringen till den andra episoden vid: svenskarna tågar förbi och bränner upp bron, så att ryssarna river morfaderns hus för att få en ny och bränner upp det som inte används. När han blir frisk, återvänder han för att se på resterna av sitt hem. Händelsen börjar med att morfadern blir tagen av ryssarna och tvingas fungera som deras lots i tre dygn, tills han i upplösningen lyckas rymma och ta sig hem. Först gömde han sig på dagarna i en dikestrumma och senare i en lada, som han endast lämnade korta stunder för att äta i Bennäs. Berättelsen avrundas med en slutkläm om att han sedermera byggde sig en ny stuga och levde i trettio år med en kula i kroppen. Även om det aldrig kommenteras explicit, är den underförstådda berättarpoängen sannolikt ungefär densamma som i föregående sägen: trots att morfadern fick utstå så många olyckor, klarade han sig.

Berättarens implicita värdering framgår dels av det enda citatet, som koncentrerar en av berättelsens berättarpoänger (jfr Bauman 1986:54; Marander-Eklund 2000:148–150), dels av bruket av småord på strategiska ställen. »Han redde sig därifrån *också*» och »men sen *änteligen* fick han en natt tillfälle att rymma» understryker upplösningen i de två episoderna och uttrycker lättnad över att allt slutade väl. »Om dagarna gömde han sig *ändå* en lång tid under en dikestrumma» och »*Bara* emellanåt var han till Bennäs för att äta» poängterar de försiktighetsåtgärder som nämns i den avslutande bakgrundsorienteringen, men huruvida berättaren uppfattade dem som överdrivna eller fullt berättigade är svårt att avgöra.

I denna berättelse är både bakgrundsorienteringen och händelsen samt upplösningen utförligt återgivna. Berättaren har vinnlagt sig om att såväl utreda omständigheterna kring händelserna, med det betydelsefulla undantaget av grannens fysiska attack, som skildra själva händelserna i detalj. De orienterande avsnitten tjänar till att sätta in morfadern i ett socialt och historiskt sammanhang (början av episod ett respektive två), liksom i ett geografiskt (slutet av episod två). Detaljrikedomen i händelseelementet å sin sida ger närvarokänsla men gör också berättelsen mer skakande. Berättaren visar genom exempel precis hur illa ut hans morfar råkade, så att lyssnaren själv kan dra sina slutsatser om hur svårt han hade det.

I de sägner vi har tittat på hittills har berättarna låtit släktingarna framstå i mer eller mindre heroisk dager, men det finns också exempel på berättelser där bilden av dem är tvetydig eller inte odelat positiv. I följande berättelse om berättarens farfar, som var soldat, är framställningen av honom delvis svårtolkad:

6) *Soldaten Mårten Mårtenson från Nykarleby Högbacka under 1808 års krig*

Farfar Mårten Mårtenson var soldat under 1808 års krig och hade varit med i sex slag. Han var hästkarl. Efter freden berättade han ett och annat om kriget.

Vid Ruona bro hade svenskarna med druvhagel sopat bron ren från ryssar tre gånger. En ryss, som föll i vattnet, försökte kräka opp på trumman för att slippa i land, men den bar inte, och där lämnade han. Svenskarna förlorade inte mera än benet å en häst.

Just innan freden slöts, sku farfar rymma tillsammans med en vöråbo, som var hans kamrat. Så såg en käring det och var och anmälde dem åt länsman, att det var två soldater, som var på rymning. De hade varit och bett mat å henne, och hon sa, att hon sku laga i ordning, men så gick hon till tolzman och han till länsman, och så kom de och knep dem, och de vart dömda till gatlopp. Vöråbon uthärdade inte straffet, utan han dog, men farfar orkade igenom. Andra dagen slöt man fred, och då fick soldaterna fara var åt sitt håll (SLS 234:397–398. Johan Mårtenson Högbacka, 80 år. Nykarleby, Nykarleby kyrkby, Österbotten).

Berättelsen, som har två episoder, inleds med en längre bakgrundsorientering, dels en mer allmänt hållen, dels en som hänförs till den första episoden. Berättaren framhåller att farfadern varit med i sex slag och att han var hästkarl, vilket anstod en riktig man på den här tiden. Sedan säger han att farfadern var med vid Ruona bro, och att han därmed bidrog till att sopa bron ren från ryssar tre gånger. Händelsen utgörs av att en ryss försöker ta sig fram på brotrumman för att komma i land, men i upplösningen bär inte trumman, utan han dör. Enligt värderingen led svenskarna inte andra förluster än den tämligen minimala av ett hästben. Svenskarna, och därmed farfadern, beskrivs underförstått som segerrika i denna strid. Frågan är därför om det verkligen var striden vid Ruona i början av september 1808 som avsågs, eftersom svenskarna förlorade den (Hårdstedt 2006:150–151), eller om det snarare var striden vid Virta bro i slutet av oktober samma år, då svenskarna visserligen segrade men förlorade mer än 300 man i stupade och sårade – betydligt mer än ett hästben (Hårdstedt 2006:208). Även om en undersökning av den historiska riktigheten i sägnerna sällan är särskilt fruktbar (jfr Alver 1973), finns det ändå fall, varav jag anser detta är ett, där en jämförelse mellan sägen och »historisk verklighet» kan säga oss någonting om hur berättaren gått tillväga för att framställa ett historiskt skeende i en viss dager.

Sedan följer den mer svårtolkade episoden, som börjar med en kort bakgrundsorientering, där tidpunkten – just innan fredsslutet – och utgångssituationen beskrivs: farfadern skulle till slut rymma från armén tillsammans med sin kamrat. Händelsen består i att de blev påkomna och straffade

med gatlopp, och upplösningen i att farfadern överlevde detta, men inte kamraten. Efter freden var alla sedan fria att bege sig hem.

Varför berättar man då att farfar var en desertör? Det känns inte riktigt som något man hade velat framhålla i sin släkthistoria under denna tid. Jag tror att det beror på omständigheterna kring rymningen: att den inföll kort före fredsslutet och att farfadern fick genomlida sitt straff bara för att bli hemförlovad dagen därpå. Berättelsen handlar kanske inte egentligen om »farfar desertören» utan, lite som i föregående sägen, om hur ödets nycker kan påverka en människas liv i den ena eller andra riktningen. Han hade oturen att försöka rymma några dagar för tidigt, i stället för att vänta lite till och kunna återvända hem helt legalt. Sedan är det antagligen så att det faktum att han överlevde sitt straff kunde betraktas som ett tecken på beundransvärd uthållighet, och vändas till någonting positivt. Detta kunde kanske vara en berättarpoäng.

Bakgrundsorienteringen tar ganska stort utrymme i denna berättelse. I samband med den första episoden används den för att förstärka värderingen, medan den bygger upp dramatiken kring upplösningen i den andra. I båda fallen poängteras farfaderns och svenskarnas tapperhet, och detta har antagligen varit en viktig aspekt av historien för berättaren. Med tanke på att det knappast var den allmänna meningen om svenskarnas insatser i kriget – berättelse 11 nedan är mer representativ i det avseendet – kan berättelsen ha haft ett delvis apologetiskt och polemiskt syfte, även om en berättelse om desertering måhända inte är idealisk för detta ändamål.

I nästa sägen, som handlar om berättarens morfar, framstår denne visserligen som orädd av sig, men denna oräddhet får också negativa drag:

7) *Folket på Tjyras i Oravais Kimo under 1808 års krig*

Min morfar bodde på Tjyras hemman tie famnar fast vid ån under 1808 års krig. Båda dagarna som slaget stod på Fjärdsbacken så höll han på och timrade på sin nya stuga. Han hade så grovt timmer, att en stock var som tri stockar. Folket sa åt honom: »Sluta å nu Isak, för då ryssen kommer, så bränner de opp det där», men han brydde sig inte alls om ryssarna. Hustrun hans, mormor, låg i barnsäng och hade korgen med barnet veder sängen. Men morsfar hade inte brytt sig om att flytta undan henne, när ryssarna började komma över en äng gint från Fjärdsbacken. Så låg hon och sov och vändes mot väggen. Med detsamma hörde hon ett ljud i sömnen och vaknade, och då var stugan full med ryssar. Så vart hon så rädd då, för hon var så svag, att hon hade stort fel å det hela sitt liv. Hon var nämligen alltid sen så rädd för karlar, att hon bara sprang undan och gömde sig, när hon såg dem. Fast hon gick bara i granngården, så lurade hon alltid först in genom dörren, om det fanns karlar inne. Isak var också en så grym karl. – Ryssarna hade en officer med sig. Så drog han värjan ur slidan och slog å två brödspett, och sen plockade de opp bröden, som föll på golvet och reste å [...] (SLS 234:251–253. Mickel Tjyr, 74 år. Oravais, Kimo, Österbotten).

Berättelsen inleds med en utförlig bakgrundsorientering, där morfadern, platsen för hans hem och utgångssituationen beskrivs: han håller på att timra en ny stuga, medan hustrun ligger i barnsäng, och sover vänd mot väggen.

Händelsen börjar med att hon vaknar av ett ljud och upptäcker att stugan är full med ryssar, varvid hon blir rädd. Därefter följer en värdering: att hennes rädsla berodde på att hon var svag efter förlossningen och kanske inte kunde försvara sig själv och sitt barn, och att hon hade stort men av det under resten av sitt liv. Resultatet består i att hon i fortsättningen är så rädd för män att hon springer och gömmer sig så fort hon ser dem. Sedan kommer en värdering: att hon t.o.m. undvek män när hon bara skulle in till grannen och att morfadern Isak var en så grym karl. I denna sista mening har berättaren sannolikt sammanfattat sin tolkning av berättelsen. Morfaderns oförskräckta agerande skildras snarare som ett resultat av försummelse och brist på hänsyn än djärvhet: det är mormodern som får betala priset för morfaderns sturskhet. De orienterande och värderande elementens framträdande plats i denna berättelse, där händelsen och resultatet får minst utrymme, tjänar sålunda till att framhäva berättarens personliga uppfattning om händelseförloppet och dess konsekvenser.

Disposition och perspektiv

Nu tänkte jag övergå till frågan om vilka perspektivmarkörer och principer för berättelsernas disposition berättarna använde sig av och vad det betyder för tolkningen av sägnerna. Det första textexemplet är den berättelse som också har gett namn åt artikeln:

8) *Folket under striden vid Västankärr*

Min mamma var tri år gammal, då ryssen tog in landet. Hennes föräldrar bodde på Västankärr, och de förde sina tri barn till en ängslada, där de hade sina kräk undan. Själv for de ligga under ett berg med annat folk under tiden slaget gick. Och kulorna for över berget där. Folket hade mist å sina ägodelar, som de hade undangömda, men man tror, att det bara var grannarna, som hade farit å med dem. Där på platsen är en rysskapten begravnen. Han ska ha haft guldring på fingret, och sen en natt sku några karlar ha grävt opp honom och huggit fingret å och tagit ringen. På samma ställe är också flera soldater begravade (SLS 255:444. Wilhelmina Abrahamsdotter, 83 år. Kimito, Kastkärr, Åboland).

Berättelsen om berättarens mamma och hennes föräldrar utgör utgångspunkten för denna sägen, som alltså utspelar sig under striden vid Sandöström i Åbolands skärgård i juli 1808, då svenska trupper också ryckte fram mot gården Västankärr. Sägningen inleds med ett mycket vanligt orienterande element i berättelser om släktingar, nämligen omnämmandet av släktingens ålder under kriget. Det skänker trovärdighet åt berättelsen, eftersom det ger ett intryck av exakthet men det förankrar också berättelsen i någonting konkret (jfr Siikala 1990:96). Den utgår inte längre från ett abstrakt årtal utan från ett skede i ett människoliv, som berättaren har ett förhållande till. Utifrån det kan berättaren sedan nysta upp berättelsen. Att omnämmandet fyller den här funktionen kan vi se av att även sägner som

inte i övrigt handlar om släkten kan innehålla ett sådant omnämnande (t.ex. SLS 234:240).

I gestaltningen av händelsen, som inte får någon direkt upplösning efter- som berättaren sedan går vidare till relaterade ämnen, är det mammans för- äldrar som bär perspektivet i ett s.k. aktörsperspektiv (Hellspång & Ledin 2006:136): det är de som handlar genom att föra sina tre barn i säkerhet till en ängslada, dit de också har fört sina kreatur, och sedan sätter de sig själva i säkerhet tillsammans med andra vid ett berg. Härefter åskådliggör berättaren stridernas intensitet med kommentaren att kulorna for över berget. Händelsen sammanfogas sedan med följande händelse med hjälp av en tematisk disposition, där striden och omständigheterna kring den utgör det övergripande temat. Dispositionen är additiv i den meningen att den sidoordnar olika aspekter av temat (Hellspång & Ledin 2006:99). Föräldrarnas undan- gömda ägodelar kom aldrig till rätta, och perspektivet på händelsen är släk- tens – signalerat av »man tror», ett ordval som både pekar på en uppfattning i nutid och icke-faktisk modalitet, i detta fall sannolikhet. Det var »bara» grannarna som stal dem, inte svenska eller ryska soldater. Det framställs som mindre allvarligt att grannarna tog dem än att främlingar gjorde det.

Dessa partier om släkten kombineras med ett om stupades gravar vid Väs- tankärr. Själva gravarnas existens framställs som faktisk; de omtalas i påstå- enden. Beträffande den första graven, den ryske kaptenens, övergår berättaren sedan till icke-faktisk modalitet, återigen sannolikhet: han »ska ha haft» guldring, och några karlar »sku ... ha grävt opp honom». »Några karlar» är också ett tämligen vagt uttryck. Antingen visste berättaren inte vilka de var, eller så ville hon inte avslöja dem. Perspektivet är växlande; i omnämmandet av gravarna är det ett sakperspektiv, där fokus ligger på gravarna som ting, medan det däremellan är ett individuellt personperspektiv, där berättarens tankar kommer i förgrunden. Dessa perspektiv är därmed kopplade till utifrån- respektive inifrånperspektiv, emedan berättaren framstår som bara en iakttagare av gravarna, men som en utforskare av sina egna föreställningar om gravskändningen (Hellspång & Ledin 2006:137–138). Förbindelselän- ken mellan denna del av sägnen och de föregående är platsen, som berättaren antyder (»Där på platsen»). Dispositionen är därför en rumsdimension (Hellspång & Ledin 2006:98), och genom den vävs släkthistorien samman med militärhistorien. I den historiska sägentraditionen är ju platsen händel- serna utspelar sig på oftast viktigare än tidpunkten: det var platsen berättar- na hade en konkret förtrogenhet med och relation till, inte det historiska för- loppet (Eriksen 1999:49–50).

Nästa sägen inleds med samma angivelse i bakgrundsorienteringen av släktingens ålder, även i detta fall mammans, och av den plats hon bodde på med sina föräldrar. Sedan följer ett relativt vanligt grepp, nämligen en hänvisning till att man hört den sägen man berättar av släktingen själv (»Hon berättade ...»). Att det är just därifrån man hört den är förstås inte

förvånande, men det faktum att man framhäver det inom ramen för själva berättelsen tyder på att det fyller en specifik funktion. Annars hade man kunnat nöja sig med att nämna det före eller efter berättandet av sängen, men nu får det en ganska prominent plats. Det är ett sätt att dels återigen skapa en känsla av autenticitet, dels ge det förflutna, i mammans gestalt, röst. Genom att införliva hennes berättelse med sin egen låter dottern de döda släktingarna tala:

9) Folket på Kulla i Esse under 1808

Under 1808 års krig var min mamma en 8 eller 9 års flicka och bodde med sina föräldrar på Kulla. Hon berättade, att ryssarna kom dit och tog kor och slaktade och kokade soppa. Så sku de också ta smörbyttan, men då sa hennes mor, att det sku vara för lill-flickan, och så lät ryssen smöret vara. Min mammas pappa tog de med sig och förde honom ända till Uleåborg. Där klagade han för en liten pojke, som var i krigstjänst, hur han sku slippa hem, och han gav honom det rådet, att han sku rymma samma tid som posten för söderut, för då var portarna öppna. Han gjorde så och slapp bort, men tröstade inte fara landsvägen utan for sidovägar och kom till Elgsbacka, som då var nybygge i skogen inte långt från Kronobyran. Där fick han hö åt hästen och sände bud hem till Kulla, att de sku skicka mat åt honom. Sen for han hem äntligen, men höll sig gömd i fårkätten flera dygn ända tills ryssarna hade försvunnit från trakten – Från Elgsbacka for ryssarna samma tid å med en torparpojke (SLS 223:134–135. Påvals Kajsa Lena, 82 år. Esse, Ytteresse, Österbotten).

Händelsen tar sin början med att ryssarna kommer till gården och tar kor, slaktar dem och kokar soppa på dem. Sedan vill de lägga beslag på smörbyttan, men mormodern vill behålla den, med hänvisning till att smöret är avsett för flickan. Resultatet blir att ryssarna låter smöret vara, vilket närmast är förvånande, för i de flesta sägner bryr de sig inte om sådana överväganden, och har dessutom en tendens att bestraffa dem som vill förmäna dem någonting, av vilket skäl det vara må. Så här långt kan man tänka sig att berättelsen bygger på sådant mamman själv bevittnat och med tanke på sin ålder kan ha kommit ihåg (i många berättelser var släktingen så liten att några egna hågkomster knappast kan ha förekommit). Perspektivet i denna del av berättelsen är dock snarare mormoderns: händelsen ses ur hennes synvinkel, och det rör sig sålunda om ett aktörsperspektiv (Hellspång & Ledin 2006: 136). Denna episod kombineras med en annan, som troligen är en återgivning av vad morfadern måste ha berättat om sina äventyr när han kom hem från Uleåborg. Perspektivet är hans, vilket visas av bl.a. känslouttrycken: han »tröstade [vågade] inte fara landsvägen» och han »klagade för en liten pojke». Början på episoden är samtida med den föregående och fortsätter sedan framåt i tiden. Då tiden är det avgörande kriteriet för sammanlänkningsen av episoder, handlar det således om en tidsdisposition (Hellspång & Ledin 2006:98). Berättelser och upplysningar från olika håll har alltså vävts samman till en enda berättelse, antingen redan av mamman eller av berättaren. Det förflutna byggs upp av olika stämmer, som förenas av släktskapsband och gemensamma hållpunkter i tiden.

Många berättelser kombinerar någon släkthistorisk anekdot med lokalhistoriskt stoff, som i följande sägen:

10) Folket i Katternö i Pedersöre under 1808

De som bodde i Katternöby, var under 1808 flyttade upp till Åmans sex kilometer från byn. Andra igen var till Sandsund nära sjön, dit ingen väg den tiden gick. En del igen var till Pirilo.

Min morfar hade säden i boden och starka lås på och tog nyckeln med sig och for till Sandsund undan och trodde, att säden sku vara kvar, när han kom tillbaka. Men nog hade ryssen fått upp dörren och tagit säden bort.

Folket gömde sina dyrbarheter i jorden, när de for undan. Nu efteråt har man på flera ställen hittat sånt, som har lämnat kvar i jorden. På Herrö t.ex. har man hittat för tjugu år sedan en silverbägare med flera silverskedar i, och där bredvid låg en värja (SLS 223:565–566. Gustaf Kass. Pedersöre, Katternö, Österbotten).

Denna sägen består av tre delar, vilket också speglas i upptecknarens styckeindelning. I den första delen säger berättaren vart Katternöborna i allmänhet begav sig under 1808, och han räknar upp tre olika ställen: Åmans, Sandsund och Pirilo. Perspektivet utgår från Katternöborna som grupp och kan därmed sägas vara kollektivt, på gränsen till ett sakperspektiv, eftersom det framställs så opersonligt (Hellspong & Ledin 2006:137). Den andra delen, som handlar om hans morfar och utgår från dennes perspektiv, anknyter till den första genom att morfadern flydde till Sandsund. Dispositionen bygger sålunda på en rumslig anknytning och är följaktligen en rumsdisposition (Hellspong & Ledin 2006:98). Innan flykten låste han in sin säd i boden och tog nyckeln med sig, men ryssarna hade brutit sig in och tagit säden, något som många sägner vittnar om. Den tredje delen återknyter i sin tur till den andra genom ett gemensamt fokus på att gömma saker undan ryssarna, och här är dispositionen alltså tematisk. Nu är perspektivet återigen mer allmänt, kollektivt och lokalhistoriskt. Släkthistorien ligger liksom infäld i en större lokalhistorisk berättelse och länkas på så sätt till andras öden.

Berättarna kan också kombinera släkthistorien på olika sätt med redogörelser för strider. I följande exempel, som inleds med det bekanta greppet »min farmor ... berättade», handlar det om hur svenskar och ryssar stod mot varandra i Pedersöre vid två tillfällen:

11) Huru svenskarna motade ryssen i Pedersöre

Min farmor, som bodde på Kåll i Kållby, berättade, att ryssarna och svenskarna var nära varandra i Kållby. Svensken sköt bara ett tag i vädret, och så for han undan igen. – Far deras hade sagt åt barnen, att de sku krypa upp på ugnen, »för kulan går inte genom muren», sa han. – Vid Sundby Viken stod de också mot varandra samma år, och där sköt de båda över varandra (SLS 223:552. Johan Jakobsson Gunnila, 70 år. Pedersöre, Bennäs. Österbotten).

Även denna berättelse består av tre delar, som upptecknaren skilt åt genom tankstrecken. Perspektivet i den första delen är egentligen sammansatt. Det är ju farmodern som har berättat om striden, men i bakgrundsorienteringen,

att ryssarna och svenskarna stod nära varandra, rör det sig närmast om ett sakperspektiv. I nästa mening, som är starkt värderande med de inskjutna »bara» och »igen» om vad som uppfattades som svenskarnas klena stridsinsatser, kan perspektivet antingen ursprungligen vara hennes och sedermera blivit anammat av sonsonen, eller så kan det vara hans helt och hållet. Sedan förhåller det sig sannolikt så att perspektivet inte är deras individuella utan att det var mer allmänt delat i lokalsamhället, så att det kan betraktas som i grund och botten kollektivt (Hellspong & Ledin 2006:137).

Härefter skjuter berättaren in farmorsfars yttrande till barnen, att de skall krypa upp på ugnen för att kulan inte går genom muren. Svenskarnas och ryssarnas skjutande i närheten är orsaken till detta, och dispositionen är således en orsaksdisposition (Hellspong & Ledin 2006:98–99). Perspektivet är farmorsfars, eftersom det är hans syn på situationen som förmedlas. Berättelsen avrundas med det andra tillfället då svenskar och ryssar stred mot varandra, och perspektivet återgår till att vara nästintill ett sakperspektiv. Här är tiden principen för sammanlänkningen, vilket accentueras av frasen »samma år». Det starka inslaget i denna berättelse av ett opersonligt perspektiv på gränsen till sakperspektiv och det referatlika berättargreppet leder till att den militärhistoriska komponenten framstår som lite oengagerad, medan farmorsfars yttrande blåser liv i den historiska situationen. Att det delvis citeras i direkt anföring tyder på att det utgör en poäng. Genom detta dramatiseras den vardagsnära historien (jfr Marander-Eklund 2000:148–150).

Skildringen av karaktärerna som subjekt samt underliggande poäng

När berättarna bygger upp sin skildring av karaktärerna som subjekt, görs detta sällan explicit. Följaktligen måste denna aspekt rekonstrueras utifrån berättarens berättarteknik, så att implikationerna av det som sägs framträder. Jag har sålunda läst berättelserna för att identifiera de element som bidrar till konstruktionen av subjektet, och man kan urskilja ett antal strategier i detta sammanhang. Den allra vanligaste är att låta karaktärernas handlingar peka mot den föreställning om subjektet berättelsen ytterst vilar på. Detta är fallet i berättelserna 1–6 samt 8–10. Här är det viktiga inte exakt vad de gör utan det faktum att de handlar, signalerat av aktiva verb: de »for ... undan» (nr 1), »hade ... fört» korna långt bort, »skyndade sig» att stänga dörren (nr 3), »sopade till» ena ryssen (nr 4) osv.

Om vi jämför berättelserna och tittar på hur dessa aktiva handlingar placerar sig i berättelsemönstret, ser vi att de förekommer i såväl bakgrundorienteringen (nr 1, 3–6, 10) som händelsen (nr 3–5, 8, 10) och upplösningen (nr 1–2, 4–7, 9). Detta är knappast förvånande; det intressanta är de fall där de saknas i upplösningen. I berättelse 3 bestod upplösningen i att berätt-

tarens mormor högs med sabel över armarna, så att hon fick stora ärr. I upplösningen är hon ett passivt offer, även om hon har varit synnerligen aktiv innan dess, och hon återtar aldrig initiativet inom ramen för berättelsen. I den andra episoden av berättelse 4 är det ryssarna som agerar i upplösningen, då de får upp hästen på vägen och ropar till sig den soldat som har förföljt Hummeljutbonden. Denne blir lämnad i fred, och att han slutligen räddas även denna gång beror inte på honom själv utan på ryssarna. Berättelse 8 saknar som nämnts upplösning, medan det i berättelse 10 är ryssarna som handlar i upplösningen i berättelsens andra del: de har fått upp berättarens morfars boddörr och har fört bort säden. Morfadern var själv inte på plats, och kunde därmed inte försvara sin egendom.

Anmärkningsvärt är att även upplösningen i berättelse 7 innehåller aktiv handling. Berättarens mormor blev ju så skrämdd av att vakna upp med stugan full av ryssar, men hennes fortsatta rädsla för män innehåller ett högst aktivt, om än socialt dysfunktionellt, element då hon springer och gömmer sig för dem. Förutom handlingar i ordets egentliga bemärkelse kan yttrandet också betraktas som en form av handling. Detta är fallet i berättelse 9, där berättarens mormor säger åt ryssarna att smöret är för lillflickan, så att de i upplösningen av episod ett låter smöret vara. I berättelse 11 står berättarens farmorsfars yttrande om att barnen skulle krypa upp på ugnen för att kulan inte går genom muren både som en uppmaning och som en ställföreträdande handling: det blir överflödigt att tala om att barnen också gjorde så.

En annan strategi är att antyda subjektstrukturen genom sina formuleringar. I berättelse 2 säger berättaren att hans mors faster var »rukog» och att hon inte »vågade» rymma, vilket stämplar henne som ett passivt offer. I berättelse 6 säger berättaren att hans farfar »orkade» igenom gatloppet, och låter därmed förstå att han hade såväl de kroppskrafter som den handlingskraft som krävdes. Berättarens morfar i berättelse 7 »brydde sig inte» alls om ryssarna och hade »inte brytt sig om» att flytta undan hustrun som låg i barnsäng, och hävdade därigenom sin suveräna rätt att bestämma över sitt eget liv. Att han samtidigt för all framtid berövade hustrun möjligheten att behärska sin situation föll honom näppeligen in. Han är ett extremt exempel på det idealsubjekt som tonar fram i berättelserna, nämligen det aktivt handlande subjektet. Släktingarna framställs visserligen som offer för omständigheterna och slumpens skördar, men det berövar dem i allmänhet inte möjligheten att ändå försöka påverka sina liv. Den underliggande poängen blir följaktligen att inte ens krigstidens vedermödor kan frånta bonden hans frihet. Det maskulina pronomenet är medvetet valt: undantagen som bekräftar regeln är oftast kvinnor, men det bör framhållas att också kvinnorna generellt framställs som starka och djärva.

I enlighet med sägnens statiska karaktärsteckning (Chatman 1993:60) förblir släktingarna desamma som subjekt och som karaktärer. Deras beteende och handlingar bestäms av deras karaktärsdrag, så att dessa fullt ut mo-

tiverar och förklarar deras handlande. De skulle aldrig kunna ha en identitetskris eller framstå som osanna mot sig själva (Potter & Wetherell 2007: 96–97). De personlighetsdrag som i allmänhet betonas i berättelserna är, som vi har sett, fysisk styrka, som inte är ett karaktärsdrag i egentlig mening (t.ex. nr 4), list (t.ex. nr 4) och mod (t.ex. nr 3). Därtill framhävs envishet och lojalitet (nr 2) samt uthållighet i motgång (nr 5, 6). Ibland omnämns personlighetsdraget explicit – Hummeljutbonden är »stor och stark» (nr 4), den gamle mannen från byn är »envis» (nr 2) – andra gånger framgår det av släktingarnas handlingar (nr 3, 5). I följande sägen är det lugn i farans stund som apostroferas:

11) Folket på Knuts i Nykarleby Ytterjeppo under 1808 års krig

Då ryssarna och svenskarna krigade vid Jutas, for min farfarsfar med sitt folk undan till Rankas i Munsala, som han hade kommit ifrån. Farfar, som hette Johan, var då en så liten pojke, att de bar honom i konten på ryggen dit. Då kanonskotten smällde, hade gubben för vart skott bara menat ahaa (SLS 234:361. Lovisa Knuts, 79 år. Nykarleby, Ytterjeppo, Österbotten).

Striden vid Jutas stod den 13 september 1808, alltså dagen före slaget vid Oravais, och brukar traditionellt räknas som en av Georg Carl von Döbelns stora segrar (Hårdstedt 2006:155–156). Berättelsens höjdpunkt, som också bildar dess berättelsepoäng, är farfarsfars reaktion på skotten som hördes från krigsskådeplatsen: för vart skott hade han bara menat »ahaa». Säggen byggs upp kring en minnesvärd replik, som utgör både ett uttryck och en symbol för farfarsfars sinnelag.

När karaktärerna saknar ett karaktärsdrag, såsom mod, kan det antingen betraktas som en grundläggande brist i deras karaktär (nr 2) eller tillskrivas någon annans handlande (nr 7). I det senare fallet rör det sig om ett slags dynamisk karaktärsteckning, eftersom berättarens mormor faktiskt förändras av sin skräckupplevelse (Chatman 1993:60). Berättarna har sålunda använt sägnerna för att på olika sätt förklara släktingarnas agerande, vare sig det har uppfattats som hedervärt eller klandervärt. Till övervägande del handlar det om att rättfärdiga släktingarnas handlingar, men ibland också om att fördöma dem.

Släktingarnas plats i historien

Såsom analysen av berättarnas hantering av berättelsemönstret ger vid handen, har de framhävt de strukturella element som har hjälpt dem att förmedla sin syn på släktingarna och deras upplevelser (jfr Siikala 1990:92). När situationen har uppfattats som betydelsefull, har bakgrundsorienteringen fått en framträdande plats, men den har också använts för att förstärka andra element, såsom värdering och upplösning. Om karaktärernas handlingar har varit huvudsaken, har händelseelementet fått störst utrymme. Ibland har bådadera betraktats som viktiga och behandlats ungefär lika utförligt. Berät-

tarpoängerna finner vi där vi kan förvänta oss dem: i värderingen om den är extern, i händelse och upplösning om den är intern. Ämnesmässigt an knyter de alla på något plan till den underliggande poängen; de utgör olika sidor av denna, antingen positiva eller varnande exempel.

Beträffande perspektiven är det tydligt att de är mer skiftande än man kanske i förstone tänker sig. En växling mellan sak- och personperspektiv förekommer i ett antal berättelser, liksom mellan ett individuellt och ett kollektivt. Berättelsernas handling skildras ofta i någon av sägenkaraktärernas perspektiv, i ett aktörsperspektiv, snarare än i berättarens eget (motsvarande författarperspektiv i Hellspongs och Ledins terminologi). Ibland reflekterar berättaren ändå över sina reaktioner på det som berättas i sägnen, vilket signaleras av sättet att berätta. Sägneras episoder har sedan fogats samman utifrån olika principer. På den mest övergripande nivån rör det sig naturligtvis om en gemensam tidpunkt, kriget 1808–1809, men att uppfatta dispositionen enbart som ett utslag av en tidsdisposition vore trubbigt och analytiskt ointressant. I stället har berättarna fokuserat på olika aspekter av berättelserna för att skapa en konkret länk mellan deras delar. Vare sig det är rummet, tiden, temat eller orsaken till ett skeende som bildat utgångspunkten för sammanlänkningen, har berättarna använt sig av dispositionen för att dels sätta in sin släkthistoria i ett större sammanhang, dels samla olika släktingars historia till en större mångstämmig berättelse.

Skildringen av karaktärerna som subjekt är förbunden med idealet om den självständiga individen. Detta ideal har påvisats i ett antal sammanhang, bl.a. i finskspråkiga berättelser om trolldom, där magi används för att försvara individens handlingsutrymme (Stark 2006) samt i svenskspråkiga berättelser från Finland om förtrollning, i vilka idealet har koppling till den kristna tanken om den fria viljan (Asplund Ingemark 2006). Sammanfattningsvis kan alltså sägas att släkten har en plats i historien, såvida dess representanter har lyckats bevara sin handlingsfrihet.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors: Folkkultursarkivet: SLS 223, SLS 234, SLS 255.

Litteratur

Adelswärd, Viveka, 1996: *Att förstå en berättelse – eller historien om älgen*. Stockholm.

Allardt, Anders, 1920: Biografiska notiser om sagouptecknarna och deras sagesmän. *Finlands svenska folkdiktning* 1.B. 2. Red. Anders Allardt. Helsingfors. S. 361–371.

Alver, Brynjulf, 1973: Historiska sägner och historisk sanning. *Tro, sanning, sägen: Tre bidrag till en folkloristisk metodik*. Red. Bengt af Klintberg. Stockholm. S. 114–134.

- Andersson, Otto, 1967: *Finländsk folklore: Tidig kalevalaforskning, finlandssvensk insamlingsverksamhet*. Åbo.
- Asplund Ingemark, Camilla, 2006: The Chronotope of Enchantment. *Journal of Folklore Research* 43/1. S. 1–30.
- Asplund Ingemark, Camilla & Wassholm, Johanna, 2009: *Historiska sägner om 1808–09 års krig från de svenskspråkiga trakterna i Finland*. Helsingfors.
- Bauman, Richard, 1986: *Story, Performance and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge.
- Bergman, Anne, 1981: Nyländska avdelningens och Svenska litteratursällskapets folkloristiska insamlingsverksamhet 1860–1908. *Fynd och forskning: Till Ragna Ahlbäck 17.7.1981*. Red. Ivar Nordlund. Helsingfors. S. 7–43.
- Chatman, Seymour B., 1993: *Reading Narrative Fiction*. New York.
- Eriksen, Anne, 1999: *Historie, minne og myte*. Oslo.
- Finlands 1924: *Finlands svenska folkdiktning 2.2: Historiska sägner*. Red. V. E. V. Wessman. Helsingfors.
- Forsgård, Nils Erik, 2008: Finska kriget. *Finskt krig – svenskt arv: Finlands historia genom nyckelhålet 1808–1809*. Red. Tom Gullberg. Helsingfors. S. 52–71.
- FSF = Finlands svenska folkdiktning.
- FU = Förhandlingar och uppsatser.
- Förhandlingar 1887–1888: Förhandlingar och uppsatser 3*. Helsingfors.
- Hellspong, Lennart & Ledin, Per, 2006: *Vägar genom texten: Handbok i brukstextanalys*. Lund.
- Herranen, Gun, 1984: Aspects of a Blind Storyteller's Repertoire: Auditive Learning – Oral Tradition. *Le conte. Pourquoi? Comment? Folktales. How and Why?* Paris. S. 511–523.
- 1986: Med velociped, vaxdukshäfte och penna: V E V Wessman som insamlare av folkloristiskt material i seklets början. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 61. S. 213–230.
- Hårdstedt, Martin, 2006: *Finska kriget 1808–1809*. Stockholm.
- Hägman, Ann-Mari, 1992: *Magdalena på källebro: En studie i finlandssvensk vistradition med utgångspunkt i visan om Maria Magdalena*. Helsingfors.
- Johansson, Anna, 2007: *Narrativ teori och metod: Med livsberättelsen i fokus*. Lund.
- Labov, William, 1972: *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Oxford.
- Lönnqvist, Bo, 1981: Svenskfinland och kulturkrets läran. *Fynd och forskning: Till Ragna Ahlbäck 17.7.1981*. Red. Ivar Nordlund. Helsingfors. S. 69–103.
- Marander-Eklund, Lena, 2000: *Berättelser om barnafödande: Form, innehåll och betydelse i kvinnors muntliga skildring av födsel*. Åbo.
- Popular Memory Group, 2006: Popular Memory: Theory, Politics, Method. *The Oral History Reader*. 2 uppl. Eds. Robert Perks & Alistair Thomson. London & New York. S. 43–53. (Omtryckt från: *Making Histories: Studies in History-writing and Politics*. Eds. R. Johnson et al. London 1982.) S. 206–220.
- Potter, Jonathan & Wetherell, Margaret, 2007: *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. Los Angeles & London.
- Schön, Ebbe, 1994: *Kungar, krig och katastrofer*. Stockholm.
- Siikala, Anna-Leena, 1990: *Interpreting Oral Narrative*. Helsinki. (FF Communications 245.)
- Stark, Laura, 2006: *The Magical Self: Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland*. Helsinki. (FF Communications 290.)
- Steinby, Torsten, 1985: *Forskning och vitterhet 1*. Helsingfors.
- Thompson, Paul, 2006: The Voice of the Past: Oral History. *The Oral History Reader*. 2 uppl. Eds. Robert Perks & Alistair Thomson. London & New York. S. 25–31.

Thor, Malin, 2006: Inledning. *Muntlig historia*. Red. Lars Hansson & Malin Thor. Lund. S. 7–17.

Wolf-Knuts, Ulrika, 1991: *Människan och djävulen: En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition*. Åbo.

Summary

Camilla Asplund Ingemark, My mother was three years old when the Russians occupied the country. Historical legends as family history

This article examines a corpus of Finnish-Swedish historical legends relating to the Finnish War (1808–9) as a form of family lore, on the assumption that they serve to express the narrators' attitude to history and to the role their ancestors played in it. This issue is explored through an analysis of narrative patterns in the stories. Narrators signalled their personal interpretation of the legends by stressing certain structural elements in the narratives, such as the orientation or the complicating action, and articulated their views on historical events by their choice of perspective and principles of disposition. It emerges that the underlying point of the stories is intimately connected to the agrarian ideal of the active individual defending his or her right to social agency, and that it is solely through this agency that the narrators' ancestors succeeded in acquiring a place in history.

Forskningshistoriskt perspektiv på insamlingen av samiskt arkivmaterial

Av Coppélie Cocq

Dokumentation och forskning om folkminnen är, som alla forskningsfält, barn av sin tid. Olika insamlingsperioder har således följt olika ideologier och agendor. Därför finns det påtagliga källkritiska problem när man arbetar med arkivmaterial.

En källkritisk hållning är nödvändig för att ens möjliggöra forskning och vetenskaplig bearbetning av de värdefulla inspelningar m.m. som bevaras i arkiven. Ett sådant perspektiv är av stor betydelse, i synnerhet när man betraktar samiskt material. Man har länge dokumenterat minoriteterna, men de har själva endast i begränsad omfattning fått vara med och påverka vad som skulle dokumenteras – och ännu mindre hur det skulle dokumenteras. Hur har dokumentationen av samiska folkminnen sett ut? Vad innebär det för de samiska samlingarna vi har tillgång till idag? Jag kommer att betrakta dessa frågeställningar utifrån det samiska arkivmaterialet i DAUM:s samlingar. Vidare kommer användningen och användbarheten av arkivmaterial idag att diskuteras. Utifrån det föreslagna perspektivet kan man blicka framåt och argumentera för arkivens betydelse i vår samtid.

Perspektivskifte och metaberrättande

Det bör anses vara av stor betydelse att definiera vems bild av det samiska kulturarvet vi möter idag i samlingarna. Denna aspekt är avgörande ur ett källkritiskt perspektiv för att uppnå en trovärdig bearbetning av materialet. Det måste med andra ord sättas i det sammanhang som var aktuellt vid insamlingen. Denna utgångspunkt följer det som bl.a. Agneta Lilja har påpekat, nämligen att ett arkivs insamlingar bör betraktas som forskarnas kommentar till sin samtid (1996:55). Det är forskarnas perspektiv vi möter. De bär andra »glasögon» än sagesmannen eller arkivbrukaren. Undersökningen av DAUM:s samiska samlingar kompletteras med dokument om arkivets verksamhet genom tiderna, såsom årsberättelser och uppgifter från insamlare.

Bakgrund

Arkivverksamheten som idag finns vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå började 1955. Stiftelsen FFÖN (Folkmåls- och folkminnesundersökningen i övre Norrland) konstituerades det året som en del av arbetet med att upprätta ett universitet i Umeå. Efter att 1969 ha förlorat anslagsgivare blev FFÖN:s ekonomiska situation osäker men räddades 1971 tack vare riksdagsmannen Gösta Skoglunds engagemang, då FFÖN förstatligades. En annan kris av organisatorisk art uppstod, och räddaren i nöden hette den gången riksarkivarien Åke Kromnow. Frågan handlade om FFÖN:s vara som eget arkiv och om krafter som ville knyta verksamheten till Uppsalaarkivet. »Mälarlandskapen hade i alla tider hållit sin hand över Norrland», förklarar Sigurd Fries, dåvarande föreståndare. Efter Kromnows påtryckningar bestämdes det att Umeå skulle ha ett eget fullvärdigt arkiv med ansvar för Norrbottens och Västerbottens län (Fries 1996).

FFÖN bytte senare namn till Folkmåls- och folkminnesinstitutet 1967, med samma förkortning. År 1971, i samband med dess förstatligande, ombildades institutet till Dialekt- och ortnamnsarkivet i Umeå, en del av myndigheten DOVA (Dialekt- och ortnamnsarkiven samt Svenskt visarkiv). Förkortningen DAUM innefattade då endast »dialekt» och »ortnamn»; först 1981 blev »folkminnen» en del av myndighetens namn.

Det är oklart varför begreppet »folkminnen» försvann i övergången från FFÖN till DAUM. Det framgår av årsberättelser att DAUM:s uppgift enligt arbetsordningen har varit att »insamla, bevara, bearbeta och utge material om svenska, samiska och finska dialekter, ortnamn och folkminnen» innan och efter namnbyte från Dialekt- och ortnamnsarkivet till Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet. Termen kan ha kommit bort av organisatoriska/administrativa skäl i och med en anpassning till myndighetens namn. Dock måste den ha återinförts för att återspegla eller lyfta fram en del av verksamheten som var osynlig i myndighetens officiella namn men uppfattades som betydelsefull. Vid arkivet i Göteborg skedde ett likartat namnbyte under 1960- och 1970-talen.¹ Begreppet »folkminnen» inkluderades i DAG:s namn 1979. Denna namnändring inom myndigheten DOVA har säkerligen påverkat även ändringen i DAUM:s beteckning.

Idag ingår DAUM i Institutet för språk och folkminnen, en nationell myndighet med uppgift att samla in, bevara och forska om dialekter, ortnamn, personnamn och folkminnen (SFS 2007:118). Institutet arbetar också med

¹ Arkivet i Göteborg fick vid inrättandet 1926 beteckningen Institutet för folkminnesforskning; 1966 ändrades namnet till Institutet för folklivsforskning och 1970 till Institutet för folklore. År 1979 anslöts »Institutet för folklore» till DOVA och slogs samman med Dialekt- och ortnamnsarkivet i Göteborg (DAG), varvid arkivets namn ändrades till Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG) (Det dolda kulturarvet, 1992).

språkvård och språkpolitik och har avdelningar i Umeå, Uppsala, Stockholm, Göteborg och Lund.

Sedan 1940-talet har insamling av samiskt material skett mer eller mindre kontinuerligt genom fältarbete och möten med informanter samt med hjälp av frågelistor. I och med FFÖN:s geografiska ansvar (övre Norrland) har material från samiskt område samlats in ända från början.

Benämningen samiskt material kan behöva förtydligas. Man kan utgå ifrån att alla inspelningar eller skriftliga samlingar på samiska² faller under kategorin »samiskt material». Förutom språk kan även informantens ursprung, i den mån det kan spåras, samt innehållet i materialet motivera att materialet klassificeras som »samiskt».³ Syftet med dokumentationen eller val av frågelistor kan vinkla insamlandet (t.ex. ULMA:s frågelista M 207, »Berättelser om lappars uppträdande i svenska bygder jämte sägner och folkstro om lappar», förväntas inte besvaras av samer); andra frågelistor är direkt riktade till samer (t.ex. M 169–189 om samiska traditioner).

Folkminne och sagesmän

Historisk tillbakablick

Arkiv, museum och forskare bär spår av sin historia. Synen på folklore och informanter reflekteras i samlingarna och arbetsmetoderna.

Målsättningen vid tidigt fältarbete var att »samla in så ålderdomliga kulturdrag som möjligt», »rädda spillrorna av den äldre kulturen» och »framställa landets allmoge i bästa möjliga dager» (Salomonsson 2003:90). »Folk» i begreppet *folkminne* syftade då på bönder (ibid).

Under första delen av förra seklet och i viss utsträckning fram till 1970-talet var tradition ett nyckelord i folkminnesforskningen. Informanter eller meddelare valdes utifrån kriterier för vad som var en god meddelare; ofta fästes stor vikt vid informantens ålder, sociala tillhörighet och stabiliteten av hans eller hennes repertoar (Hodne 1979), i en strävan efter att dokumentera det genuina, det ursprungliga. Salomonsson (2003) beskriver hur äkthet och ursprung var viktiga bedömningsgrunder. En »utvecklad iakttagelseförmåga, känsla för detaljer samt förmåga att uttrycka sina erfarenheter i skrift» (a.a. s. 94) var egenskaper som kännetecknade en god meddelare.

² DAUM:s samlingar innefattar material av olika samiska varieteter, från de flesta samiska områdena i Sverige. Med »samiska» menas här alla dessa varieteter.

³ Noteras bör att denna klassificering inte är exkluderande. Materialet är inte »samiskt» eller »icke-samiskt» utan kan i sitt innehåll vara av betydelse i flera perspektiv.

1970-talets paradigmskifte

Insamlingen av samiskt arkivmaterial i fokus i denna artikel sträcker sig från 1955 till ca 1990, vilket utgör den aktivaste insamlingsperioden.⁴ Under denna tid har attityden gentemot folkminnen och folklore förändrats. En ändrad syn på forskningsobjektet återspeglas i frågelistor, fältarbete och forskning.

Agneta Lilja har uppmärksammat ett signifikativt pronomensskifte i frågelistor som författades och användes av Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Där ett generellt »man» använts i frågor om bruk och vanor valde frågelistförfattare från och med mitten av 1970-talet pronomenet »du» (Lilja 1990:17). Denna detalj indikerar en mer koncentrerad syn på individen som kom att ersätta eller tona ned en allmängiltig och normativ bild. Det återspeglar hur individen började få allt större uppmärksamhet. I det sammanhanget måste den s.k. du-reformen i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet tas i beaktande. Beslutet att välja andra person i frågelistformulären har säkerligen påverkats av standardiseringen av tilltalspronomen. Dock måste påpekas att reformen inte verkar förklara detta pronomensskifte, eftersom frågelistorna även innehållsmässigt antyder en förflyttning från det generella till det individspecifika.

Fredrik Skott (2008) har uppmärksammat en brytpunkt på 1970-talet och dess innebörd för insamlingsarbetet. Där man tidigare hade inriktat sig på att dokumentera det förflutna, eller det som uppfattades tillhöra det förflutna, det försvinnande, var man nu intresserad av att dokumentera det samtida, det som levde.

På ett likartat sätt har den danske folkloristen Bengt Holbek (1985:22–23) påpekat att det har skett en förflyttning av det teoretiska planet inom det forskningsfält han företräder. På sena 1970-talet och tidiga 1980-talet började man komma ifrån begreppet »traditionsbärare» för att i stället börja betrakta informanten som en »människa». Vi har börjat inse, menar Holbek, att dessa berättare är människor som har känslor, ett syfte bakom sitt berättande, artistiska ambitioner osv.; de vill mena någonting och inte vara provexemplar (Holbek 1985:22). Denna aspekt kan idag förefalla självklar och var förvisso inte ny för verksamma fältarbetare. Dock återspeglar Holbeks uttalande ett perspektivskifte.

Den svenske folkloristen Carl Wilhelm von Sydow formade på 1940-talet begreppet *traditionsbärare* i en strävan att betona berättarens betydelse (Ben-Amos 1984; von Sydow and Bødker 1948; Dégh 1969:48). Begreppet har haft stor betydelse i folkloristiken för att lyfta fram individen som infor-

⁴ I DAUM:s databas finns material från tiden före FFÖN och givetvis efter 1990, men antalet poster före 1955 och efter 1990 finns i betydligt mindre omfattning. En undersökning av folkminnes- och folkloresamlingar i nutid förtjänar dessutom en separat studie som skulle ta i beaktande nya uttrycks- och insamlingsformer.

mationskälla i dokumentationen av traditioner och folkminnen, men det brister i sin förmåga att ta hänsyn till subjektiva variationer i berättandet. Termen ger en bild av tradition som någonting statiskt och återger inte de dynamiska processer som bidrar till den föränderliga egenskapen som varje tradition har.

Folkminnesforskning etablerades som självständigt forskningsområde av von Sydow, som 1910 fick en docentur i Lund. Däremot blev det aldrig någon professur i ämnet,⁵ eftersom folklivsforskning prioriterades (Arvidsson 1999:17). *Folklivsforskning*, som på 1960-talet ändrade benämning till *etnologi*, blev på så sätt det forskningsområde som kom att företräda folkminnesforskningen. Folkminnes- och folklivsforskning genomgick ytterligare en förändring på det akademiska planet. Under 1970-talet har etnologin »av-historiserats» genom en ny inriktning mot samtidsstudier och fältarbete samt ett avståndstagande från ämnets idéhistoria och arkiven (Skott 2008: 14–15).

Samisk forskning

Samisk forskning i Skandinavien har sina rötter i den s.k. lappologin. »Lapp» var den allmänna benämningen för samer och saknade de negativa konnotationer som den bär idag (Mathisen 2000:104); dock återspeglar termen och fältets beteckning hur samerna själva saknade inflytande. Ännu på 1940-talet var lappologer som Ernst Manker och Björn Collinder företrädare för samisk forskning (Hultkrantz 2000). Med Collinders elever Bo Wickman, Tryggve Sköld, Israel Ruong och Harald Grundström fick samerna komma till tals i större utsträckning. Eidheim (1993) argumenterar att samisk forskning efter andra världskriget fokuserade det förflutna. Det saknades intresse för det samtida eller för hur samerna själva upplevde social förändring. Uppfattningen om en samisk kultur på väg att försvinna var fortfarande stark, som ett kvardröjande arv från lappologins tid. Först senare, på 1980- och 1990-talen, växer intresset för samtidsdiskurser fram (Mathisen 2000:120).

Under 1970-talet skedde stora förändringar gällande samiskans ställning. År 1975 fick Umeå universitet sin första professor i samiska, Nils Erik Hansgård. I och med att samiskan officiellt inträdde på den akademiska arenan fick även samiskt arkivmaterial en annan status (se nedan). En professur i finsk-ugriska språk var redan etablerad vid Uppsala universitet, och där inrättades 1969 en personlig professur för Israel Ruong. Han blev därmed den första samiska professorn i Sverige.

Insamlingar av folkminnen var motiverade av ett ökat intresse för det folkliga (Skott 2008). När det gäller samiskt material kan man märka att det

⁵ von Sydow erhöll dock en personlig professur i nordisk och jämförande folk Kulturforskning i Lund 1940.

till stor del var ett intresse för språket och kulturen som drev insamlarna (Mathisen 2000). På det politiska och ideologiska planet präglades det samiska samhället av betydelsefulla förändringar. 1970-talet bevitnade ett stort engagemang från den samiska sidan, som kom till uttryck genom politisk organisering, kulturella rörelser (t.ex. ČSV)⁶ och en strävan efter större delaktighet i samiska frågor.

Utställning »Samerna» som 1981 invigdes på Nordiska museet återspeglar denna kontext. Sedan Ernst Mankers utställning »Lapparna» monterats ned vid slutet av 1970-talet påbörjades arbetet med att bygga upp en utställning som skulle spegla samtiden. Den skapades i samarbete med samiska organisationer, som för första gången fick delta i arbetet på Nordiska museet och påverka hur samerna skulle framställas. Samiska aktörer gjorde sin röst hörd, i viss mån genom att t.ex. motsätta sig vissa scener i utställningen (Silvén 2008:131). Ett visst missnöje kom dock till uttryck i samband med invigningen, vilket kan tyda på att samernas delaktighet inte varit lika omfattande som de skulle ha önskat.

Verksamheten vid Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå under 1970-talet visar att arkivet har spelat en viktig roll i det kulturella revitaliseringsarbete som pågick i Sápmi. De samiska frågorna och den samiska delaktigheten aktualiserades genom inrättandet av en tjänst som arkivarie med samisk inriktning och genom samling och förteckning över samiskt material från olika instanser.

I ett yttrande daterat 24 november 1975 uttrycker Israel Ruong, Uppsala och Alf Isak Keskitalo, Kautokeino, oro för framtiden när det gäller de samiska samlingarna: trots tidigare förslag hade ingen med tillräcklig kompetens i samiska och finska anställts vid ULMA (Landsmålsarkivet i Uppsala) och DAUM. Katalogiseringen av materialet hade inte kunnat genomföras. I yttrandet redogörs för resultatet av diskussioner som uppkommit i samband med en konferens i Umeå; Ruong och Keskitalo framför kravet att en tjänst med samisk inriktning ska inrättas vid DAUM. Ruong och Keskitalo påpekar att det »måste anses som särskilt angeläget med en sådan tjänst, sedan Umeå Universitet nu fått en professur i ämnet» (brev 1975). Fil. mag. Olavi Korhonen tjänstgjorde vid DAUM som vikarie eller timarvodist med samiskt och finskt material sedan 1974. År 1979 blev han anställd som arkivarie. Han ägnade sig åt insamling och katalogisering av främst samiskt material. I tidigare årsberättelser nämns att arkivchefen Gunnar Pellijeff, verksam till 1973, hade kunskaper i bl.a. samiska, vilket möjliggjorde visst arbete med material på det språket.⁷

Brevväxling mellan de olika samiska instanserna vittnar om ett projekt

⁶ ČSV var en etnopolitisk rörelse under 1970-talet som gav uttryck för samernas kamp för att hävda sin etniska identitet.

⁷ Av årsberättelsen framgår inte vilken eller vilka samiska varieteter som åsyftas.

med syfte att upprätta ett samarbete om samisk språkforskning och ett språkarkiv, som initierades den 20 mars 1974. Tre år senare träffade DAUM och Sámi Institutt i Kautokeino ett avtal om deposition av samiska fonogram vid DAUM. Samiskt material vid olika arkiv och institutioner i Norge, Finland och Sverige kopierades och deponerades vid DAUM. Förutom från DAUM och Sámi Institutt kommer samlingarna från Institutet for språkfag i Tromsø, Ural-altaisk institutt i Oslo, Suomen ja saamen kielen laitos, universitetet i Uleåborg, Suomen kielen nauhoitearkisto i Helsingfors, Kulttuurien tutkimuksen laitos/folkloristiikka, universitetet i Åbo samt från Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA).⁸

Olavi Korhonen, som blev den förste på tjänsten som arkivarie med samisk inriktning, uppger att inrättandet av tjänsten ingick i arbetet med att effektivisera forskning, undervisning och information beträffande samiska förhållanden. Samarbetet mellan DAUM och Umeå universitet var, enligt Korhonen, då mer etablerat än idag, både administrativt med tjänsteställning och i fråga om forsknings- och insamlingsverksamhet.⁹

De samiska samlingarna

Insamling av samiskt material i form av folkminnen, memorat och andra skildringar började vid Landsmålsarkivet i Uppsala (ULMA). Enstaka upptagningar på samiska gjordes redan på 1930-talet, men verksamheten kom igång på allvar under 1940-talet tack vare anslag som professor Collinder lyckades anskaffa. Svårigheterna att få tag på informanter under krigstiden (Lilja 1996:139) var antagligen inte lika kännbara vad gällde den samiska befolkningen, vilket kan ha motiverat en omdirigering av fältet mot nordligare befolkningsgrupper och dialekter. År 1943 »inrättades en särskild lapsk avdelning [vid ULMA] under Collinders överinseende och med Ruong och Grundström som medarbetare» (Hedblom 1979:142). Efter det att FFÖN instiftades 1955 medverkade anställda vid Landsmålsarkivet i Uppsala i fältarbete för Folkmåls- och folkminnesundersökningen i övre Norrland.¹⁰ På det sättet kom arkiven att samarbeta och det insamlade materialet finns i vissa fall i både Umeå och Uppsala.

DAUM:s samiska arkivmaterial består av inspelningar och skriftliga samlingar på de olika samiska språken, insamlade under olika perioder. Samiska informanter har även intervjuats eller lämnat in skriftligt material på svenska eller på ett samiskt språk i kombination med svenska, meänkieli och/eller finska.

⁸ Delar av ULMA:s samiska material, främst skriftligt material och jojkinspelningar, finns numera vid Folkminnesavdelningen och Fonogramenheten i Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

⁹ Intervju med Olavi Korhonen 090211.

¹⁰ Intervju med Tryggve Sköld 090228.

Upptecknare och insamlingsperioder

DAUM:s samlingar idag består dels av kopierat material från andra arkiv och institut, dels av material insamlat av FFÖN/DAUM. Insamlare har genom åren varit arkivarier och fältarbetare med olika intressen och bakgrund. Även om insamlingen av samiskt material kan sägas ha fortgått kontinuerligt kan man notera särskilt intensiva insamlingsperioder på initiativ av vissa medarbetare.

Professorerna

Enligt Bo Wickman var det K. B. Wiklund som »lade grunden till den vetenskapliga utforskningen av samiska språket i Sverige i nyare tid» (Wickman 1979:171). Wiklund (1868–1934), professor i finsk-ugriska språk i Uppsala, har lämnat efter sig skriftligt material bl.a. om ortnamn; kopior från ULMA:s arkiv finns på DAUM.

På liknande sätt har kopior av material efter Björn Collinder (1894–1983), Wiklunds efterträdare, sammanställts vid DAUM. Collinders inflytande på katalogiseringen av arkivmaterialet i Uppsala återspeglas även idag i den terminologi som används för språkkatalogiseringen och innehållsbeskrivningen av materialet. Av Collinders publikationer framgår att han bedömde behovet av dokumentation och forskning om de samiska språken som akut. Han fäste även stor vikt vid att fältarbetet skulle genomföras av samiska medarbetare (Collinder 1956).

Harald Grundström (1885–1960), elev till Collinder, har bidragit med skriftligt material (kopior från ULMA). Under sin tid som präst i Jokkmokk, ca 30 år, lärde han sig lulesamiska, och han ägnade sig därefter åt forskning i samiska i Uppsala fram till sin död. Grundströms mest kända verk är förmodligen hans ordbok i lulesamiska. Gustav Hasselbrink (1900–1982), kyrkoherde och språkforskare, specialiserade sig på sydsamiskan. Han sammanställde på ULMA en sydsamisk ordbok och har dessutom bidragit med inspelningar och uppteckningar.

Material som samlats in av Israel Ruong (1903–1986) förvaras i DAUM och Folkminnesavdelningen i Uppsala. I förteckningen över samiska fonogram i DAUM redovisas inspelningar av honom från 1961. Som språkforskare och etnolog har Ruong haft en central betydelse och banat väg för dagens samiska forskning.

Utöver dessa har bl.a. Bo Wickman (1917–2007), som 1961 efterträdde Collinder som professor i finsk-ugriska språk i Uppsala, och Nils Erik Hansgård (1918–2002), första professorn i samiska i Umeå, bidragit med inspelat material.

En ny generation

Tryggve Sköld (f. 1922), professor emeritus i finska vid Umeå universitet, påbörjade sitt fältarbete med språkliga och etnografiska upptagningar under

sent 1940-tal. Han var då amanuens vid finsk-ugriska institutionen i Uppsala men hade tidvis sin arbetsplats på ULMA och bedrev fältarbete i Sápmi på somrarna. Som elev till Björn Collinder och Åke Campbell dokumenterade han Gällivare- och Arvidsjaursamiskan och gjorde etnografiska uppteckningar. Han var bland de första som gjorde inspelningar med trådspelare i Sverige. Sköld har även lämnat en del skriftligt material baserat på sina fältarbeten.

Olavi Korhonen (f. 1938), professor emeritus i samiska vid Umeå universitet, är en av DAUM:s mest produktiva fältarbetare. Han ansvarar för de flesta accessionerna av samiskt material vid DAUM på 1970- och 1980-talen. Korhonen gjorde resor i syfte att intervjua sagesmän som han kände till och utförde i samband med inspelningsprojekt fältarbete på umesamiskt och arjeplogsamiskt område. Han har också samlat material på svenska och finska.

Arkivmedarbetare

Karl-Hampus Dahlstedt (1917–1996), professor i allmän språkvetenskap och anställd vid FFÖN som vetenskaplig rådgivare 1955–1969, gjorde under 1950- och 1960-talen ett stort antal upptagningar, varav en del på grund av sitt innehåll och sagesmannens ursprung kan klassificeras som samiskt material.

Per-Uno Ågren (1930–2008), antikvarie och föreståndare vid stiftelsen FFÖN 1966–69, står för många inspelningar på 1950- och 1960-talen, bl.a. med samiska informanter. Bland andra medarbetare vilkas fältarbete byggt upp DAUM:s samiska samlingar kan nämnas Inger Blind-Egermyr (f. 1927), från Karesuando, som tjänstgjorde som arkivassistent på DAUM i slutet av 1970-talet och på 1980-talet. Hon har gjort många inspelningar, varav en del på samiska. Gunnel Westerström var en annan flitig arkivarie och fältarbetare vid FFÖN under 1960- och 1970-talen. Hennes ca 800 upptagningar inkluderar en del inspelningar med samiska informanter. Pirjo Rissanen, vikarie på tjänsten som samisk arkivarie, gjorde upptagningar på samiska för DAUM. Hon har sammanställt en ämnesförteckning ämnad att underlätta fältarbetet i Sápmi (Rissanen 1981).

Projekt

Utöver vad som ovan nämnts finns även material inlämnat av enskilda forskare efter särskilda projekt, som t.ex. upptagningar som gjorts av professorn i antropologi vid Uppsala universitet Hugh Beach om Tjernobylolyckans konsekvenser på renskötseln. Arkivets samarbete med universitetsforskare tillför en form av passiv insamling, då muntligt och skriftligt material kopplat till forskningen bevaras på DAUM.

I samband med Korhovens inspelningsprojekt har externa medarbetare som Aldor Stenvall, Dagny Skaile och Lydia Unnes samlat in material på

samiska. Olika projekt inom ramen för DAUM:s verksamhet har också resulterat i insamlingsmaterial, t.ex. »Sameland i förvandling», som bedrevs av studieförbundet Vuxenskolan i Västerbotten. Timplånga inspelningar finns bevarade i DAUM:s samlingar, varav en del omarbetats till en bok som bär projektets namn (1986).

På senare tid har DAUM tagit emot sydsamiskt material efter Erik Nilsson Mankok (1908–1993), samhällskritisk författare och språkvetare. Inspelningarna har deponerats på DAUM av Erik Nilsson Mankoks Stiftelse. Materialet har digitaliserats och visat sig vara av stort värde för studenter i sydsamiska och i språkrevitalisering vid Umeå universitet.

I samarbete med Folkminnesavdelningen i Uppsala har ett stort antal av Israel Ruongs inspelningar digitaliserats vid DAUM. Innehållet varierar när det gäller både språk och ämnesområde. Det är en betydelsefull återspeglning av en framstående forskares arbete lika väl som av en tid av förändring i det samiska samhället och hos andra minoriteter världen över.

Skriftliga samlingar

I DAUM:s arkiv finns skriftligt samiskt material huvudsakligen i form av uppsatser, frågelistsvar och speciella samlingar. Till de skriftliga samlingarna med samisk tematik räknas ett antal uppsatser från Göteborgs, Lunds, Stockholms, Umeå och Uppsala universitet, författade av studenter i bl.a. etnologi, kulturgeografi, historia och nordiska språk.

Svar på ULMA:s och DAUM:s frågelistor utgör en viktig del av samlingarna. De återspeglar sin tid och har stort informativt värde när det gäller forskningstraditioner och arkivens intresse. Ruong författade vid ULMA under 1940-talet ett tiotal frågelistor om samiska traditioner. I meddelarstaben fanns informanter från Tärnaby, Arjeplog, Sorsele, Vilhemina, Gällivare, Kiruna, Karesuando etc. Frågelistsvaren finns därför på olika samiska språk samt på svenska.

Bland specifika samlingar som innehåller samiskt material finns Karl Tiréns samling, som består av fältanteckningar, inspelningar, fotografier m.m. Tirén (1869–1955) gjorde uppteckningar och samlade in jojkinspelningar från en stor del av Sápmi på 1910-talet. Hans arbete redovisades i verket *Die lappische Volksmusik* 1942; mycket av hans arbete av etnologisk karaktär förblev dock opublicerat. Insamlat material efter språkforskaren och etnologen Edvin Brännström (1902–1979) tillföll DAUM 1981 som gåva från hans efterlevande. Det består huvudsakligen av fotografier och uppteckningar av dialekter och folkliv. Carl-Axel Calleberg (1891–1959), kyrkoherde och nomadskoleinspektör har lämnat efter sig ordsamlingar och grammatik, upptecknade på 1920-talet, ett material av stort värde för den samiska språkforskningen.

Sagesmän och »sageskvinnor»

I DAUM:s samlingar är ca 70 % av informanterna män. Även i upptagningar på samiska är manliga informanter överrepresenterade: ca 65 % män kontra ca 35 % kvinnor. Fördelningen är inte specifik för DAUM. Samma problem kan uppmärksammas när det gäller andra samlingar, och några bakomliggande förklaringar kan urskiljas.

På samma sätt som Skott betonar att »de svenska folkminnesarkiven var en manlig värld» (2008:116) visar det sig att de flesta insamlare på DAUM var män. Arkivchefer och professorer var män, vilket var karaktäristiskt för yrket; de manliga insamlarna är därmed överrepresenterade. Bland fältarbetare och övriga medarbetare kom några kvinnor att medverka; dock är 70 % av insamlarna som står för inspelningarna på samiska män. Detta har säkerligen påverkat snedfördelningen när det gäller informanternas kön.

Korhonen har under sitt fältarbete erfårit att det var svårare för manliga fältarbetare att tala med kvinnor, eftersom de ju inte var tillräckligt insatta i kvinnornas göromål. Däremot var det lättare att samtala med män, om fiske, jakt osv.¹¹

Den norske folkloristen Bjarne Hodne har intresserat sig för hur urvalet av informanter har gått till (1979). Kvinnor och män, påpekar han, har som sagesmän olika sätt att berätta och de väljer oftast olika motiv (Moe 1927; Hodne 1979:90). Av tradition och vana kan det manliga berättarsättet ha blivit normgivande och på så sätt skulle informanter som inte uppfyllde förväntningarna som goda meddelare – dvs. kvinnorna – väljas bort.

Berättartraditionen i Europa har ibland beskrivits som mannens forum (Dégh 1957:143), men detta har avvisats när det gäller den samiska traditionen (Balto 1997). Emellertid kan denna föreställning ha påverkat forskare och fältarbetare i Sverige i deras urval av informanter.

Tryggve Sköld uppger att hans informanter huvudsakligen var äldre män. Urval och tillgänglighet angavs som orsak. Collinder, som utsåg informanterna, var intresserad av att dokumentera »ren» Norrkaitum-samiska; de yngre var, ansåg han, influerade av andra samiska språk. Dessutom var det enligt Sköld opassande att fråga ut kvinnor och flickor, eftersom befolkningen i området var influerad av den finska kulturen. På 1940–1950-talen var det viktigt för den som kom utifrån att vara försiktig och respektera eventuella tabubelagda områden.

Informanternas tillgänglighet är en annan faktor av central betydelse för fältarbetaren. Korhonen berättar idag att det ofta var män som ställde upp och förväntades ställa upp. Det kunde uppfattas som underligt att en kvinna fick berätta sin historia utan att mannen blev inblandad. Mannen hade på nå-

¹¹ Intervju med Olavi Korhonen 090211.

got sätt »ansvaret» för att berätta.¹² I vissa situationer kunde informantens hustru intressera sig för att besvara upptecknarens frågor. Ett exempel är när Tryggve Sköld började fråga en informant om myling och sagesmannen svarade: »Nej, sånt syssla vi inte med!» Men hans fru visade visst intresse, och Sköld kunde då intervjua henne. Han kunde fråga om korna och getterna o.d., men annan vidare intervju med henne skulle ha varit opassande. Vid senare fältarbeten säger sig Sköld ha haft framträdande kvinnliga informanter. Möjligheten att uppteckna efter kvinnor har emellertid varierat från person till person.¹³

Snedfördelningen bland informanter är symptomatisk för sin tid. Idag är genusmedvetenheten en annan och den påverkar urvalet av upptecknare och informant. Övriga sociala förhållanden underlättar också arbetet med att samla in material där olika grupper, intressen och perspektiv finns representerade.

Samspel

En översikt över de upptecknare som bidragit till DAUM:s samiska samlingar visar att många var akademiker, varav ett flertal professorer. Bland insamlarna hade flera kyrklig bakgrund. En inspelning eller uppteckning är resultatet av ett möte mellan två (eller fler) människor, och deras samspel påverkar naturligtvis det som uppstår, skapas och dokumenteras för att sedan bevaras i arkiven. Ett klassiskt exempel på detta är hur material insamlat av präster i lappmarkerna återspeglar relationer mellan missionärerna och samerna eller prästernas världssyn snarare än faktiska samiska förhållanden. Därför är samspelet mellan informant och intervjuare av stor betydelse och måste tas i beaktande när en inspelning eller ett skriftligt dokument studeras idag. Det är ofta vanskligt att i efterhand försöka återskapa dessa möten. Däremot kan biografiska upplysningar samt ett contextualiserande perspektiv på materialet ge värdefulla upplysningar.

DAUM:s samiska samlingar är inte bara produkter av många insamlare och upptecknare. De är resultat av ännu fler meddelare och informanter. Variationer med hänsyn till bakgrund, sysselsättning, intresse, grupptillhörighet osv. är mångfaldiga.

Aspekter att ta hänsyn till är sådana som kan påverka relationen mellan sagesman och insamlare, såsom auktoritet, kön eller tillhörighet till en minoritet eller till majoriteten. Insamlare med akademisk och kyrklig bakgrund, representanter för den svenska majoritetsbefolkningen, kan lätt av informanter av samisk börd och med förankring i samiskt levnadssätt ha uppfattats som auktoriteter. Dock är sådana aspekter svåra att värdera. De är inte

¹² Intervju med Olavi Korhonen 090211.

¹³ Intervju med Tryggve Sköld 090218.

heller allmängiltiga och andra egenskaper kan kompensera ett eventuellt ojämnt maktförhållande mellan insamlare och sagesman. Inspelningar av Olavi Korhonen visar t.ex. hur en informant lyckas etablera sin auktoritet i samspel med upptecknaren genom att påvisa sin kunskap (om fiske) och genom att ifrågasätta skolan och akademisk utbildning.¹⁴ Det är ett exempel på hur samspel och professionalitet kompenserar ett obalanserat utgångsläge mellan två aktörer.

Professorerna Korhonen och Sköld var i början av sina karriärer när de genomförde större delen av fältarbetet. Olavi Korhonen uppger att informanterna ofta inte kände till hans akademiska bakgrund; han upplevde att han betraktades som »en nyfiken språkman». Tryggve Sköld berättar att han först och främst uppfattades som en ung student och att hans ansträngningar att lära sig samiska gjorde att han togs väl emot. Däremot kunde han märka en viss distansering när han senare återvände till fältet som docent. När det gällde samtalsämnen kände Sköld att det kunde vara lämpligt att undvika känsliga ämnen relaterade till kvinnor, oanständiga ord, folktro eller nåjden.¹⁵ I andra fall kunde sagesmannen tala fritt om t.ex. osämja: »det var mer nästan som om de ville ha någon att berätta för.»¹⁶

Från »elände» till »välsignelse»

Teknikens betydelse för insamlingsarbetet kan inte överskattas. I intervjuer med Olavi Korhonen och Tryggve Sköld framkommer det inte oväntat klart och tydligt att inspelningstekniken har haft en central roll och förändrat fältarbetsmetoderna. Inspelningstekniken har förändrat allting, menar Tryggve Sköld. Trots att han kallar den första inspelningsapparat han använde 1949, en trådspelare, för »eländet», medger han att möjligheterna för dokumentationen av språken förändrades oerhört. Maskinen var i och för sig otymplig, den skulle flygas upp till den otåliga fältarbetaren och risken att tråden trasslade sig under inspelningen utgjorde ett stressmoment. Sköld använde sig även av en enkel bildkamera för att dokumentera föremål. Teknikutvecklingen gick fort framåt, och 1963 kunde Sköld nyttja »en ordentlig Tandbergare, lätt att använda» på fältet.¹⁷

Under 1960-talets andra hälft bedrev Olavi Korhonen fältarbete i Sápmi. Den inspelningsapparat han då använde, en rullbandspelare av märket Nagra, kallar han för »en välsignelse». Den bärbara (om än väldigt tunga) utrustningen kunde uppnå bra ljudkvalitet och kom att innebära stora fördelar och ett nytt arbetssätt. Enligt Korhonen ersatte Nagran hans äldre kolle-

¹⁴ DAUM BD3943.

¹⁵ Intervju med Tryggve Sköld 090218.

¹⁶ Intervju med Olavi Korhonen 090211.

¹⁷ Intervju med Tryggve Sköld 090218.

gers sätt att arbeta. »Collinder och KB Wiklund hade inga inspelningsapparater och gjorde uppteckningar med ljudskrift av ortnamn, texter och annat. Det kunde vara bara en bråkdel av det de hörde som de hann skriva ner.»¹⁸

Tekniken har inte bara haft betydelse för arbetsmetoder på fältet. Språkforskningen förändrades också i och med möjligheten att spela in längre inlägg. Tack vare inspelningarna kunde man börja studera hela texter. »Tidigare var texterna regelbundna nedteckningar, gjorda av folk med penna i handen», påpekar Sköld. »Om man lyssnar på en inspelning hör man anakoluter ... det är ingen ordning på satslära där, det handlar om effektivt berättande.» »I och med inspelningarna har man fått upp ögonen för anakoluter, halva ord och sånt.»¹⁹

Inspelningstekniken togs dock inte väl emot av alla. Sköld upplevde svårigheter att spela in vissa informanter, som av religiösa skäl inte ville låta sin röst reproduceras. »De frågade om apparaten kunde spelas i radio.» Även om syftet inte var att spela upp upptagningar i radio kunde man inte förneka att det tekniskt var möjligt att göra det. Den aktuella informantens dotter påpekade för sin far att en riktig kristen inte skulle tala i maskinen, eftersom de var laestadianer och därför inte fick lov att låta sig reproduceras på fotografier o.d. Informanten blev mycket tveksam, och menade att han, i egenkap av god kristen, inte kunde ställa upp för inspelningar. En radioproducent som hade varit i området och gjort inspelningar för ett radioprogram, hade uttryckt sig fördomsfullt om samer och bidragit till informanternas misstänksamhet, uppger Sköld. Dock kunde han den sommaren, 1949, spela in yngre informanter om renskötselvägar m.m.²⁰

Intresse

Insamlingen av samiskt material har bedrivits av olika personer med olika tankar och syften, under en lång tidsrymd. En del av det insamlade rör språkliga aspekter såsom ortnamn, dialekter eller specifik terminologi. Utfrågningar om föremål, deras användning och termer förekommer också, först och främst i det skriftliga materialet. Den största delen av de samiska upptagningarna och uppteckningarna handlar dock om levnadsförhållanden, livsberättelser och andra folkminnen.

Vilka teman som berörs och tas upp beror ofta på vad insamlaren är intresserad av. Olavi Korhonen visar t.ex. i sina intervjuer stort intresse för samiska termer. Vissa ämnen som fiske, matlagning m.m. presenteras för informanten som ombeds förklara »hur man gjorde». Han tar också upp ord och uttryck och frågar informanterna om de är bekanta med dem. Korhonen

¹⁸ Intervju med Olavi Korhonen 090211.

¹⁹ Intervju med Tryggve Sköld 090218.

²⁰ Intervju med Tryggve Sköld 090218.

menar själv att han alltid varit intresserad av både språk och kultur och att hans arbete gäller dessa aspekter i kombination med varandra. I Sverige har de ofta uppfattats som två olika forskningsfält, medan man i Finland betraktat dem som oskiljbara. Så har det också varit för Israel Ruong. Att dokumentera språk och språkutövare var viktigt, påpekar Korhonen. För honom var det ett sätt att bevara, när han såg hur språket höll på att försvinna. Han har själv idag stor nytta av det materialet han spelade in för 20–30 år sedan under sitt arbete med umesamiskan.²¹

Det insamlade materialet är en direkt respons på insamlingsmetoderna. Frågelistor är exempelvis en metod som har använts kontinuerligt inom arkiv och bibliotek sedan början av 1900-talet. Frågorna som skickas till fasta meddelare syftar till att samla in information kring ett visst tema. Svaren kan vara mer eller mindre utförliga, mer eller mindre precisa, mer eller mindre personliga. Frågelistorna reflekterar ofta kontexten och författarens intresse. Vid ULMA författades 1954 en frågelista av Åke Campbell, M 207 »Berättelser om lappars uppträdande i svenska bygder jämte sägner och folktro om lappar». Frågelistan avser att samla in information om samer i förhållande till andra befolkningsgrupper men är lika informativ när vi idag intresserar oss för diskurser och föreställningar om samer.

Det inspelade materialet består mestadels av folkminnen. Språkintresserade forskare har även samlat in material om t.ex. böjningsformer, paradigm och uttal. Andra forskare som lämnat in sitt material efter avslutade projekt kan ha dokumenterat en viss händelse, företeelse eller föreställning. Upptagningar kan se olika ut beroende på vilken metod som använts. Inspelningar som gjorts av forskare är ofta resultatet av strukturerade intervjuer, utförda i ett visst syfte. Metodiken vid sådana intervjuer består av tydliga frågor som ställs i en bestämd ordning. Det material som samlats in för arkivet, av arkivmedarbetare, följer ofta en annan metodik, med fria intervjuer. En fri intervjuteknik utgår inte från fasta frågor; sagesmannen får formulera sina svar och till viss del leda samtalet (Silvén-Garnert 1993). Denna metod ger sagesmannen stor frihet i berättandet, när det gäller både struktur och innehåll. Graden av styrning från intervjuarens sida beror på syftet med intervjun och på vilken information man är ute efter.

Problematiserande av samiskt arkivmaterial och källkritiska diskussioner

Kategorisering

Ett källkritiskt problem som berörts tidigare är klassificering av arkivmaterial som »samiskt». Frågan om en informants etniska tillhörighet kan inte fastställas av en arkivarie eller arkivbrukare; självidentifikationen och kän-

²¹ Intervju med Olavi Korhonen 090211.

lan av tillhörighet med gruppen måste anses som avgörande (jfr Eriksen 1998).

Ett annat problem i förhållande till informantens grupp tillhörighet är de socio-politiska förändringar som har skett genom tiderna och påverkat innebörden av ordet »same» eller »lapp». Termen »lapp» har inte alltid haft den nedvärderande konnotation den har idag. Tidigare har den använts i betydelse »renskötare», i enlighet med dåtida renbeteslagstiftning. Den etniska dimensionen i ordet tillkom senare.²² I en inspelning från 1950-talet kan man sålunda höra hur en f.d. renskötare, numera nybyggare, hänvisar till andra befolkningsgrupper som »lappar». Det förefaller enkelt för oss idag att betrakta honom som samisk informant på grund av externa markörer av etnisk tillhörighet, medan han av intervjuaren inte identifieras som same, och det framkommer inte om han anser sig själv vara same eller inte.

Ett annat relaterat problem är den geografiska indelning som vanligtvis tillämpas på insamlat material i arkiv eller i publikationer. Katalogisering per område kan visa sig vara problematisk med samiskt material eftersom samiska informanter, inte minst renskötare, ofta har haft flera bosättningsorter. Detta är en återkommande brist i publikationer av samiskt material under lappologins tid. Vid DAUM registreras en del uppgifter i samband med att inspelningar eller skriftliga dokument förs in i databasen. Utöver intervjuplatsen anges när så är möjligt även sagesmannens födelseort samt föräldrarnas namn och födelseort. På så sätt kan man kringgå felaktigheter som kan uppstå när man senare försöker länka en person till en viss by eller socken.

Vems perspektiv?

Arkivsamlingar bidrar till konstruktion av en verklighet (Lilja 1996). I det perspektivet måste man närmare fråga sig vilken verklighet som framgår av det samiska materialet på DAUM.

Arkiven är en samling av röster från olika sagesmän genom tiderna. På grund av materialets spridning, intervjutekniken vid insamlandet m.m. kan man säga att sagesmännens perspektiv kommer fram i samlingarna. Med tanke på den överrepresentation av manliga informanter och insamlare som ovan konstaterats och med hänsyn till bristen på åldersspridning bland sagesmännen, kommer vi fram till att det är den äldre mannens perspektiv som överväger. Vi vet mindre om kvinnornas och barnens levnadsförhållanden och livsberättelser i samlingarna. Det är inte bara kvinnoperspektivet som fallit bort; ämnesinnehållet i materialet är också inriktat mot manliga intressen och göromål.

Insamlarens perspektiv finns givetvis representerat i arkiven. När det gäl-

²² Termen »same» började alltmer ersätta den gamla benämningen »lapp» och har till övervägande del använts i litteraturen sedan 1970-talet (Hultkrantz 2000:77).

ler insamlingen av samiskt material vid DAUM kan man notera att arbetet periodvis har genomförts på initiativ av några få personer. Personliga intressen och den egna agendan har påverkat samlingarnas innehåll. Därutöver är varje insamlare en del av ett sammanhang och bidrar till upprätthållandet och skapandet av samtidens diskurser. Föreställningar om samer har på samma sätt som allmogekulturen präglats av en romantiserad bild av en utdöende kultur. När det gäller samiskt material finns det ytterligare en dimension i det att samer är en minoritet som har dokumenterats huvudsakligen av representanter för majoritetsbefolkningen. Förhållandena mellan de olika befolkningsgrupperna och minoritetspolitiken i Sverige har bidragit till skapandet av diskurser om minoriteter. I detta sammanhang kan föreställningar om samer återspegla en bild av det svenska samhället snarare än av faktiska samiska förhållanden. Dock har folkminnesarkiven inte i samma utsträckning som museerna bidragit till en idealisering av det förflutna (Skott 2008). I DAUM:s samiska samlingar finns sociala förändringar, konflikter och motsättningar dokumenterade.

Som en del av denna översikt över källkritiska aspekter att ta i beaktande vid arbete med arkivmaterial måste det osynliga materialet tas upp. En källkritisk hållning handlar inte bara om att vara medveten om problematiken med det som finns i samlingarna. Det är lika viktigt – men mycket svårare – att förhålla sig till det som saknas! Det som inte dokumenterats och inte bevaras är också en del av en tids diskurs. Det finns flera faktorer som kan förklara varför vissa röster eller historier inte finns med idag. Ointresse, motvilja att fråga eller svara, censur m.m. kan vara bakomliggande orsaker. Även praktiska aspekter såsom arbetsmetoder, informantens tillgänglighet eller specifika omständigheter vid möten kan ha spelat roll. Det är vanskligt att kartlägga dessa faktorer och att synliggöra det osynliga. Dock måste ett kontextkritiskt perspektiv uppmärksamma det osynligas existens.

Dåtiden i nutiden

Problematiken gällande arkivmaterial har förändrats genom tiderna i takt med ny minoritetspolitik och en ny samhällskontext. Personerna bakom folkminnesinsamlingar uppmärksammas numera inte bara inom forskning och fältarbetsmetod utan även i frågor som rör upphovsrätt och immateriell rätt. Beträffande material om de nationella minoriteterna är dessa frågor ännu viktigare, med tanke på tidigare förtroendebrott från myndigheter och forskare, under en tid då minoritetspolitiken såg annorlunda ut än idag.

En av de centrala uppgifterna för arkiven inom Institutet för språk och folkminnen är att sprida kunskaper om språk, folkminnen och det språkligt burna kulturarvet. Det innebär bl.a. att arkivmaterialet ska göras tillgängligt. En inspelnings eller ett dokumentets tillgänglighet underlättas av modern teknik. Dock måste påpekas att den kontextspecifika kunskapen kring t.ex. en

inspelning inte blir mera tillgänglig genom att själva upptagningen digitaliseras. Forskningsarkivarier och andra anställda vid arkiven har kunskaper som är nödvändiga för att arkivbrukare ska kunna tillgodogöra sig materialet. Nya frågeställningar uppstår när material kommer till användning i ett annat sammanhang eller i ett annat syfte än det ursprungligen var avsett för, en fråga som aktualiserades 2005 i det s.k. Nordmalingsmålet vid Umeå tingsrätt. Som bevisning för användandet av renbetesmarker vid kusten i Nordmalingstrakten under historisk tid återopades arkivmaterial. Detta ovanliga exempel belyser hur nya behov och användningsområden för arkivmaterial ständigt tillkommer.

Användning och användbarhet av arkivmaterial

Arkivens status och betydelse idag

Föreställningar om och bruket av arkivmaterial har varierat under tidernas lopp. Under det tidiga 1900-talet var det »i mångt och mycket [...] vid eller i nära anslutning till arkiven som ämnets [dvs. folklivsforskningen] spjutspetsforskning pågick. Några få [forskare] erhöill till och med den åtråvärda status som följde av att få tjänstgöra vid eller förestå något av landets traditionsarkiv» (Skott 2008:14). Bilden ser annorlunda ut idag, när arkiv betraktas snarare som ett dammigt förråd av begagnade föremål än som den sammansättning av unika människors röster och vittnesmål om sin samtid som det är.

En strävan efter att popularisera arkiven kommer till uttryck genom t.ex. »Arkivens dag». Initiativet togs första gången 1998 som en del i ett större samverkansprogram, Svenska arkiv i samverkan för synlighet (SASS). Dagen anordnas sen dess varje år och infaller den andra lördagen i november. På Svenskt Arkivs hemsida artikuleras en ny diskurs, där arkiven definieras som »samhällets minne både för en förfluten tid och för en framtid» och där arkivbesök och forskning i arkiv är en »medborgerlig rättighet». SASS vill betona »arkivens roll som kulturinstitutioner för vårt lands historia och det fria ordet». »Arkivens dag» sprider sig och inbegriper numera även nordiskt samarbete; sedan 1999 har Danmark, Norge, Island, Finland och senast Färöarna anslutit sig till evenemanget.

Användningsområden för arkivmaterial är otaliga. Arkivsamlingarna berättar mycket för oss idag om gårdagen. För släktforskare har arkiven visat sig vara viktiga. Släktforskning har blivit en folkrörelse som inneburit att nya besökare hittar till våra arkiv. Likaså kan samlingarna ha central betydelse inom flera andra forskningsområden. Behovet av insamlande, vetenskaplig bearbetning samt förmedling av samiskt material har länge varit aktuellt.

I följande avsnitt kommer jag att betona några områden som på senare tid uppmärksammas och som med fördel kan bli mål för utvecklingsinsatser.

Oskrivna historia

Det samiska arkivmaterialet i DAUM:s samlingar utgör en värdefull resurs och informationskälla rörande dialekter, lokalhistoria och personer. Samlingarna vid Institutet för språk och folkminnen »består av dokument där det individuella uttrycket kommer till tals, dokument där människor själva beskriver sin miljö och tillvaro, ofta i relation till samhällsförändringar» till skillnad från andra arkiv som Riksarkivet, landsarkiven m.fl. som »till största delen [utgörs] av samhällsorganisationens dokumentation av den egna verksamheten» (Lundmark 2003:6). Det är med andra ord individens perspektiv som kommer till uttryck i DAUM:s samlingar.

Inspelningarna innehåller för det mesta röster från dem som inte varit delaktiga i historieskrivningen. Fortfarande idag är samer frånvarande i de flesta svenska historieböckerna. I DAUM finns upptagningar som – i sagesmannens perspektiv – berättar för oss om vattenregleringens konsekvenser för renskötseln, skolpolitikens inverkan på samiska barn, tvångsförflyttningarnas roll i relationer mellan folkgrupper i Västerbotten m.m.

Arkivmaterial utgör på så sätt en ovärderlig källa för historiker. Det skrivna ordets hegemoni har på senare tid nyanserats och ämnesområdet »muntlig historia» har börjat träda fram som ett nödvändigt komplement till historievetenskapen. Ett tydligt erkännande av det talade ordet och folkminnens värde som historisk källa och vittnesbörd aktualiserades vid rättegångar i Västerbotten gällande tvister om renbetesmarker mellan markägare och renskötare. Där historiska dokument i traditionell bemärkelse saknades återopades arkivmaterial i form av inspelningar och frågelistsvar i bevisningen. Uppspelning av folkminnen i en rättegångssal är inte oproblematiskt från etisk synpunkt men symboliserar en milstolpe för erkännandet av muntlig historia.

Värdet i arkivmaterialet består också i att det är oersättligt. Mycket av det som dokumenterats finns varken skrivet eller bevarat någon annanstans. Folklore, kultur och språk är föränderliga och därför unika för den tidpunkt då de har dokumenterats. Materialet är därutöver resultatet av ett insamlingsarbete med unika berättare.

Ur historisk synvinkel finns det ytterligare en dimension i arkivens värde. Upptagningar och uppteckningar innehåller viktig information om sin samtid. I ett kontextkritiskt perspektiv (Richette 2003:127), där insamlings-situationen ses som en historisk händelse, och i beaktande av det menings-sammanhang som läsaren befinner sig i skapas nya tolkningsmöjligheter och ett fördelaktigt sätt att arbeta med arkivmaterial.

Det pedagogiska arkivet

Vid insamlingstillfället var tanken kanske att dokumentera kunskap om fiske eller språkbruk. Men idag kan vi använda en inspelning också i pedagogiskt syfte, t.ex. för att studera samspel mellan intervjuare och informant.

Ett sådant synsätt kan avslöja mycket om kontexten. Det kan ge oss upplysningar om insamlarens metoder; det kan också användas för att lära ut intervjuteknik eller konsten att föra reseanteckningar.

Arkivmaterial på minoritetsspråk kan vidare användas i undervisnings-syfte. Brist på läromedel på de nationella minoritetsspråken har vid flera tillfällen påpekats av Europarådet. Många inspelningar kan i det sammanhanget spela en viktig roll. I arkiven hittar man upptagningar på olika samiska språk och varieteter inom dessa, efter olika informanter. Idag är inspelningar viktiga bl.a. för umesamiskans revitalisering. Likaså finns det material på finska och meänkieli som har stor potential i språkdidaktiskt perspektiv.

Materialet har även ett etnografiskt och kulturhistoriskt värde. Språket är en viktig del av den traditionella samiska kunskapen, och man kan lära sig om kultur och språk via traditioner och traditionell kunskap. Överföring och förmedling av kunskaper och information i muntligt berättande är ett pedagogiskt verktyg som ofta förbigås i skolböckerna men som kommer fram i arkivmaterialet.

Folkminnen som vittnesbörd

De samiska samlingarna vid DAUM utmärker sig genom sin geografiska bredd och sin spridning över en relativt lång tidsperiod. Denna variation utgör en rikedom men medför också att materialet är svårhanterligt.

Användning av en inspelning eller ett dokument ur en samling kan jämföras med hur en mening tagen ur en text och insatt i ett annat sammanhang kan få ändrad betydelse. Ett kontextkritiskt perspektiv är nödvändigt för att uppnå en möjlig tolkning av arkivmaterial.

Den norska folkloristen Stein Mathisen är en av dem som har uppmärksammat betydelsen av kontextualisering av forsknings- och kunskapstraditioner:

Research needs to be connected to political interests and questions of power, and seen in relation to majorities and minorities. But analysing research practices in terms of narratives can help us to understand the semantic logic in positions that may seem contradictory and ambiguous from the point of view of our times. It may also help us to understand some of the "facts" that guide our own research, to better understand the narrative that we as folklorists today promote (Mathisen 2000:125).

Man måste förstå traditioner och agendan bakom insamlingarna och deras tillkomstprocesser för att sedan kunna använda materialet. Detta gäller inte bara forskare utan även alla arkivbrukare.

Arkiven berättar mycket mer än man kan tro: det är inte bara språk, traditioner eller folkminnen som dokumenterats. Även sociala relationer och arkivens idéhistoria återspeglas genom samspelet mellan sagesman och intervjutare. En analys av arkivmaterial ger oss därför inblick i samtidens intresse

och prioriteringar, samt i forskarens och informantens världsbild och sociala värderingar.

Jag tackar Staffan Lundmark och Ola Wennstedt samt övriga medarbetare på DAUM för värdefull information under arbetet med denna artikel. Ett stort tack även till Trygve Sköld och Olavi Korhonen för intervjuerna och för betydelsefulla synpunkter på mitt arbete.

Källor och litteratur

Otryckta källor

DAUM (*Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå*):

Intervju med Olavi Korhonen, 090211. DAUM HDD 0185.

Intervju med Trygve Sköld, 090218. DAUM HDD 0184.

Brev daterat 24 november 1975, adresserat till DAUM med avsändare Sámi Instituttat (Israel Ruong och Alf Isak Keskitalo).

ULMA (*f.d. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala*):

Frågelista M 207 Berättelser om lappars uppträdande i svenska bygder jämte sägner och folktro om lappar (Campbell 1954).

Frågelista M 169–189 Lapska traditioner (Ruong 1944–1949).

Tryckta källor

Arvidsson, Alf, 1999: *Folklorens former*. Lund.

Balto, Asta, 1997: *Samisk barneoppdragelse i endring*: Ad notam Gyldendal AS.

Ben-Amos, Dan, 1984: The Seven Strands of Tradition: Varieties in Its Meaning in American Folklore Studies. *Journal of Folklore Research*, 21. S. 97–131.

Collinder, Björn, 1956: Swedish research on the language and folklore of the Lapps. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. Uppsala. S. 25–50.

Dégh, Linda, 1969: *Folktales and society. Story-telling in a Hungarian peasant community*. Bloomington.

Eidheim, Harald, 1993: Bricolage og Ingeniørverksemd i Sápmi. *Norsk Sosialantropologi*. Oslo. S. 255–265.

Eriksen, Thomas Hylland, 1998: *Etnicitet och nationalism*. Nora.

Fries, Sigurd, 1996: Från FFÖN till DAUM – kriser och kransar. *DAUM-Katta* 3:1. Umeå.

Hedblom, Folke, 1979: Fonogrammet 100 år. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. Uppsala. S. 114–170.

Hodne, Bjarne, 1979: *Eventyret og tradisjonsbærerne. Eventyrfortellere i en Telemarksbygd*. Oslo.

Holbek, Bengt, 1985: The Many Adobes of Fata Morgana or The Quest for Meaning in Fairy Tales. *Journal of Folklore Research* 22. S. 19–28.

Hultkrantz, Åke, 2000: Fifty Years of Research on Sami Folklore and Mythology. *Sami folkloristics*. Pentikäinen, Juha (red.). Turku. S. 75–102.

Hyenstrand, Åke, 1992: *Det dolda kulturarvet*. Stockholm.

Lilja, Agneta, 1996: *Föreställningen om den ideala uppteckningen. En studie av idé och praktik vid traditionssamlade arkiv: ett exempel från Uppsala 1914–1945*. Skrifter utg. av Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Serie B nr 22.

— 1990: *Dialekt- och folkminnesarkivets frågelistor 1914–1989*. Uppsala.

Lundmark, Staffan, 2003: SOFI:s arkiv är viktiga! *Sofian* nr 25.

- Mathisen, Stein, 2000: Changing narratives about Sami folklore. *Sami folkloristics*. Pentikäinen, Juha (red.). Turku. S. 103–130.
- Moe, Moltke, 1927: *Samlede skrifter I–III*. Oslo.
- Richette, Christian, 2003: Frågelistan. Ett kontextkritiskt perspektiv. *Frågelist- och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Bo Nilsson, Dan Waldetoft, Christina Westergren (red.). Stockholm. S. 117–128.
- Rissanen, Pirjo, 1981: *Samiskt fältarbete: ämnesförteckning*. DAUM Serie D Meddelanden 2.
- Salomonsson, Anders, 2003: »Folklivsarkivet och frågelistorerna». *Frågelist- och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre*. Bo Nilsson, Dan Waldetoft, Christina Westergren (red.). Stockholm. S. 89–100.
- Sameland i förvandling*. Umeå 1986. DAUM Serie D Meddelanden 4.
- Silvén, Eva, 2008: Samiska scener och scenerier. Fataburen. *För Sápmi i tiden*. Stockholm. S. 121–137.
- Silvén-Garnert, Eva, 1993: *Muntliga möten. Om intervjuer i museernas samtidsdokumentation*. Nordiska museet.
- Skott, Fredrik, 2008: *Folkets minnen. Traditionsinsamling i idé och praktik 1919–1964*. Göteborg.
- von Sydow, Carl Wilhelm and Laurits Bødker, 1948: *Selected papers on folklore*. Copenhagen.
- Wickman, Bo, 1979: ULMA:s samiska samlingar och publikationer. *Svenska Landsmål och svenskt folkliv*. Uppsala. S. 171–173.

Summary

Coppélie Cocq, A research historical approach to the collection of Sami archive materials

This article proposes a critical approach to resources relating to the Sami that are to be found in Swedish archives, more specifically at the Department of Dialectology, Onomastics and Folklore Research in Umeå (DAUM). By mapping out the conditions and processes behind the collections we have access to today, the study highlights the context of emergence and production of the sources. Further, it discusses the perspectives on Sami cultural heritage that are reflected in archives. Such a critical approach is necessary to further research based on Sami archives. The article concludes with a discussion of the multiple possible uses of Sami collections in archives in a contemporary context.

»En skönhet som uppenbaras i sällsynta ögonblick»

Rendezvous med nattens drottning

Av Ingvar Svanberg

På fönsterbrädan i mitt arbetsrum, som vetter mot Fyrisån i centrala Uppsala, hade jag länge en planta av nattens drottning, *Selenicereus grandiflorus*, (L.) Britton & Rose, som jag hade köpt av en kaktusodlare i Stockholm. Det var en ynka liten tanig växt, bara ett par decimeter lång, som inte såg mycket ut för världen. Den var helt enkelt ful. Men jag hade köpt den av nyfikenhet och i hopp om att inom några år kunna få uppleva dess spektakulära blomning, som min mor en gång så hänfört berättat för mig om för nu närmare femtio år sedan. Nu blev det inte så. Jag tröttnade på den rangliga kaktusen som aldrig ville växa till sig och slängde den. Där- emot händer det att jag tänker på det som min mor berättade för mig om nattens drottning.

När hon var ung – jag gissar att det måste ha varit någon gång under tidigt 1940-tal – hade kvinnorna i hennes vänkrets tydligen en liten sedvänja i samband med att nattens drottning skulle till att blomma. När kaktusens stora knopp stod i beredskap att slå ut samlades man nämligen hemma för att tillsammans få vara med om den sällsamma begivenheten. Detta tilldrog sig långt innan teven slog igenom, och det var också under en tid då nattsudd inte tillhörde vardagligheterna i ett arbetarhem i Bergslagen. Det skulle till något särskilt för att man skulle hålla sig uppe på kvällen enbart för att få uppleva hur en blomma slog ut. Tydligen ordnades också ett litet kaffekalas, och väninnorna kunde invänta midnatt när den märkliga blomman öppnade sig.

Rumsväxter var en integrerad, närmast omistlig del av hemmet, som gav mening och skapade trivsel (Bergvall 2007). Välskötta och rikligt blommande krukväxter var ju samtidigt lite prestigefullt för många kvinnor vid denna tid, något som skänkte både anseende och framför allt glädje i en vardag som kanske inte var grå men ändå ganska enahanda, inte minst under krigsåren. Handeln med krukväxter hade vuxit snabbt under mellankrigstiden, men fortfarande skaffade sig många också växter genom byten och

»stöder» (Halldor 1942; Berg 1987).¹ Husmödrar kunde ännu på 1950-talet med bild stoltsera i dags- och veckopressen med praktfulla gardenior och rikligt blommande amaryllisar som bevis på omsorg, skicklighet och tålmod. Jag förstod av min mors berättelse att det ändå var något mycket speciellt att få vara med när nattens drottning väl slog ut. Ty skildringar, muntliga och skriftliga, har den här märkliga växten, kanske mer än någon annan rumsväxt, gett upphov till under förra seklet.

En spektakulär växt

Min mor var nämligen inte ensam om att ha värdesatt nattens drottning blomning, som retade sinnena på ett mångfacetterat sätt, har jag senare förstått. Litteraturen bär vittnesmål om det. Redan den unge Linné imponerades av blomman, något som han skildrat i *Hortus Cliffortianus* (1737):

Hos den så enkla och intetsägande växten ge blommorna från början förebud om, att de vilja tävla med alla andra; blommorna slå ut endast om natten och äro i högsta grad fagra, välluktande och vackert färgade, dagligen efterlängtrade för denna enda natt (Linnaeus 1737:182, här i svensk övers. efter Drake 1928:58).

Många av Linnés efterföljare uttryckte sig i liknande uppskattande ordalag. Främst bland de kaktéer som hålls i boningsrum, skriver Nils Gerard Wilhelm Lagerstedt i första upplagan av Nordisk familjebok, är

nattens drottning, från Vestindien, hvilken med hänsyn till blommans storlek, skönhet och vällukt torde vara den yppersta bland alla kaktusväxter. Dess blommor äro ända till 8 tum (23 centim.) breda samt hafva guldgula foderblad och snöhvita kronblad. De öppna sig på kvällen och sluta sig vid soluppgången; under denna tid sprida de en härlig vaniljlukt. Hvarje blomma varar endast under loppet af en natt (Lagerstedt 1880:189).

Trädgårdsmästare Axel Holzhausen i Göteborg är närmast lyrisk. Han håller med om att själva växten är ful:

Men när blomman fram vid åttatiden på kvällen plötsligt slår ut, mjukt och fint kräm-gul med en strålände krans av blomblad, uppfyllande hela luften omkring sig med en ljuvlig vaniljdof, då glömmes man ett helt års långa tålmod med denna kantiga växt, ehuru man endast får njuta av dess praktfulla blomma ett fåtal timmar (Holzhausen 1924:220–223).

Just det faktum att den blommar bara en natt är förstås viktigt i sammanhanget. Men också själva blommans storlek har bidragit till dess tjuskraft, liksom dess påtagliga vaniljdof.

Nattens drottning har uppenbarligen gjort ett starkt intryck på många, ty det finns åtskilliga som skildrat dess uppseendeväckande blomning och som

¹ I så gott som samtliga svar på ULMA:s frågelista M 272, »Krukväxter förr och nu», uppges att stulna blommor växte bra.

på samma sätt som de unga kvinnorna i kretsen kring min mor till och med uppfattade det som en så särskild begivenhet att grannar och vänner samlades till ett samkväm för att få vara med om när hon uppenbarade sig.

Dess remarkabla blomning finns till och med skildrad i skönlitteraturen. Den danske författaren Jens Peter Jacobsen (1847–85) skriver exempelvis i novellen »En Kaktus springer ud» från 1870 om fem ungdomar som underhåller varandra och två äldre anhöriga med uppläsning av egna dikter, allt medan man väntar på att en sällsynt kaktus »som nu endelig efter ni Aars omhyggelige Pleje havde faaet en Blomst, der efter denne Cactusses Skik vilde aabne sig en Gang i Løbet af Natten med et stort Knald» (Jakobsen 1944:191; jfr Hejndorf 1966:207–208).

Jacobsen är inte den enda som omsatt erfarenheter av nattens drottning i skönlitterär form. Den dansk-svenska författarinnan Helena Nyblom (1843–1926), mest känd för sina sagor, skriver i romanen Väninnorna (1912) om några ungdomar som bänkade sig framför en kruka med en otymplig knoppförsedd kaktus. Tyst och stilla inväntade ungdomarna kvällningen och när klockan slog tolv slag öppnade sig spetsen av knoppen:

Långsamt, mycket långsamt utvidgade sig öppningen mera och mera, och inom en timme hade blomman sprungit ut. Jättestor spände den sina vita kronblad som vingarna på en fågel, och i dess mitt störtade en ström av gyllene ståndare fram ut över den. Från dess kalk uppstod en bedövande vällukt, liknande heliotropen. Mera och mera sträckte den ut sina kronblad, som om den undrade över det liv, till vilket den vaknat (Nyblom 1912:307–308).

Åtskilliga krukväxter passerar revy i Fritiof Nilsson Piratens (1895–1972) skarpsinniga iakttagelser från studietiden i 1910-talets Lund, redovisade i hans klassiska Tre terminer (1943). Också nattens drottning nämns i förbigående (Nilsson Piraten 1960:252). Dramatikern Werner Aspenström (1918–97) låter i komedin »Dårnas natt» från 1963 en gumma träda in på scenen och utropa: »Min kaktus blommar! Nattens drottning har slagit ut!» Och hon fortsätter: »Och nattens drottning blommar! Oförhappandes, som en nysning. Jag skulle dra upp rullgardinen, då hade hon öppnat sig ...» (Aspenström 1966:16). I prosaform återger Birger Norman i Ön (1963) spridda hågkomster av barndomens människor som bodde i Svanö i Ådalen. Han mindes bl.a. en kvinna: »Hon satt framför Nattens drottning som vid en barnsäng, och väckte familjen för att man skulle få uppleva denna drömlika blomning och känna den fina mandeldoft, som stilla fyllde rummet» (Norman 1963:18). Björn Erik Höijer (1907–96) erinrar sig också den säregna rumsväxten:

Karin Gran, Sylvis stränga mormor ägde en kaktus som hon vårdade med stor ömhet. Den hade det vackra namnet Nattens drottning. En gång medan de ännu bodde kvar i hennes stuga slog den ut. De stora blekgula men skimrande blommorna fyllde hennes rum med vällukt. Hon kallade till sig ortens mästarefotograf, en kavat kvinna [...] och lät henne föreviga underverket (Höijer 1973:250).

Även en yngre författargeneration har velat förmedla sina minnesbilder. Journalisten och författaren Stefan Andhé (f. 1944) kommer i *Mormor och jag* (1986) ihåg intensiteten i den snabbt överståndna blomningen:

Men en natt sitter vi uppe, Mormor och jag. Hela natten är vi vakna. Vi stirrar på en Nattens drottning. – Snart blommar hon, säger Mormor.

Sida vid sida, sitter vi, vi tittar stint. Man vågar inte se bort, inte ens en minut. För sedan, fort, är det över (Andhé 1986:59).

Man har tydligen velat berätta, och det handlar nog nästan alltid om författarens egna upplevelser som vävts in i texterna. Det är realistiska uppgifter och minnena tycks vara ackurata. Vi skulle kunna ge åtskilliga ytterligare exempel, men stannar därvid.²

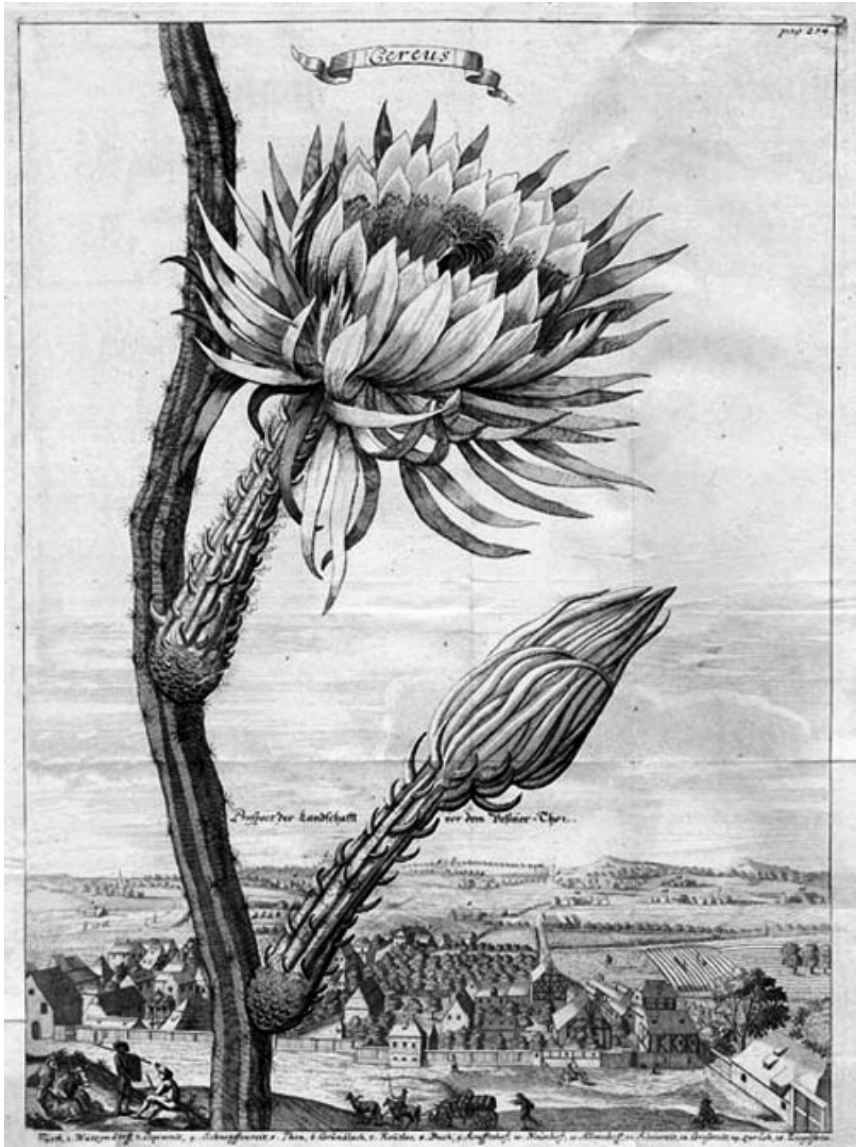
Dessa strödda belägg ur den svenska litteraturen visar att det är en märklig växt vi talar om. Knappast någon annan krukväxt – rosen tillhör trädgårdsväxterna – eller snarare dess blomning, torde ha fått så generöst utrymme i skönlitteraturen. Nattens drottning är ingen unik kaktus vad stora och vackra blommor anbelangar. Sådana kunde också vissa bladkaktusar stoltsera med – tänk bara på Carl Larssons målning »Britas kaktus» (1904). Det är kombinationen blomma, dramatik och sällsynt tillfälle som skänker den säregna nimbus som omger nattens drottning. Uppenbarligen har den också inspirerat till konstnären Lennart Jirlows oljemålning »Nattens drottning» med en naken kvinna som bär en magnifik stor vit blomma i handen, och är omgiven av högtidsklädda män.

Föreliggande artikel vill belysa den attraktionskraft nattens drottning haft och vilka former intresset kring den tagit. Med hjälp av ett spretigt men ändå konkret källmaterial vill jag belysa den biokulturella domän som uppstod i mötet mellan växt och människa (jfr Svanberg 2004:100–101 resp. Svanberg 2009:115).

Kulturhistorisk bakgrund

Den art vi känner som nattens drottning är en epifytisk kaktus som har sitt ursprung på Kuba, Dominikanska republiken, Haiti och Jamaica. Den finns också i Mellanamerika, bl.a. i Mexiko, Belize, Nicaragua och Costa Rica (Britton & Rose 1909:430; O’Gorman 1961:216). Sitt nuvarande artepitet *grandiflorus* fick den av Carl von Linné i *Species plantarum* (Linnaeus 1753:467; »habitat in Jamaica et Vera Cruce»), medan den fick sitt nuvarande släktnamn – som syftar på den grekiska mångudinnan Selene och på *cereus* ’tistel’ (Selenes tistel) – av de amerikanska botanisterna Nathaniel Lord Britton (1859–1934) och Joseph Nelson Rose (1862–1928) så sent som 1909 (Britton & Rose 1909:430).

² Av en sökning i Libris framgår att det fantasieggande namnet »Nattens drottning» har varit titeln på åtskilliga såväl svenska som översatta romaner under 1900-talet.

Tidig illustration av en blommande nattens drottning. Kopparstick ur J. C. Volckamer 1708.

Det uppges att nattens drottning bland vissa indianfolk i mellersta Amerika har kommit till användning som medicinalväxt. Både blomman och stängeln har ordinerats mot t.ex. hjärtbesvär och reumatism. Kontextualiserade etnografiska uppgifter, som vi etnobiologer alltid efterlyser för den typen av data, är emellertid knapphändiga (Johnson 1999:764). Den ingår emellertid fortfarande i folkliga huskurer tillgängliga på marknader i Mexiko, exempelvis i medikamenter mot inälvsparasiter (Ugent 2000:438). Även

på Kuba efterfrågas den inom folkmedicinen som stärkande medicin och mot muskelåkommor (Fuentes 2005:20). I Neapel publicerade läkaren Rocco Rubini 1864 en pamflett med titeln *Cactus grandiflora patogena: Osservata sull'uomo sano e convalidata sul malato* (översatt till flera språk) och sedan dess har den haft rykte om sig som medicinalväxt, i synnerhet inom homeopatin, även i Europa. Av det skälet odlas eller odlades den också i stor skala i Västindien och vissa länder i Latinamerika. Olika extrakt finns tillgängliga inom kontinental komplementärmedicin (Britton & Rose 1909:430; Bäuml 2006:248 f.; Kane 2006:139 ff.).

När nattens drottning kom till Europa är inte bekant. På goda grunder kan vi emellertid anta att den är den första kaktusart som kom att odlas som krukväxt. Av uppgifter i katalogen *Hortus Kewensis* framgår att den odlades före år 1700 i den kungliga trädgården vid Hampton Court (Aiton 1789:152). Den finns dessutom avbildad år 1708 i Johann Christoph Volckamers *Nürnbergische Hesperides*, utgiven i Nürnberg (Volckamer 1708:234).

Linné odlade arten i den akademiska trädgården i Uppsala på 1740-talet (Linnaeus 1748:121; jfr Linné 2007:27, 40). Han var ju redan bekant med den från sin tid i Holland, och uppenbarligen upplevde han blomningen även i Sverige. Det är ingen tvekan om att den fascinerade honom djupt (Fries 1903:97). I Norden i övrigt är den inte belagd förrän under förra hälften av 1800-talet, även om den rimligtvis bör ha funnits tidigare. Den odlades enligt Johan Lange (1999:322) på godset Gisselfeld i Danmark 1820. Det var dock först på 1840-talet som den med visshet började bjudas ut av danska handelsträdgårdar, däribland Ole Ohlsen 1844 och J. E. Ohlsen 1847 (Christensen m.fl. 1988:95; Røn 1994:72).

När den kom i handeln i Sverige vet vi ej, men den fanns tillgänglig vid 1800-talets mitt. Säkert har den informella byteshandeln varit av stor betydelse för dess spridning (jfr Martinsson 2004). Snart beaktades den också i inhemska handledningar, exempelvis i August Valfrid Lönnegrens illustrerade lilla handbok från 1884 (Lönnegren 1884:55), och blev snart en välkänd krukväxt, vida åtkomlig för intresserade (Müller 1864:184; Svensson 1882:86; Eriksson 1884:83; Svensson 1893:277; Tamm 1899:74; Abelin 1904:57).

Effektfull benämning

En viktig faktor för attraktionskraften hos denna i övrigt omvitnat fula kaktus är givetvis själva växtbenämningen (Holzhausen 1924:222). Associationerna med rollfiguren i Mozarts »Trollflöjten» (1791) ligger naturligtvis nära till hands och det är möjligt att en sådan påverkan finns. I Sverige är benämningen *nattens drottning* på kaktusen belagd åtminstone sedan 1842 (Bouché 1842:403). I Danmark finns *Nattens dronning* omnämnd första

gången i M. Chr. Hempels bok *Flora eller allmenntytlig haandbog for blomsterynder* (1834: 63). På tyska finns *Königin der Nacht* dokumenterat 1833 (Holl 1833:92). De danska och svenska växtbeteckningarna torde vara översättningar av den tyska.

Likalydande benämningar återfinns för övrigt i en rad andra europeiska språk, såsom nederländskans *konigin van de nacht*, engelskans *queen of the night*, franskans *reine de la nuit*, italienskans *regina della notte* och spanskans *reina de la noche*, liksom i tjeckiska och ryska (Lange 1960:578). På tyska och engelska finns en del alternativa benämningar, såsom *Sonnenfeind* och *vanilla cactus* (Marzell 1943:902; Grieve 1931:184).

Benämningen nattens drottning har använts även om andra likartade kaktéer vars blommor slår ut på natten, enkannerligen *Selenicereus pteranthus* (Link ex A. Dietr.) Britton & Rose, som i handböckerna numera ofta kallas *nattens prinsessa* med motsvarande benämningar på andra nordiska språk (Kamke 1917:146; Laurent-Täckholm & Stenland 1946:82; Herbel 1978: 224; Lange 1960:578). De båda arterna har ofta förväxlats, och i många fall är det nattens prinsessa snarare än nattens drottning som återfinns på 1900-talets fönsterbrädor.

Nattens drottning förtjänar verkligen sitt namn, skriver en författare. Blomman är 20 centimeter bred och 30 centimeter lång! Dessutom doftar nattens drottning mycket starkt, ja, nästan kväljande, har det sagts. Denna doft är typisk för fladdermuspollinerade blommor och dit hör också vår kaktus. I övrigt är växten inte särskilt attraktiv, och många beskriver den som i själva verket »ful». De knappt en till tre centimeter i diameter tjocka stammarna är klängande eller hängande och kan bli flera meter långa. Som så många andra kaktéer har den nålformade taggar. Dessa faller av på äldre grenar (Svensson 1882:86; Holzhausen 1925:94).

Blomning som tilldragelse

Det berättas att det i familjen Runebergs hem i Borgå fanns en nattens drottning som i juli 1860 blommade. Fredrika Runeberg (1807–79) bjöd då in grannar för att beundra den. I juni 1861 skriver hon till en väninna och ber henne komma och se på deras kaktus »som förefaller att slå ut i kväll». Plantan emanerade från orangeriet på Stensböle herrgård utanför staden (Arkio-Laine 1991:53). Hösten 1863 meddelar Fredrika Runeberg att hon funderat på att returnera kaktusen till Stensböle för att den skulle få blomma under bättre villkor. »Den saknar sol – året ger ej sol, våra fönsters läge är ogint. Jag har flyttat växten efter solen, äfven detta lär ej vara bra, cactéer älska att stå orubbade» (Ekelund 1942:241).

De relaterade uppgifterna ur skönlitteraturen och de citerade raderna ur Fredrika Runebergs brev ger vid handen att man i Norden lagt särskild vikt vid dess blomning och på något sätt velat manifesteras det. Författarinnan

och översättaren Hanna Kamke (1852–1937), som 1917 utgav en handbok om rumsväxter, skriver:

Denna härliga blomma hör till ett av mina vackraste barndomsminnen. Jag tycker mig ännu känna doften, som fyllde det stora rummet, där mina föräldrar samlat sina vänner för att med dem glädjas åt undret, Nattens drottning (Kamke 1917: 146).

Även i uppteckningsmaterial hittar vi belägg för att blomningen uppfattades som någonting extra värt att uppmärksamma. En informant i Småland berättar i ett frågelistsvar från 1995, inskickat till dåvarande Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA, nu inlemmat i SOFI), minnen om den spektakulära kaktusen:

En gammal tant hade en kaktus som hette nattens drottning, en skönhet med vita blommor, undersköna, men blommade över bara på en natt. Hon brukade ordna lite kaffe-kalas, och gästerna inväntade midnatt, när blomman öppnade sig. På morgonen var allt över (ULMA 37957, uppt. av May Rubensson, Ålem, Sm. 1995).

Från Katrineholm härrör en uppteckning från samma tid:

Kaktusar av olika slag hade tanterna gärna, minns jag. De blommade ibland med stora, vackra blommor, och då gick budet till väninnorna att komma och titta (ULMA 38056, uppt. av Aina Jonsson, Floda, Katrineholm, Sdm. 1995)

Att man ordnade kafferep i samband med blomningen nämns i flera uppteckningar (ULMA 38040 och 38043). För att undersöka om det här var en spridd sedvänja, eller snarare bevakande av en tilldragelse, som förekom i Sverige ännu vid mitten av 1900-talet, lät jag med hjälp av programledarna Christina Mattsson och Bengt af Klintberg i radioprogrammet »Folkminnen» i april 2004 göra en förfrågan om detta. Vi fick in ett tjugotal svar som programledarna haft vänligheten att ställa till mitt förfogande. Originalen finns numera i Nordiska museets arkiv. Svaren är kanske inte så utförliga, men de ger ändå vissa inblickar i hur människor uppfattat och upplevt dess blomning.

En av dem som skickade in sina hågkomster av nattens drottning till »Folkminnen» var Brita Struve i Haverdal. Hon erinrade sig när hon som 17-åring sommaren 1947 arbetade på ett ålderdomshem. Det var ett slitsamt jobb, men hon trivdes med det och tyckte om att vara med de gamla. I ett av rummen, med fyra sängbundna åldriga kvinnor, fanns en »anskrämlig, ful och stor kaktus». En julikväll berättade en av de gamla kvinnorna att de skulle vara vakna hela natten för att uppleva kaktusens blomning, och de inbjöd också Brita att övervara händelsen. Hon skulle komma dit i skymningen:

Jo, jag kom dit och vi upplevde ett under, en enorm rosavit blomma slog sakta ut och spred en väldoft i hela rummet. För de fyra gamla var detta som en välsignelse, som en hälsning från den blomsterprakt utanför de aldrig fick se i sin bundenhet till sjuksängens.

När jag på morgonen kom tillbaka för att ta tag i mitt arbete var blomman visnen. Så kort liv, så kort fågning. Men vilken glädje för dessa duktiga åldringar och för mig som ännu inte visste så mycket om livet.

Det jag lärde mig den kvällen har jag burit med mig hela livet. Man ska aldrig förakta fullheten. Den kan gömma en skönhet som bara uppenbaras i ett sällsamt ögonblick – och vilken glädje kan den då bereda de mottagliga!

Gunilla Edenström mindes när hon 1956 skulle konfirmeras. Tillsammans med fyra kamrater bodde hon i Kolbäckes prästgård medan hon läste:

På fönsterbrädan i prästgårdens salong fanns en hiskelig blomma. Den såg ut som en hopslingrad lång taggig orm. Jag hade undrat varför man sparade en så ful växt i detta vackra hem.

Så en natt kom prästfrun in i mitt rum, väckte mig varsamt och sade att nu skulle jag få vara med om någonting speciellt. I bara nattlinnet tassade jag yrvaken efter henne in i salongen, där de andra barnen redan stod. Vi hade ljusa nattdräkter på oss och allt var upplyst av månen utanför, men mest av allt lyste nu en jättelik vit blomma på nattens drottning.

Bilden finns etsad i mitt minne för jag tyckte att ögonblicket var så överkligt och att vi såg ut som små spöken i det kalla blå månskenet. Prästfrun berättade att blomman bara levde denna natt, och vi kände oss både förundrade och högtidliga.

Och mycket riktigt, nästa morgon hade den fallit ihop som en ledsen trasa.

Det var inte bara den iögonfallande blomman utan också den starka doften som ådrog sig åskådarnas uppmärksamhet. Karin E. E. Larsson erinrade sig farmoderns praktfulla nattens drottning från 1950-talets Boden:

Jag minns särskilt en sommarnatt i slutet av 1950-talet när den blommade i det så speciella norrbottniska sommarnattljuset, en lång skymning som övergår i gryning. När det var dags för den tunga knoppen att slå ut vakade min farmor tills blomman börjat öppna sig. Då väckte hon hela familjen och jag minns stämningen av mystik och underverk. Vi gick in i kammaren. Dofthen var bedövande, stark och söt, och den stora vaxvita blomman öppnade sakta sina kronblad. Det var fascinerande. Alla stod andäktigt tysta. Aldrig har jag sett min farmor så hänförd som då. Där stod vi alla länge, länge och tittade på den fantastiska exotiska blomman i fönstret.

Ibland har tilldragelsen fått närmast karaktären av en liten sedvänja som upprepades år efter år. Elsa Alblad-Persson kom ihåg från 1920-talets Kullavik utanför Göteborg att hennes far, som var trädgårdsmästare, hade ett exemplar i växthuset. När den skulle till att blomma fick barnen vara uppe och »beskåda undret». Men även den lokala societeten, »Särö damer», hörde till den trogna publiken som kom dit för att övervara händelsen.

Flera berättar att de hade blivit väckta som barn för att vara med, men Ruth Hägerbrand från södra Småland var för liten när hon omkring 1940 fick höra om sin granne som hade en kaktus

som skulle blomma så otroligt vackert en enda natt. Tant Ellen och hennes familj skulle vaka in blomningen, men jag ansågs för liten att vara uppe så sent, till min stora besvikelse. Sorgen blev ännu större när jag dagen efter kom dit och fick se en helt slokad blomma.

Detta skott av den nattens drottning som Maj Reinhammar berättar om i texten blommade först efter 14 år. Foto: Kristina Söderlind Rutberg 2006.

Karin Nord meddelar att hennes småländska faster, bosatt i Hultsfred, redan på 1920-talet hade fått följa med sin mor till en granne för att sent en kväll se och känna doften av en blommande nattens drottning. Sedvänjan hade fastern själv behållit och ännu för bara ett par år sedan hade hon haft kaffebjudning en sen kväll för att tillsammans med goda vänner avnjuta en blommande nattens drottning.

Även redaktören för denna tidskrift, Maj Reinhammar, mindes omedelbart nattens drottning, när jag meddelade henne ämnet för min uppsats:

Nattens drottning! Hon har betytt mycket i mitt liv. Jag hade en faster som, som bli-ven prästänka i ganska unga år, bosatte sig på vårt släktställe Berge utanför Bollnäs

i början på 1950-talet. Hon hade en gammal fantastisk drottning och varje gång den blommade bjöd hon hela släkten på drottningkaffe med hembakt. Det kunde bli flera gånger per sommar, för den blommade flitigt, ibland med flera enorma blommor samma kväll.

Åtskilliga sagespersoner berättar just om att man bjudit släkt, vänner och bekanta för att få vara med om det märkliga. Ofta fick man en kopp kaffe medan man väntade på att blomman skulle slå ut. »Jag minns, att hon bjöd in sina grannar på kaffe, då blomman skulle slå ut. De blev kvar hela natten tills blomman hade vissnat», skriver exempelvis Kerstin Tenéus om sin farmor i uppländska Alunda. Och från 1940-talets Storuman påminde sig Dan-Erik Wiklund att en grannfru hade ett stort exemplar i salsfönstret. »När den skulle blomma var min mor inbjuden att tillsammans med andra fruar, bevittna den nattliga blomningen. De hade med sig handarbeten och i övrigt bjöds väl på sedvanligt kafferep.» Uppgiften stöds också, som vi sett, av liknande berättelser i bevarat uppteckningsmaterial i våra folkminnesarkiv (Martinsson 2001:413).

Nya tider

Sedvänjan, om vi får kalla tilldragelsen så, att samlas i hemmen för att övervara blomningen av nattens drottning finns belagd i Norden sedan 1800-talets mitt. Det var en händelse som bjöd på dramatik och fågning värd att uppleva. »Ett under», »en välsignelse», »underverket», »vi kände oss högtidliga», heter det i texterna. Ett fångslände namn, den enorma blomman som bara visade sig några timmar, tidpunkten på dygnet när den slog ut, sällsyntheten i tilldragelsen och den märkliga våldoften som sakta spred sig i rummet i kombinationen med att det var en social begivenhet, bidrog förstås till upplevelsens särskildhet. Alla sinnen fick sitt. Det var en av dessa små stunder i en annars ganska händelselös tillvaro, då en sällsam skönhet plötsligt uppenbarade sig inför betraktarnas ögon. Uppteckningsmaterial insamlat i mitten av 1990-talet och svaren från uppropet i radion i april 2004 visar att sedvänjan tycks ha varit ganska känd ännu på 1940- och 1950-talen, men sedan har den sannolikt konkurrerats ut av annat, även om radiouppropet ger vid handen att det fortfarande förekommer att en vidare krets kan inbjudas att närvara vid blomningen. Svaren visar också att upplevelsen var tillräckligt stark för att den skulle vara värd att återberätta för andra som inte varit med.

Människor har i alla kulturer och i alla tider uppskattat växters skönhet och tillskrivit dem symboliska betydelser (Goody 2004). Även om det är svårt att ringa in vad det konkret kan innebära, tycks det vara ett grundläggande mänskligt drag att omge sig med växter för deras ornamentala prakt. Krukväxter kan alltså vara laddade med mening och i mötet uppstår därför en biokulturell domän som tillfredsställer betraktarens eller ägarens anspråk på fågning, spänning och vällukt. Sinnena får sitt.

Men tiderna förändras och därmed också smaken för vad som kan vara intressant. För vår tid tror jag att nattens drottning inte längre har någon direkt attraktionskraft, åtminstone inte på ett omedelbart sätt. Få yngre känner till den, ännu färre vill ha den rangliga oattraktiva plantan i sitt fönster. Den är dessutom svår att uppbringa i handeln, även om firmor som specialiserat sig på kaktéer regelbundet bjuder ut den på marknaden. På webbsidor om krukväxter kan man ibland se den efterlystas, varför det av allt att döma finns ett visst men säkert inte särskilt utbrett intresse att få tag på den. Dock, den har inte någon möjlighet att konkurrera med det breda utbudet av andra skönlommmande och uppseendeväckande växter i handeln. Att hålla den föga tilldragande plantan år efter år för att uppleva en natts iögonfallande blomning passar helt enkelt inte vår tid. Vi lever i en tillvaro full av dofter, färger, sensationer och spektakulära upplevelser, där nattens drottning så att säga drunknar i mängden. Så trots sitt sägenomspunna namn och sin uppseendeväckande blomning förblir nattens drottning numera en angelägenhet för en sparsmakad krets av samlare. Själv väntar jag ännu på att få ett rendezvous med nattens drottning, att få uppleva hennes sällsamma skönhet, hennes väldoft och hennes tilldragelse. Tills vidare får jag nöja mig med att följa underverket på någon av de många filmer som olika botaniska trädgårdar under senare år lagt ut på Internet, exempelvis www.rz.uni-karlsruhe.de/~db50/Aktuelle_Pflanzen/Animation_der_Bluete_4.273KB.gif.

Tack till Bengt af Klintberg och Christina Mattsson som lät samla in materialet åt mig och till alla radiolyssnare som svarade på uppropet. Tack också till Karin Martinsson för värdefulla tips. Slutligen tack till Lennart Jirlow för en givande brevväxling om nattens drottning som inspirerade till att färdigställa artikeln.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ULMA = uppteckningar i Institutet för språk och folkminnen (SOFI), Uppsala: svar på frågelista M 272.

Litteratur

- Abelin, Rudolf, 1904: *Trädgården inomhus*. Stockholm.
- Aiton, William, 1789: *Hortus Kewensis, Or, A Catalogue of the Plants cultivated in the Royal Botanical Gardens at Kew* vol. 2. London.
- Andhé, Stefan, 1986: *Mormor och jag*. Stockholm.
- Arkio-Laine, Leena, 1991: *Blomma kruka*. Helsingfors.
- Aspenström, Werner, 1966: *Teater* vol. 3. Stockholm.
- Berg, Gösta, 1987: Något om blomster i hemmen i äldre tid. *Fataburen*, s. 117–128.
- Bergvall, Claes, 2007: *Liv, lust och mening: om krukväxters kulturella betydelse*. Stockholm.
- Bouché, Peter Carl, 1842: *Hand-bibliothek i trädgårds-skötseln eller systematiskt ordnad handbok uti alla så väl praktiska som theoretiska delar af trädgårds-wetenskapen* vol. 1. *Handbok i blomsterskötseln*. Stockholm.
- Britton, Nathaniel Lord & Joseph Nelson Rose, 1909: The genus *Cereus* and its al-

- lies in North America. *Contribution to the United States National Herbarium* 12, s. 413–437.
- Bäumler, Siegfried, 2006: *Heilpflanzenpraxis heute. Porträts, Recepturen, Anwendung*. München.
- Christensen, Budde, Johan Lange, Jette Dahl Møller & Michael Sterll, 1988: *Oldemors potteplanter*. København.
- Drake, Gustav, 1928: Linnés tankar om grunden till ekonomin. *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift* 11, s. 41–65.
- Ekelund, Karin Allardt, 1942: *Fredrika Runeberg. En biografisk och litteraturhistorisk studie*. Helsingfors.
- Eriksson, Nils Johan, 1858: *Blomsterodling i boningsrum. Handledning för blomsteridkare*. Stockholm.
- Fries, Thore M., 1903: *Linné: lefnadsteckning* vol. 2. Stockholm.
- Fuentes, Victor R., 2005: Etnobotánica de Cactaceae en Cuba. S. 15–24 i *Memorias del Taller Conservación de Cactus Cubanos, Jardín Botánico Nacional, Universidad de La Habana, Cuba*. Eds. L. R. González-Torres, A. Palmarola & A. Rodríguez. La Habana.
- Goody, Jack, 1994: *The Culture of Flowers*. Cambridge.
- Grieve, M., 1931: *A Modern Herbal. The Medicinal, Culinary, Cosmetic and Economic Properties, Cultivation and Folk-Lore of Herbs, Grasses, Fungi, Shrubs and Trees* vol. 1. New York.
- Halldor, Henning, 1942: Blommorna som handelsvara och deras vägar från producent till konsument. S. 87–114 i *Blommor. En bok om odlade växter*. Red. Erik Söderberg. Stockholm.
- Hejndorf, Frank, 1966: *Blomster og planter i stuen*. København.
- Hempel, M. Chr., 1834: *Flora eller allmenntytlig haandbog for blomsterynder*. København.
- Herbel, Dieter, 1978: *Kaktusar*. Stockholm.
- Holl, Friedrich, 1833: *Wörterbuch deutscher Pflanzennamen*. Erfurt.
- Holzhausen, Axel, 1924: *Våra växter och blommor inomhus, deras beskrivning, uppdragning, skötsel och användning*. Stockholm.
- 1925: *Kaktéer*. Stockholm.
- Höijer, Björn Erik, 1973: *Flicka i fjärran*. Stockholm.
- Jacobsen, Jens Peter, 1944: *En kaktus springer ud og andre ungdomsforsøg*. København.
- Johnson, Timothy, 1999: *CRC Ethnobotany Desk Reference*. Boca Raton, FL.
- Kamke, Hanna, 1917: *Blomsterodling i hemmet* (= Hemmets handböcker 4). Uppsala.
- Kane, Charles W., 2006: *Herbal Medicine of the Southwest. A Guide to the Medicinal and Edible Plants of the Southwestern United States*. Oracle, AZ.
- Lagerstedt, Nils Gerhard Wilhelm, 1880: *Cereus*. Sp. 189–190 i *Nordisk familjebok – konversionslexikon och realencyklopedi* vol. 3. Stockholm.
- Lange, Johan, 1960: *Ordbog over Danmarks plantenavne* vol. 2. København.
- 1999: *Kulturplanternes indførselhistorie i Danmark indtil midten af 1900-tallet*. Frederiksberg.
- Laurent-Täckholm, Vivi & Saima Stenland, 1946: *Husmoderns blomsterlexikon* vol. 1. Stockholm.
- Linnaeus, Carl, 1737: *Hortus Cliffortianus*. Amstelædami.
- 1748: *Hortus Upsaliensis, exhibens plantas exoticas, horto upsaliensis academiae, a ses illatas, ab anno 1742, in annum 1748* vol. 1. Stockholm.
- 1753: *Species plantarum* vol. 1. Stockholm.
- von Linné, Carl, 2007: *Hortus Upsaliensis: Uppsala botaniska trädgård*. Uppsala.
- Lönnegren, August Valfrid, 1884: *Illustrerad handledning för blomsterodling i boningsrum*. Stockholm.
- Martinsson, Karin, 2001: Våra närmsta växter. S. 411–419 i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* vol. 1. Red. Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón. Stockholm.

- 2004: »Af myrten göras brudkoronor och kransar.» Om användningen av myrten (*Myrtus communis*). S. 38 – 52 i *Växter i Linnés landskap*. Red. Mariette Manktelow & Ingvar Svanberg. Uppsala.
- Marzell, Heinrich, 1943: *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* vol. 1. Stuttgart.
- Müller, Daniel, 1864: *Trädgårdsskötsel* vol. 3. *Blomster-skötsel i växthus och boningsrum*. Stockholm.
- Nilsson Piraten, Fritiof, 1960: *Tre terminer*. Stockholm.
- Norman, Birger, 1963: *Ön*. Stockholm.
- Nyblom, Helena, 1912: *Väninnorna, berättelse för unga flickor*. Stockholm.
- O’Gorman, Helen, 1961: *Mexican Flowering Trees and Plants*. Mexico City.
- Røn, Gitte Kidmose, 1998: *Potteplanter fra Oldemors tid: historie og erfaringer fortalt af Den gamle Bys gartner*. Ørbæk.
- Svanberg, Ingvar, 2004: Brandgul lilja (*Lilium bulbiferum*) i allmogens trädgårdar. *Uppland. Årsbok* 2004, s. 99–116.
- 2009: »Denna växt är mycket hemmastadd på vår landsbygd.» *Tanacetum balsamita* som allmogeväxt i Sverige. *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, s. 115–127.
- Svensson, Per, 1893: *Flora över Sveriges kulturväxter*. Stockholm.
- Svensson, S. S., 1882: *Anvisning till skötsel af krukväxter i boningsrum och mindre växthus*. Stockholm.
- Tamm, Oscar, 1899: *Fönsterträdgården. Anvisningar till odling af prydnadsväxter i boningsrum*. Stockholm.
- Ugent, Donald, 2000: Medicine, myths and magic. The folk healers of a Mexican market. *Economic Botany* 54(4), s. 427–483.
- Volckamer, Johann Christoph, 1708: *Nürnbergische Hesperides*. Nürnberg.

Summary

Ingvar Svanberg, ‘A beauty revealed at rare moments’. A rendezvous with the Queen of the Night

Queen of the Night, *Selenicereus grandiflorus* (L.) Britton & Rose, is one of our oldest house plants, cultivated as early as the beginning of the 18th century. Carl Linnaeus, for example, had a specimen in the Botanical Garden in Uppsala in the 1740s. In the mid-19th century the plant became popular among the upper classes, and soon also reached broader sections of the population in Scandinavia. From the 1860s on, there are accounts in literature, biographies and records of oral traditions of how people used to gather in homes to await its spectacular flowering. Coffee parties would often be held to coincide with the event. For many, witnessing the nocturnal blooming of a Queen of the Night was a particularly memorable experience. Despite its distinctive flowering, the popularity of the species has waned in recent decades. The care and patience needed to get this otherwise not very decorative plant to bloom are scarcely to be found these days, and Queen of the Night has lost out to competition from many other house plants that are both more decorative and otherwise more attractive to owners.

Aktuell litteratur om svenska dialekter

En krönika sammanställd av Lars-Erik Edlund i samverkan med medarbetare vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen¹

Hela fem doktorsavhandlingar och en licentiatavhandling på dialektologins område lades fram 2009–2010. I sin doktorsavhandling *Fega pojkar pussar aldrig vackra flickor. Könsrelaterade ordspråk i nordnorrländsk agrarmiljö belysta ur språkligt och kulturellt perspektiv* analyserar Daniel Andersson könsrelaterade ordspråk insamlade i övre Norrland. Det övergripande syftet är att nå kunskap om föreställningar om kön som ordspråken förmedlar. Avhandlingen har en genusteoretisk utgångspunkt och den språkliga analysen görs utifrån ett kognitivt lingvistiskt perspektiv. Materialet består av 199 ordspråk excerperade i Institutet för språk och folkminnens samlingar och ur publicerade ordspråkssamlingar. Den sociala och kulturella bakgrund detta material har i en nordnorrländsk agrarmiljö beskrivs ingående. Ordspråken struktureras i analysen i kapitlen »Äktenskapsmarknaden», »Hushållet» och »Sexualiteten». Att det är mannen som har valmöjligheterna på äktenskapsmarknaden illustreras t.ex. med »Alle kärer bli gift, även om dom bär andan i ett tråg». Motsatsen kan illustreras i »välja i väpplingen och stanna i starren», som enligt uppteckningen förklaras på följande vis: »såges om en flicka som avvisat fördelaktiga anbud [från friare] och som för att slippa bli 'gamjänta' till sist måste ta vad som bjuds». Ordspråken förmedlar föreställningar om könen som är traditionella. Det är en manlig egenskap att dra in resurser till hushållet och en kvinnlig att hushålla med dessa. Den huvudsakliga bilden materialet ger är att mannen är aktiv och den som väljer äktenskapspartner, medan kvinnan är passiv och blir vald. Mannen har dessutom en stark och svårkontrollerad sexualdrift långt in i ålderdomen. Det finns dock även ordspråk som förmedlar en annan bild än dessa traditionella föreställningar gör. Avhandlingen avslutas med en del reflektioner rörande resultatens generaliserbarhet, varvid referensramarna avsevärt vidgas. Idéer om fortsatt forskning i ämnet presenteras dessutom.

¹ Till krönikan har från Dialektavdelningens sida bidragit, i bokstavsordning, Lovisa Alvtörn, Kristina Hagren, Annika Karlholm, Margareta Svahn, Eva Thelin, Anna Westerberg och Jenny Öqvist.

I början av 2010 disputerade Piotr Garbacz på en avhandling, *Word order in Övdalian. A study in variation and change* som inom ramen för den generativa grammatiken studerar äldalsmålet med avseende på dess syntaktiska utveckling under 1900-talet. Författaren presenterar inledningsvis, efter syfte och teoretisk ram, bakgrundsfakta om äldalsmålet, såsom språkutvecklingen, särskilt under de senaste 200 åren, och målets allmänna struktur. Ett antal tablåer ger exempel på de morfologiska förhållandena och en tablå redovisar verk som behandlar målets morfologi och syntax. De syntaktiska förhållandena beskrivs utförligt i kapitel 4. Garbacz räknar med tre perioder av äldalsmål: klassisk, traditionell respektive modern äldalska, med talare födda före ca 1920, från 1920-talet fram till ca 1945 respektive efter ca 1945. Den dialekt som behandlas i kapitel 4 är den traditionella äldalskan. I kapitel 5 presenterar författaren sin analys i enlighet med det generativa paradigmet och han visar med ett trädigram hur satsstrukturen i den traditionella äldalskan är beskaffad. Kapitel 6 och 7 ägnas åt den s.k. V0-till-I0-flyttningen respektive kilkonstruktionen. Hans undersökning visar att V0-till-I0-flyttningen är optionell i traditionell äldalska, medan den sannolikt var obligatorisk i klassisk äldalska, och att kilkonstruktionen försvunnit ur målet. Tidigare forskning har menat att de två företeelserna bevaras i språkarter där även personböjning av verb förekommer. Sådan böjning är fortfarande levande i traditionell äldalska och Garbacz antar därför att man måste söka andra förklaringar till att V0-till-I0-flyttningen minskar i äldalskan och att kilkonstruktionen inte längre kan beläggas där. I det förra fallet pekar författaren på det frekventa draget i målet att placera negationen framför subjektet och i det senare fallet menar han att kilkonstruktionen blev omöjlig när subjektstvånget uppstod och medförde att subjektet intog den plats som kilen tidigare hade haft. Garbaczs undersökning bygger på elicerat material, där tolv personer från fyra av socknens nordligaste byar och med äldalsmål som modersmål fått ta ställning till ett antal exempelmeningar. I ett appendix återfinns alla exempelmeningar, uppställda i tablåer, en för varje företeelse som undersökts. Av tablåerna framgår varje sagespersons kön, födelseår och hemby samt hennes/hans bedömning av exempelmeningarna, liksom medelvärdena för meningarna. Analysen ligger på en teoretiskt sett avancerad nivå men tack vare redovisningen av empirin är resonemangen möjliga att i detaljer följa även för dem som är mindre väl insatta i den aktuella teorin.

Caroline Sandström studerar i sin doktorsavhandling *Genus i östra Nyland – från dialektutjämning till dialektmarkör* grammatiskt genus i kommunerna Sibbo, Liljendal, Lapträsk, Strömfors och Pyttis i östra Nyland i Finland. Det övergripande syftet är att beskriva dialektutjämning i östra Nyland och att undersöka hur dialekternas genussystem förändras från tre genus till två. Sandström undersöker språkdrag som hör samman med genus: anaforiska pronomen för maskulina, feminina och neutrala inanimata sub-

stantiv (*han, hon, het*) och definitiva slutartiklar för maskuliner, femininer och neutrer (*-n, -in, -en, -in, -e/-i*). Språkdragens funktion och språkliga förändringar analyseras över tid men också med sikte på funktionen i moderna östnyländska varieteter. De viktigaste frågorna som ställs är om pronomenen och slutartiklarna i moderna varieteter används för att upprätthålla en distinktion som är kopplad till genus eller om språkdragen snarare fungerar som identitets- eller dialektmarkörer. Redan hos äldre informanter, födda 1880–1900, finner man variation. Sålunda håller exempelvis *hon* redan på att försvinna och *han* eller *den* tar över som korrelat för de feminina inanimaterna. Med tiden försvinner också *han* mer och mer, och *den* tar över helt. Under en viss period i utjämningskedet kan då *han* betraktas som en dialektmarkör, dvs. som val informanterna gör för att visa att de faktiskt vill tala dialekt för att de identifierar sig med sin hembygd. Synkoperad slutartikel *-n* lyfts också fram som en tidig trolig dialektmarkör. Både *he* och *-in* betraktas som dialektmarkörer i 2000-talets västnyländska och är också drag som står sig och som fortfarande kan användas även om de inte är så frekventa i materialet.

Rune Westerlunds licentiatavhandling *Ljudstrukturen i dialekten i Rödå-liden* behandlar ljudsystemet i den västerbottniska dialekt som talas i Rödå-liden, en by i nordvästra delen av Umeå kommun. Avhandlingen tar sitt avstamp i ett omfattande arbete inom en studiecirkel som samlats i mer än tjugofem år, vilket ska resultera i en dialektordbok. Deltagarna har inventerat och samlat in lokala dialektord, uttryck och skrönor, bl.a. med hjälp av inspelningar. Huvudsyftet med Westerlunds avhandling är att beskriva ljudstrukturen i dialekten, med delsyftet att jämföra denna med standardsvenskans. Utgångspunkt för analysen är de betydelseskiljande enheterna, fonemen, och deras variation på ordnivå. Hit räknas även de prosodiska egenskaperna betoning, accent och kvantitet. Undersökningen baseras på den kommande dialektordbokens ord- och fraslista med information om uttal och morfologi samt på avlyssning (dvs. utan akustisk analys) av inspelningar av spontant tal och berättelser som gjordes i anslutning till studiecirkelträffarna. Som komplement till ordboksmaterial och inspelningar har ytterligare 13 informanter engagerats för att testa olika problem i analysen. Studien ger en bild av det fonologiska systemet i denna sydvästerbottniska dialekt och dryftar därvid en rad intrikata detaljproblem. Författaren påpekar att »en viktig ingrediens i arbetet har varit de dialekttalandes uppfattning om vad som är 'ett korrekt uttal'».

När lögnare blir lugnare är titeln på Lena Wenners doktorsavhandling som behandlar en pågående ljudförändring i uppländskan där kort *ö* närmar sig kort *u* så att dessa vokaler helt eller delvis sammanfaller. I studien tillämpas en kombination av fonetisk och sociolingvistisk forskningsmetod som kallas *sociofonetik*. Syftet är att ta reda på om det finns skillnader i uttalet av kort *ö* som beror på kön, ålder och social status samt i vilken ut-

sträckning språkbrukarna är medvetna om dessa ljudförändringar. Vidare undersöks huruvida förändringen uppträder tidigare i vissa ord än i andra och hur den fonetiska omgivningen påverkar uttalet av kort *ö*. För att besvara dessa frågor har ett produktionstest, ett perceptionstest och ett attitydtest genomförts. I undersökningen ingår 78 informanter som spelats in på fyra orter i Uppland: Uppsala, Gräsö, Norrtälje och Östervåla. Dessa har sedan delats in i grupper som avspeglar kön, ålder och utbildningsnivå. I produktionstestet visade sig informanterna på Gräsö ha minst fonetisk distans mellan *u* och *ö* och de i Norrtälje störst. Här märks också tydliga skillnader mellan könen. Kvinnorna uppvisar störst fonetisk distans, vilket kan ses som en återspeglning av den standardspråkliga normen. De äldsta talarna har störst fonetisk distans mellan fonemen och de yngsta minst. De sociala skillnaderna är däremot inte signifikanta. I studien framkommer vidare att distansen är minst i de ordpar som har ett *r* i anslutning till vokalen (t.ex. *mörkna/murkna*, *rött/rutt*) och störst i de ordpar som inleds med vokal (t.ex. *ögla/uggla*). Perceptionstestet, som endast utfördes på talarna från Uppsala, gick ut på att ta reda på var olika personer uppfattar att gränsen mellan kort *u* och kort *ö* går. Analysen visar bl.a. att det var långt fler som tolkade *ö* som *u* än *u* som *ö*. I attitydtestet framkom att samtliga informanter var medvetna om att ett *u*-haltigt uttal av *ö* existerar, att majoriteten trodde att det är ett gammalt dialektdrag och att ingen av de tillfrågade tyckte att det är vackert. Uttalet förknippas ofta med låg social status. Sammanfattningsvis konstateras att det *u*-haltiga uttalet av *ö* i Uppland förefaller vara mindre frekvent än författaren förväntat sig. Förklaringen antas vara att detta uttal är så påfallande att det lätt kan uppfattas som vanligare än det i själva verket är.

Syftet med Therese Leinonens avhandling *An Acoustic Analysis of Vowel Pronunciation in Swedish Dialects*, framlagd i Groningen, är att beskriva den geografiska variationen i vokaluttalet inom det svenska språkområdet. Leinonen har använt vokalmaterial ur SweDia2000-databasen. 19 vokaler hos 1 170 dialekttalare analyserades akustiskt, och dessa resultat analyserades i sin tur på två olika nivåer. En analys på språkdragsnivå visar vilka vokaler som förändras mest, medan en analys på språkartsnivå visar i vilka områden dialekterna som helhet förändras mest. Resultaten visar att det på språkdragsnivå finns en stor skillnad mellan äldre och yngre talare i nästan hela språkområdet. För första gången visas empiriskt den stora geografiska utbredningen av en öppning av de främre mellanvokalerna (vokalerna i *lett*, *dör*, *lös*, *söt*, *lär*, *leta*) hos yngre talare jämfört med äldre. På språkartsnivå uppvisar resultaten betydligt mindre dialektskillnader mellan olika orter hos de yngre talarna än hos de äldre. Resultaten på båda nivåerna visar på en storskalig dialektutjämnning. Störst är förändringen i vokaluttal i de central-svenska dialekterna i närheten av Stockholm och Göteborg, medan dialekterna i mer perifera delar av språkområdet är betydligt stabilare. Leinonen ser förändringarna som ett samspel mellan tillnärmning till standardspråket

och dialektkontakt. Hennes studie är inte minst metodologiskt intressant. Vid analysen på språkdragsnivå har hon använt sig av en ny akustisk metod, väl lämpad för studier av stora korpusar. På språkartsnivå analyseras vokalmaterialet med dialektometrisk metod. Avhandlingens resultat illustreras med en mängd färgkartor. Dessa är i boken alltför små för att vara fullt läsbara men den intresserade har möjlighet att se detaljer i en nätversion av avhandlingen (<http://dissertations.ub.rug.nl/>).

I sin bok *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal* vill den nyligen bortgångne Gösta Bruce ge en översiktlig bild av hur den dialektala ljudvariationen i svenskan i Sverige och Finland ter sig i början av 2000-talet. Någon gång ges mer detaljerade presentationer av lokalt uppträdande fenomen, vilka varit föremål för forskning. Också ljudvariation i sociolekter och förortssvenska berörs. Bruces utgångspunkter tas bl.a. i de forskningsprojekt han medverkat i genom åren, exempelvis »Nordsvenska», där språkdrag i övre Norrlands tätorter kartlades, och »Svensk prosodi», som tog fram en intonationsmodell och prosodisk typologi för svenska dialekter. I boken läggs stor vikt vid just prosodin, eftersom författaren anser att den utgör grunden för hur man uppfattar och identifierar en dialekt. Vokaler och konsonanter bidrar till att komplettera intrycken. Utifrån den traditionella indelningen i dialektområden beskriver Bruce vad som fonetiskt och fonologiskt utmärker varje område. Boken avslutas med ett framåtblickande avsnitt om vilka förändringstendenser som kan skönjas. Till boken hör ljudexempel som man kan avlyssna på förlagets webbplats.

Är götamålsskorningen död, frågar sig Margareta Svahn i en artikel. Efter att ha tecknat bilden av bakre *r* i olika positioner i västgötadialekterna, går Svahn igenom förändringsprocesser som kan iakttas i nutid. Utgångspunkten tas till att börja med i språkbruket hos två informanter som inspelats vid ett flertal tillfällen (1961, 1980, 2006 respektive 1980, 2006), och en slutsats är att återgången från uttal med bakre *r* till uttal med främre *r* inleds med det långa *r*-et. Utifrån studier av *r*-ljuden hos en grupp gymnasieungdomar drar Svahn slutsatsen att bakre långt *r* i slutljud och mellan vokaler inte längre är levande bland ungdomar och att bakre *r* före betonad stavelse inte mer än undantagsvis kan beläggas. Ordinitialt bakre *r* förekommer däremot bland dagens unga västgötatalare men språkdraget är på retur.

I artikeln »Eskilstuna as the tonal key to Danish» undersöker Tomas Riad förhållandet mellan knarr/stöt och tonalt förlopp i Eskilstunadialekt för att därigenom kunna kasta ytterligare ljus på den danska stötens ursprung och utveckling. Den rådande uppfattningen om danskans stöt är enligt Riad att den har sitt ursprung i en tidigare tonal dialekt som har mycket gemensamt med dagens Mälardalssvenska. Materialet är hämtat från Bengt Nordbergs Eskilstunainspelningar från 1960-talet. Utifrån den tonala variationen i Eskilstunadialekten föreslår Riad en diakronisk utvecklingsgång som startar med förekomsten av accent 2 med tvåtoppigt tonalt förlopp för att därefter

övergå till förlusten av tonal distinktion i kombination med att stöt grammatikaliserades i betonade stavelser.

Mathias Strandberg studerar sammansättningar med accent 1 i skånemål. Syftet är att utreda förekomsten av vissa sammansättningstyper med potentiell accent 1 samt att söka diakrona förklaringar till variationen i ordaccent. Skånemålen visar sig ha potentiell accent 1 i samma sammansättningstyper som tidigare forskning har påvisat för sydsvenska standardspråksvarieteter. Förekomsten av accent 1 i det regionala standardspråket har sitt ursprung i dialekterna, och de mönster som finns härleder författaren till olika typer av sammansättningar. Detta senare utreds sedan i detalj.

Tonala drag i de finlandssvenska dialekterna i Åboland studeras av Eija Aho i syfte att komma åt dessa dialekters tonala identitet. De drag Aho ser närmare på är ordaccent, prosodisk frasering, fokal accent och frasintonation. Författaren finner att det finns tillräckligt många gemensamma tonala drag i dialekterna i östra Åboland för att placera dem i samma regionala grupp medan västra Åboland bildar en annan grupp. Exempelvis är det tonala mönstret för sammansatta ord likadant i östra Åboland som för enkla ord under det att de i regel har en tontopp på den sista stavelsen (i fokuserad frasfinal position) i västra Åboland. Tvåtoppig ordaccent är mycket vanlig i västra Åboland, och dialekten i Nagu liknar därvidlag sverigesvenskan mer än finlandssvenskan prosodiskt, även om där troligen inte längre finns ett betydelseskiljande accentsystem. Tvåtoppig ordaccent förekommer vid vissa tillfällen också i östra Åboland men Aho finner ingen systematik i användningen. Aho framhåller avslutningsvis att även drag som inte är betydelseskiljande kan vara centrala särdrag för en dialekt och ifrågasätter den svenska accenttypologins inplacering av alla finlandssvenska dialekter i kategorin accentlösa dialekter.

Mikko Kuronen och Kari Leinonen analyserar i en studie prosodin i frågeordsfrågor i finlandssvenska. Materialet utgörs av radiotal samt av isoletrade talsatser som har analyserats akustiskt och perceptoriskt. Författarna jämför frågeordsfrågor och påståendesatser i finlandssvenskt standardspråk, och vidare jämförs dessa med motsvarande satser i sverigesvenskt standardspråk och i finska. Resultaten visar att det normala mönstret för finlandssvenska frågeordsfrågor är att frågeordet får huvudbetoning, att kärnledet får bibetoning, att den högsta F0-toppen finns i själva frågeordet och att ett abrupt fall av F0-kurvan sker under och efter den huvudbetonade vokalen. Detta mönster stämmer rätt väl överens med det finska uttalet av frågeordsfraser, även om finskan har färre prominenta stavelser och en jämnare F0-kurva. Avsevärt större skillnader föreligger mellan den finlandssvenska och den sverigesvenska frågeordsprosodin. Frågeledet betonas normalt inte i de sverigesvenska frågeordsfrågorna men om så är fallet är det nominaldelen av frasen som betonas. F0-toppen finns vanligen mot slutet av satsen och är således inte fallande som i finlandssvenska och finska.

Kristina Hagren behandlar ett problem som knyter an till doktorsavhandlingen om infinitivmärket i svenska dialekter (se förra årets litteraturkrönika). Eftersom fokus i avhandlingen lades på infinitivmärket valde Hagren att till kategorin infinitivfras föra inte endast fraser med ett verb i infinitiv och eventuellt infinitivmärke utan också underordnade verbfraser i pseudo-samordning med det överordnade verbet och dessutom underordnade verbfraser i form av dubblerat supinum. Opponenten Birgit Eaker hade invändningar mot denna användning av termen *infinitivfras*, och i den studie som Hagren här presenterar görs mot bakgrund av detta en förnyad analys av två konstruktioner i korpusen: de som hör samman med verbfrasen *hålla på/uppå/å* och enkla verb som *behöva, börja, hinna, slippa* m.fl. Denna förnyade granskning styrker väsentligen avhandlingens resultat.

I fjolårets krönika presenterades Lennart Elmeviks studie av tre nordiska ord för 'oxel' (träd av *Sorbus*-släktet): sv. *oxel*, da. *aksel-* och no. *asal(d)*. Härledningen av det sistnämnda ordet erbjuder särskilda problem, till vilka Elmevik återkommer i en ny artikel. Han tänker sig en härledning av *asal(d)* i anslutning till verbet *asa* 'svälla, svullna' m.m., antingen detta nu gått över en betydelse 'svulst, bula' som använts om trädet eller det rör sig om en till *asa* primärt bildad trädbenämning. Härledningen är semantiskt tilltalande.

I artikeln »Artedis Ichthyologia som källa för svenska fiskbenämningar» vill Birgit Eaker rikta uppmärksamheten på att en källa kan innehålla ett genomgående fel av oväntat slag. I det här fallet gäller det ett verk av den systematiska fiskforskningens fader, Peter Artedi från norra Ångermanland. Detta verk, *Ichthyologia*, utgavs 1738 postumt av Carl Linnæus i Leiden och innehåller ett flertal svenskspråkiga fiskbenämningar. En del av dessa har haft en form som inte överensstämmer med senare uppteckningar eller med ljudförhållandena i det aktuella området, något som har vållat huvudbry vid redaktionen för Svenska Akademiens ordbok. Det har vid närmare granskning visat sig att den tryckta boken från 1738 saknar tecken för *å* och man har då i stället använt *ä*-typen. Denna insikt medför att en form som *tjäckfälling* ska tolkas som *tjåckfälling* och därmed harmonierar den med övriga uppteckningar av fiskbenämningen *tjockfälling*.

Ingvar Svanberg har tagit sig an att beskriva *Groddjur och kräddjur i svensk folklig tradition*. I olika kapitel möter bl.a. »Den fruktade och lyckobringande huggormen», »Gruvgrabbe och skrattaborre» samt »Källtorsk, mjölkgroda och pugga». Här presenteras en mängd dialektala benämningar, oftast med ett helt landskap som angiven proveniens. I ett register listas dessa benämningar, även samiska sådana, tillsammans med bl.a. artnamn och latinska namn. Boken innehåller ett antal illustrationer, företrädesvis ur äldre verk. Svanberg har också utgivit *De svenska växtnamnens ABC*. Denna bok är en lätt omarbetning av hans tidigare publicerade *Gökblomster, ryssgubbe och vandrande jude* (se krönikan 2003). Oförändrat är att han för en del av växterna tar upp deras folkliga benämningar.

Jenny Öqvist samlar sig i ett bidrag till en kartläggning av användningen av stockholmska språkdrag – på fonetisk, suprasegmentell/prosodisk, lexikal och, i någon mån, syntaktisk nivå – i svensk populärmusik. Studien ingår i ett större forskningsprojekt som behandlar stockholmskan. Här studeras artister som representerar en rad olika musikstilar: hiphop, pop, prog, punk, rock m.m. Öqvist iakttar bl.a. att hiphopartister använder sig av stockholmska språkdrag frekvent och systematiskt – detta gäller inte minst beträffande lexikon. Intressanta iakttagelser rör inte minst undersökningens enda syntaktiska drag, rak ordföljd i satser som inleds med icke-subjekt (XSV), som förekommer hos hiphopduon Ison & Fille. Med denna studie får Peter Trudgills undersökning om uttalet i brittisk pop och rock en välkommen uppföljare.

Boken *Dialekt i östra Nyland. Fältarbete i Liljendal med omnejd*, redigerad av Helena Palmén, Caroline Sandström och Jan-Ola Östman, innehåller förutom två introducerande texter nio uppsatser om olika aspekter av språket i Liljendals socken i östra Nyland i Finland. Den är resultatet av ett fältarbete 2003. Yuni Kim belyser här Liljendaldialektens fonologi och Eija Aho dess prosodi. Att dialekten har bevarat kortstavighet och även i viss utsträckning bevarad vokalbalans är drag som lyfts fram. Det poängteras också att dialektvarianter för det mesta växlar med standardspråkliga varianter. Camilla Wide har en konstruktionsgrammatisk utgångspunkt när hon studerar det för Liljendal och östra Nyland typiska fenomenet bestämd fristående artikel vid substantiv utan deskriptiva framförställda attribut, t.ex. *de biiln*, eller i Wides termer »strukturer av typen [te 'den/det' + substantiv + bestämdhetssuffix] i vidare kontexter än motsvarande fraser med *den* i svenskt standardspråk». Wides terminologiska val stöds av den kartläggning och analys som presenteras i uppsatsen där hon argumenterar för att strukturerna av den undersökta konstruktionen visar att dessa inte har en direkt motsvarighet i standardspråket. Ett viktigt resultat är att strukturer med *te/de* endast används i sammanhang då referenterna är kända för alla samtalsdeltagare. Caroline Sandström behandlar pronomen för husdjur och kan bl.a. konstatera att de pronomen som används i fråga om hästar och kor (kuddor) oftare hör till ett äldre tregenussystem än då det gäller hundar och katter. Att referera till hästen som *han* och kuddan som *hon* är mycket vanligt, särskilt bland de äldre informanterna. För hund och katt dominerar det utrala pronomenet *den* hos flertalet informanter. Helena Palmén undersöker lyssnarsignaler och jämför med lyssnarsignaler i Helsingforsspråket. I Liljendaldialekten är diftongerade *jåo* frekvent. Andra lokala signaler är t.ex. *aj hördu*, *aj jestas*. Utifrån några olika definitioner av utjämning och regionalisering för Leila Mattfolk ett resonemang om huruvida den språkvariant som en viss utvald informant har ska kategoriseras som regional standardsvenska eller som utjämnad lokal dialekt. Åsa Mickwitz belyser kvinnligt och manligt språk. Hon kan i materialet påvisa vissa könsskillnader i bruk av dialekt.

Mickwitz intryck är att männen talar endera en mycket lokal dialekt eller en regional standardsvenska medan kvinnorna i högre grad behärskar neutral standardsvenska och därtill har en klar uppfattning om när man bör tala standardsvenska. Männen har inte i samma utsträckning reflekterat över detta. Saija Tamminen-Parre redovisar bruk av finska lånord i Liljendalsområdet och kan bl.a. konstatera att de lånord som används i Liljendal har en vardaglig prägel, t.ex. *lippis* 'skärmmössa'. Det finns också en tendens, speciellt hos äldre män, att »krydda» berättelser genom att använda finska lånord. Slutligen behandlar Gunilla Harling-Kranck ortnamn i Liljendal.

Inom ramen för sin forskning kring den traditionella dialektintervjun som samtalsgenre har Gustav Bockgård under 2010 publicerat artiklarna »Ska-pandet av den ideala dialektinspelningen» och »Urspårat samtal. Analys av en märklig dialektinspelning». I den förstnämnda visar författaren vilka strategier intervjuaren använder för att förmå sagespersonen att producera sådana former i fråga om ordval, uttal m.m. som intervjuaren uppfattar som genuint dialektala för det område som sagespersonen representerar. Dessa strategier kan utgöras av tillrättavisningar, t.ex. i form av uppmaning att tala dialekt, eller av visad uppskattning i form av berömmande ord. De språkliga uttryck som framkommer i en intervju av det här slaget blir av mycket osäkert värde, och sagespersonens berättande störs av intervjuarens återkommande kommentarer av den rent språkliga aspekten av yttrandena.

Även Bockgårds andra artikel belyser kommunikationen mellan intervjuare och sagesman. Här ges ett exempel på hur de två har helt olika projekt med inspelningen. Intervjuaren vill åstadkomma en traditionell dialektinspelning, sagespersonen vill berätta sitt livs historia. När den senare alltför mycket svävar ut i sina svar ger intervjuaren minimal respons, och han försöker även ibland att leda in samtalet på annat spår. I de senare fallen reagerar sagespersonen med att ge korthuggna svar. Resultatet av dessa strategier blir att de två samtalsdeltagarna talar förbi varandra.

Jenny Nilsson ställer i en uppsats frågan »Vad kan samtalsanalysen göra för dialektologin?». Hon framhåller värdet av att fokusera på den enskilda individens dialektbruk vid dialektstudier. I projektet »Dialektutjämning i Västsverige» har forskarna nämligen konstaterat en mycket stor intra-individuell variation. Alla informanter i projektet växlar mellan standard- och dialektvarianter inom ett och samma samtal och Nilsson låter fenomenet återanvändning illustrera hur samtalsanalys kan användas för att förklara variationen. Växling från informanternas normala bruk av dialekt eller standard beror på samtalskontexten och förekommer just då de återanvänder andras ord och fraser i samtal. Återanvändningen fungerar diskursstrukturerande och skapar en gemensam kontext och en relation mellan deltagarna i samtalet. Nilsson menar att ett interaktionellt förhållningssätt till dialektologin är viktigt för att hjälpa oss förstå dagens dialektsituation.

I två artiklar med i stort sett samma innehåll, »Dialektförändring eller me-

todförändring» samt »Dialect change?»), problematiserar Jenny Nilsson begreppet *dialektförändring*. Den centrala frågan är: hur mycket har egentligen dialekterna förändrats och hur mycket har metoden förändrats? Med exempel från ett antal inspelningar gjorda i trakten av Kinna i Marks kommun i Västergötland 1948 och 2007–08 visar författaren hur såväl insamlingsmetoden som principerna för informanturval har förändrats under 1900-talet. Under 40-, 50- och 60-talen gjordes dialektinspelningar vanligen i syfte att dokumentera den traditionella dialekten. Följaktligen sökte man upp och spelade in informanter som talade så mycket traditionell dialekt som möjligt. Dagens dialektologi eftersträvar mer att ge en representativ bild av dialektsituationen, dvs. att undersöka hur talare på en ort använder dialektala varianter. Därför görs informanturvalet i allmänhet utifrån sociala variabler för att få en större del av ortens befolkning representerad. Dessa grundläggande olikheter i metod och synsätt måste man ta i beaktande när man jämför inspelningar från olika tider. Den mest dialektala informanten i Kinna-materialet från 2007–08 använder hela 20 av de 24 dialektdrag som identifierats hos den som var mest dialektal 1948. Att döma av dessa resultat tycks Markmålet som dialektsystem inte ha förändrats så mycket som man hade kunnat tro. Däremot har dialektsituationen i området troligen förändrats en hel del, så att inte lika många talar lika mycket dialekt idag som för 60 år sedan. Studien visar att den inter-individuella och den intra-individuella variationen är mycket stor och att dagens dialektsituation kännetecknas av växling mellan dialekt och standard.

Språkkapitlet »Thet Gothlendska Tungomålet» i Lars Neogards *Gautau-minning 1732* föreligger nu utgivet i en monografi i Kungl. Gustav Adolfs Akademiens acta-serie med inledning och kommentar av Lars Wollin. I inledningen presenteras både Lars Neogard (1683–1758), pastor i Östergarn från 1725, och handskriften, där Uppsalahandskriften i Ihreska handskriftsamlingen i Uppsala universitetsbibliotek lagts till grund för utgåvan. Det omfattande språkavsnittet presenteras närmare, inte minst det som kallas ordlistans tematik. Man finner här en sammanställning av de teman som presenteras i ordlistan – såsom naturen och landskapet, bondesamhället och människan – och det påpekas att »Neogards personliga förhållningssätt inför den materia han beskriver är osentimentalt och jordnära, därtill påfallande öppet och fördomsfritt, fjärran från falsk idyllisering». Man ges en bild av ljudskicket och ordböjningen i två av inledningens kapitel. Det språkprogram man kan finna i *Gautau-minning* sätts in i sitt sammanhang, och olika källor redovisas. Neogard i samtid och eftervärld ägnas ett eget kapitel. Halva boken utgörs av själva utgåvan.

En hel del nyutkomna ordböcker är av intresse för krönikan. År 2009 utkom andra delen av Mandor Näslunds dialektordbok: *Ordbok över Malåmålet: M–Ö*. I sitt handskrivna original använder Näslund landsmålsalfabetet men i den tryckta ordboken används en förenklad ljudåtergivning för att så

många som möjligt ska kunna ta del av innehållet. Uppslagsorden är uppställda i alfabetisk ordning i dialektal form, och deras betydelse förklaras med ekvivalenter ur standardspråket eller med hjälp av omskrivningar. Alla ord illustreras av språkprov, ofta flera stycken, försedda med standardspråklig översättning. Ordboken noterar ett stort antal ord i dialekten. Författaren planerar också att läsa in ett urval av dem i såväl del ett som del två på varsin cd-skiva som komplement till ordboken.

I *Ord på upphällningen* har Stig V. Algotsson återvänt i tankarna till byn Knafthen i Lycksele där han växte upp på 1950-talet. Med hjälp av sina syskon och olika dialektordlistor på nätet har han lyckats få ihop mer än 1 000 dialektord som han presenterar på ett lättillgängligt sätt. Algotsson är noggrann och detaljerad i sina betydelseangivelser. Uppslagsorden är på dialekt och återges med det vanliga alfabetet. Många av artiklarna innehåller språkprov eller små historier, verkliga eller påhittade, som både är underhållande och underlättar förståelsen av hur orden används. Algotsson hoppas att någon i den yngre generationen som kastar en blick i boken ska »rycka åt sig ett och annat finurligt ännu fungerande ord, att svänga sig med i sina kretsar».

År 2001 utkom den både välarbetade och vackra ordboken *Klövvsjöord*. Författaren till den, Gösta Edlund, har därefter fortsatt arbetet med att samla in ord och har nu, i samarbete med Gunvor Norehag, givit ut ett första supplement kallat *Fler Klövvsjöord*. Detta supplement omfattar partiet a–f. Liksom tidigare återger Edlund uttalet noggrant med landsmålsalfabetet och han har ofta försett orden med väl valda språkprov. Även rättelser till huvudbokens uppgifter meddelas i häftet.

Karin Eivinson har givit ut en andra upplaga av sin samling av ord från Dala-Floda, »Flomål–svenska. Svenska–flomål». I första hälften av boken listas ord och uttryck på dialekt i vänsterspalt och standardsvenska motsvarigheter i högerspalt och i bokens andra hälft är förhållandet det omvända. De dialektala orden och uttrycken återges i en form som ska svara mot uttalet och uttrycken är uppställda på första ordet, t.ex. *ti snö huvvu* 'barhuvad' (egentligen *uti snöda huvudet*) som då står att finna under bokstaven *t*.

Färnbomål 2009 är en reviderad utgåva av dialektordboken *Färnbomål* som utkom 1994. Dialektordboken behandlar dialektord från Österfärnebo i Gästrikland, insamlade och nedtecknade av medlemmar i Föreningen för hembygdsvård i Österfärnebo. Till den nya reviderade upplagan har man lagt en uttalsdel och en grammatikdel för att förklara hur ord och uttryck uttalas i färnbodialekten. Man tar även upp vissa gemensamma drag för de uppsvenska dialekterna dit färnbodialekten hör. Uppslagsorden är uppställda i alfabetisk ordning med ordets dialektuttal i grov beteckning som utgångspunkt. Uppslagsordet, ibland utgörande ett uttryck, förklaras med en standardsvensk ekvivalent eller med en beskrivning. Vid flertalet uppslagsord illustreras dialektordet eller uttrycket i ett utförligt språkprov som i sin

tur gärna förklaras med en berättelse eller anekdot varifrån språkprovet är hämtat.

Värmländska ord och uttryck gångbara i Hagalund med omnejd är en dialektordlista utgiven 2009 av Föreningen Gamla Bruket i Munkfors, Värmland. I förordet kan man läsa att ordlistan är resultatet av ett mångårigt samlande som tog sin början redan 1959. Britta Peterson, som står för huvudparten av insamlade dialektord, har vid sin sida haft hjälp av sina väninnor Irene Andersson, Anne-Marie Edliden och Vera Olsson. Uppslagsorden är uppställda i alfabetisk ordning med ordets dialektuttal i grov beteckning som utgångspunkt. Ordet, eller i vissa fall uttrycket, förklaras i de flesta fall med hjälp av en standardsvensk ekvivalent medan några uppslagsord ges en kortare beskrivning. En del av uppslagsorden illustreras med ett kortfattat språkprov.

Björkholmsmålet är en sammanställning av flera olika ordlistor som berör talspråket på öarna Stora och Lilla Björkholmen och i det angränsande området Västerudden i Karlskrona. I bokens inledning beskrivs talspråket i Björkholmen som resultatet av ett slags språkblandning, vilken har sin grund i det talade språket hos inflyttade båtsmän och hantverkare som rekryterats för Kronans räkning till örlogsvarvet i Karlskrona. Boken är till sin uppbyggnad att liknas vid en uttalsordlista. Uppslagsorden i samtliga ordlistor är uppställda i alfabetisk ordning med ordets uttal i grov beteckning som utgångspunkt, flankerade av kortare eller längre citat från skrifter och uppteckningar med Björkholmsanknytning.

Gruppen för listerländskans bevarande har givit ut *Oa frau Listalanne. Parlör för den listerländska dialekten* med syftet att presentera ett urval typiska ord från Listerlandets fiskelägen och stimulera till diskussioner och ytterligare nedteckning av dialekten. Ordboken är tematiskt upplagd med teman som »åm natua – djua», »åm feske» och »åm hå äjna mänske kan va». Varje tema åtföljs av en eller två korta texter som illustrerar några av orden i användning. Boken avslutas med en alfabetisk ordlista som utgör register till den tematiska delen. Den listerländsk–svenska ordlistan förklarar orden och uttrycken med ekvivalenter på standardsvenska eller omskrivningar. Den svensk–listerländska ordlistan är enbart en omkastning av föregående del och därför kan en hel fras (t.ex. »allmänt om en bonde till sjöss») utgöra uppslagsord, vilket gör listan en smula svåränvänd.

I *Språktidningen* har skrivits om dialekter vid flera tillfällen. I artikeln »Skåningarna bytte aldrig språk» beskriver Anna Larsdotter händelserna under andra halvan av 1600-talet då skåningarna skulle försvenskas. Kyrkan var ett viktigt verktyg i processen och pressades av hårda krav på att lära befolkningen svenska. Medan skånska präster skrev så svenskt de förmådde för att visa sin goda vilja märktes dock knappt någon skillnad i det talade språket. Skåningarna kunde läsa katekesen och sjunga svenska psalmer men hade inte något behov av att ändra språk i vardagen. Först med vår tids dia-

lektutjämning började det skånska talspråket att påverkas på allvar av svenskan.

Anna Gunnarsdotter Grönberg diskuterar varför det är skillnad på göteborgska och stockholmska, och varför denna skillnad troligen kommer att bestå, trots att avståndet mellan städerna ständigt krymper med hjälp av bättre och snabbare färdmedel och nya kommunikationshjälpmedel. Bl.a. det sociala avståndet är viktigt – Stockholm är huvudstad medan Göteborg har en konkurrensposition som rikets nästa största stad – och »vi-dom»-känslor är viktiga drivkrafter i språkutveckling. Att stärka den egna gruppidentiteten genom att språkligt markera avstånd till andra grupper är enligt författaren den viktigaste orsaken till att göteborgare och stockholmare aldrig kommer att tala samma dialekt.

Linnea Hanell och Linus Salö skriver om ingressivt tal, alltså tal som sker på inandning, i stället för det vanliga sättet, på utandning. Artikeln bygger på Salös tidigare forskning i ämnet. Författarna tar sin utgångspunkt i kliché-bilden av den tystlåtna norrlänningen med sitt inandnings-*jo*. Men fenomenet ingressivt tal är inte begränsat till Norrland. Det är spritt över hela Sverige och även i andra språk runtom i världen. Inandnings-*jo* används för att markera att man hänger med, att man förstår men inte gör anspråk på att ta ordet. Det används också ofta för att kommentera eller bekräfta något talar själv har sagt. Inandnings-*jo* signalerar sålunda hänsynsfullt lyssnande och kan också användas som ett effektivt medel att fylla tystnaden – långt från bilden av den tystlåtna norrlänningen alltså.

Referenser

- Aho, Eija, 2010: Om tonala drag i dialekterna i Åboland. I: *Folkmålsstudier* 48. S. 13–36.
- Andersson, Daniel, 2009: Fega pojkar pussar aldrig vackra flickor. Könrelaterade ordspråk i nordnorrländsk agrarmiljö belysta ur språkligt och kulturellt perspektiv. Umeå. (Nordsvenska 17.)
- Björkholmålet: ordlista. Redaktionskommitté: Nils Abrahamson. 2009.
- Bockgård, Gustav, 2010: Skapandet av den ideala dialektinspelningen I: Magnusson, Erik & Rogström, Lena (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 10. Språkhistoria – hur och för vem? Göteborg. S. 67–76.
- 2010: Ursårat samtal. Analys av en märklig dialektinspelning. I: *Folkmålsstudier* 48. S. 37–94.
- Bruce, Gösta, 2010: *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal*. Lund.
- Eaker, Birgit, 2009: *Artesis Ichthyologia* som källa för svenska fiskbenämningar. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2009. S. 9–16.
- Edlund, Gösta & Norehag, Gunvor, 2010: *Fler Klövsjöord. Klövsjö*.
- Elmevik, Lennart, 2009: Trädbenämningen no. (dial.) *asal, asald 'oxel'*. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 17–19.
- Flomål–svenska: svenska–flomål. Sammanställd av Karin Eivinson. 2010. Nora.
- Färbomål. Föreningen för hembygdsvård i Österfärnebo (utgivare). Österfärnebo.

- Garbacz, Piotr, 2010: Word order in Övdalian. A study in variation and change. Lund. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap 70.)
- Gunnarsdotter Grönberg, Anna, 2009: E du go eller? Göteborgare kommer aldrig att prata stockholmska. I: *Språktidningen*. 2010:2. S. 48–51.
- Hagren, Kristina 2009: Dubbelsupinum, pseudosamordning och infinitivfras. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 29–42.
- Hanell, Linnea & Salö, Linus, 2009: Säg jo och andas in – samtidigt. I: *Språktidningen*. 2009:3. S. 15–19.
- Kuronen, Mikko & Leinonen, Kari, 2010: Prosodin i frågeordsfrågor i finlands-svenskan. I: Falk, Cecilia, Nord, Andreas & Palm, Rune (red.), *Svenskans beskrivning 30. Förhandlingar vid Trettionde sammankomsten för svenskans beskrivning*, Stockholm den 10 och 11 oktober 2008. Stockholm. S. 165–176.
- Larsdotter, Anna, 2009: Skåningarna bytte aldrig språk. I: *Språktidningen*. 2010:1. S. 16–21.
- Leinonen, Therese, 2010: An Acoustic Analysis of Vowel Pronunciation in Swedish Dialects. Groningen. (Groningen dissertations in linguistics 83.)
- Nilsson, Jenny, 2009: Dialect change? I: *Nordic Journal of Linguistics*. 32:2. S. 207–220.
- 2010: Dialektförändring eller metodförändring? I: Magnusson, Erik & Rogström, Lena (red.), *Studier i svensk språkhistoria 10. Språkhistoria – hur och för vem?* Göteborg. S. 175–186.
- 2010: Vad kan samtalsanalysen göra för dialektologin? I: Falk, Cecilia, Nord, Andreas & Palm, Rune (red.), *Svenskans beskrivning 30. Förhandlingar vid Trettionde sammankomsten för svenskans beskrivning*, Stockholm den 10 och 11 oktober 2008. Stockholm. S. 250–259.
- Näslund, Mandor, 2009: Ordbok över Malåmålet M-Ö. Luleå.
- Oa frau Listalannet: parlör för den listerländska dialekten: Listerländska-svenska: svenska-listerländska: med introduktion och exempel. Gruppen för listerländskans bevarande. 2007. Karlskrona.
- Ord på upphållningen: mer än 1000 dialektord från Lyckselebygden: många serverade med korta berättelser, på rikssvenska. Av Stig V. Algotsson. 2009. Rönninge.
- Palmén, Helena, Sandström, Caroline & Östman, Jan-Ola (red.), 2008: Dialekt i östra Nyland. Fältarbete i Liljendal med omnejd. Helsingfors.
- Riad, Tomas, 2009: Eskilstuna as the tonal key to Danish. *Proceedings Fonetik 2009*. Stockholm. S. 12–17 (<http://www.nordiska.su.se/content/1/c6/01/60/51/RiadFonetik09Final.pdf>).
- Sandström, Caroline, 2010: Genus i östra Nyland – från dialektutjämning till dialektmarkör 2009. Helsingfors. (*Nordistica Helsingiensia 20. Dialektforskning 2.*)
- Strandberg, Mathias, 2009: Sammansättningar med accent 1 i skånemål. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. S. 43–67.
- Svahn, Margareta, 2010: Är götamålsskorningen död? Om *r*-bruket i västgötskan under 100 år. I: Magnusson, Erik & Rogström, Lena (red.), *Studier i svensk språkhistoria 10. Språkhistoria – hur och för vem?* Göteborg. S. 243–252.
- Svanberg, Ingvar, 2009: Groddjur och kräldjur i svensk folklig tradition. Stockholm.
- 2009: *De svenska växtnamnens ABC*. Stockholm.
- Thet Gothlendska Tungomålet. Språkkapitlet i Lars Neogards Gautaminning (1732), utgivet med inledning och kommentarer av Lars Wollin. 2009. Uppsala. (*Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 108.*)
- Värmländska ord och uttryck gångbara i Hagalund med omnejd. Samlade av Britta Peterson. 2009. Munkfors.

- Wenner, Lena, 2010: När lögnare blir lugnare. En sociofonetisk studie av sammanfallet mellan kort *ö* och kort *u* i uppländskan. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 80.)
- Westerlund, Rune, 2010: Ljudstrukturen i dialekten i Rödäliden. Auditiv analys av fonemen i en norrländsk dialekt i början av 2000-talet. Umeå.
- Öqvist, Jenny, 2010: »Står där och väntar på tricken». Stockholmska i svensk populärmusik. I: Falk, Cecilia, Nord, Andreas & Palm, Rune (red.), *Svenskans beskrivning 30. Förhandlingar vid Trettionde sammankomsten för svenskans beskrivning*, Stockholm den 10 och 11 oktober 2008. Stockholm. S. 388–398.

Litteratur

Mona Forsskåhl, Konstruktioner i interaktion. de e som resurs i samtal. Helsingfors 2009. 312 s. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 729. Studier i nordisk filologi 83.) ISSN 0039-6842, 0356-0376, ISBN 978-951-583-188-0.

Mona Forsskåhls bok utgör en lätt omarbetad version av hennes elektroniskt publicerade doktorsavhandling i nordiska språk vid Helsingfors universitet (2008). Forsskåhl har kartlagt bruket av ljudsträngen *de e 'det är'* i samtalspråk. Den fokuserade kollokationen är den utan konkurrens mest frekvent förekommande i både talad och skriven svenska. Detta faktum räcker i mina ögon för att göra studien angelägen. Studien har emellertid även många vetenskapliga förtjänster som gör den till ett viktigt bidrag till den svenska grammatik- och interaktionsforskningen.

Forsskåhls framställning är i stor utsträckning teoretiskt orienterad. Hon använder sig i huvudsak av två olika teoretiska ramverk i sin analys: interaktionell lingvistik och konstruktionsgrammatik. Med interaktionell lingvistik avses forskning i skärningspunkten mellan en etnometodologiskt influerad samtalsanalys (CA) och mer traditionella lingvistiska (grammatiska) inriktningar. Interaktionella lingvister söker efter mönster för hur olika språkliga resurser används och fungerar i naturligt förekommande samtal. Inom konstruktionsgrammatiken kartlägger man vilka *konstruktioner* som finns i en viss varietet, dvs. systematiska samband i språkbruket mellan form – lexikala, syntaktiska och prosodiska mönster – och innehåll-funktion. Man brukar anta att en i stort sett identisk uppsättning konstruktioner finns mentalt lagrad hos varje medlem i en språkgemenskap.

Författaren utnyttjar dock inte bara tidigare teoretiska landvinningar utan förhåller sig även kritisk till existerande analysmetoder och beskrivningsmodeller. Hon diskuterar deras för- och nackdelar på ett utmärkt sätt och vidareutvecklar teorierna – i första hand konstruktionsgrammatiken – med utgångspunkt i sina egna empiriska resultat. En huvudfråga för Forsskåhl är om det är möjligt att på allvar förena interaktionell lingvistik och konstruktionsgrammatik i en och samma undersökning. Behandlingen av detta teoretiska spörsmål spelar en lika framträdande roll i studien som redogörelsen för de empiriska resultaten. Författaren menar att en sammanslagning av teorierna definitivt är genomförbar, t.ex. genom de modifieringar av den »ortodoxa» konstruktionsgrammatiken som hon själv presenterar. Hon problematiserar bl.a. den föreställning som finns inom traditionell konstruktionsgrammatik om att en viss konstruktion i princip betyder samma sak och fungerar på samma sätt varje gång den tas i anspråk av en språkbrukare. Förtjänstfullt diskuteras att samtalspråkets grammatik inte är fullt så här regelbunden utan mer dynamisk och kontextberoende. Det finns beskrivbara samband mellan form och funktion, men de är inte riktigt så systematiska och endimensionella som många forskare – ingalunda bara konstruktionsgrammatiker – vill göra gällande.

Också den traditionella grammatikforskningen hamnar under Forsskåhls lupp.

Hon argumenterar mycket övertygande för nyttan av att ha ett mer interaktionellt – kontextförankrat och deltagarorienterat – perspektiv på samtalsgrammatiska företeelser än den traditionella grammatiken (manifesterad t.ex. i Svenska Akademiens grammatik) erbjuder.

Det ambitiösa teoretiska syftet med framställningen avspeglas i att presentationen av tidigare forskning om *de e* (kap. 1) och diskussionen kring relevanta grammatiska teorier (kap. 2) och analysmetoder (kap. 3) är mycket omfattande. Diskussionerna i dessa kapitel är överlag intressanta, initierade och adekvata för Forsskåhls egen undersökning. Dock kunde författaren i mitt tycke trots allt ha sovrat en aning mer i sina diskussioner, undvikit vissa upprepningar och fokuserat på det allra viktigaste.

I kap. 4 presenteras materialet, vilket utgörs av inspelade, naturligt förekommande samtal med minst tre deltagare. I de flesta fall handlar det om informella vardags-samtal mellan personer som känner varandra väl. Materialet är indelat i två delkorpusar: en finlandssvensk, som omfattar sammanlagt drygt sju timmars interaktion, och en sverigesvensk, som omfattar drygt tre timmar. I sin undersökning jämför Forsskåhl bruket av *de e* i de båda korpusarna med varandra, med särskilt fokus på de finlandssvenska samtalen. Materialet kan tyckas vara i minsta laget för att man ska kunna säga något med visshet om allmänna grammatiska mönster i svenskt språkbruk. Men med tanke på för det första den undersökta strängens höga frekvens – cirka 2,5 fall per minut – för det andra att det rör sig om en så detaljerad analys, förefaller Forsskåhls material i själva verket vara rimligt stort.

Redogörelsen för egna empiriska resultat inleds i kap. 5. Här visar Forsskåhl att det finns två grundläggande prosodiska realiseringar av den lexikala strängen *de e* i materialet, nämligen med betoning av det första ordet respektive helt utan betonings-topp. Bruket av dessa båda strukturer skiljer sig från varandra på ett systematiskt vis avseende morfosyntaktiska, syntaktiska och pragmatiska aspekter. Detta föranleder författaren att betrakta dem som tillhörande två helt olika grammatiska konstruktionsfamiljer och att i den fortsatta framställningen endast beskriva den senare, obetonade, *de e*-varianten. Utifrån hennes teoretiska perspektiv är dessa ställningstaganden fullt rimliga. En traditionell grammatiker, som medvetet eller omedvetet i högre grad utgår från skriftspråksrelevanta kategorier i sin forskning, hade förmodligen agerat annorlunda.

Den del av Forsskåhls bok som denna hypotetiska traditionella grammatiker å andra sidan torde känna sig mest hemma i är kap. 6. Här beskrivs hur samtalsdeltagare infogar *de e* i större syntaktiska sammanhang, i första hand satser. I detta långa kapitel återfinns en stor mängd viktiga och skarpsinniga iakttagelser och analyser. En sak som jag särskilt vill lyfta fram är att Forsskåhl så omsorgsfullt kopplar yttrandens form och funktion till varandra. Olika syntaktiska strukturer tenderar att förekomma i skilda typer av sekventiella kontexter och används för att lösa skilda kommunikativa uppgifter. Författaren visar också att det finns vissa tydliga skillnader beträffande bruket av *de e* mellan den finlandssvenska och den sverigesvenska korpusen.

Ett centralt resultat som framhålls i kapitlet är att *de e* utgör en extremt flexibel kommunikativ resurs som kan förekomma i vitt skilda syntaktiska kontexter. Och denna flexibilitet hos uttrycket är i sig en väsentlig egenskap. Då den semantiskt mycket lättviktiga strängen produceras, projiceras för mottagarna att en fortsättning av talarens tur sannolikt är att vänta men inte vilken sorts fortsättning som det handlar om. En samtalsdeltagare kan därför använda kollokationen som en resurs för att etablera sig själv som talare utan att behöva låsa fast sig i ett visst syntaktiskt format; talaren behöver då strängen produceras inte ens själv ha någon plan för hur fortsättningen ska vara utformad. Ett ganska vanligt mönster i materialet är att en deltagare

inleder en samtalstur med att producera ett *de e* som inte följs av något syntaktiskt komplement. I dessa fall får deltagaren genomgående behålla ordet, vilket ger utrymme att producera en ny, t.ex. ånyo *de e*-inledd, syntagm som kan ge ett mer substantiellt, innehållsrikt bidrag till diskursen.

Avseende kap. 6 vill jag även lyfta fram att Forsskåhl behandlar den s.k. utbrytningskonstruktionen och ställer sig, på grundval av förhållanden i sitt eget material, delvis kritisk till den gängse grammatiska analysen av denna. Hon påpekar också att hon har tio belägg på en tidigare inte beskriven konstruktion, nämligen ett *de e* som följs av ett ensamt, individuativt, obestämt substantiv (som i *de e merit*). Jag håller med henne då hon menar att sådana strukturer förmodligen inte är frukten av tillfälliga »missar» i språkproduktionen. Tvärtom gissar hon att uttryckssättet t.o.m. kan ha en egen specifik funktionsdomän som motiverar bruket av det. Slutligen vill jag beträffande kap. 6 nämna Forsskåhls utmärkta belysning av den mycket diffusa gränsen (i synnerhet) i samtalspråket mellan huvudsats och bisats.

I kap. 7 ersätts det någorlunda traditionella lingvistiska analysperspektivet, med en mängd välbekanta grammatiska begrepp, mot ett mer renodlat samtalsanalytiskt perspektiv. Här kategoriseras beläggen inte med utgångspunkt i syntaktisk kontext utan i deras position i turkonstruktionsenheten (TKE:n), turen och sekvensen. Det finns i materialet flera tydliga samband mellan position och funktion. Bland dessa kan nämnas att *de e* i början av en tur ofta har en stark anknytning bakåt i samtalet; talare använder strängen t.ex. för att inleda ett svar på en fråga. Medialt i en tur används strängen ofta i en TKE som på något vis parentetiskt förtydligar eller värderar någon utsaga i den egna pågående turen. Också i slutet av en tur används *de e* ofta i en TKE som värderar det talaren själv just har sagt. Uttrycket kan i denna position också förekomma i en TKE som betonar någon specifik aspekt av det just sagda.

I kap. 8 har Forsskåhl återvänt till de teoretiska diskussionerna. Med utgångspunkt i sina empiriska resultat diskuterar hon hur *de e* optimalt ska beskrivas inom ramen för en syn på språkande som både är konstruktionsgrammatisk och interaktionellt orienterad. Såsom jag tidigare har varit inne på föreslår Forsskåhl en ny typ av konstruktionsgrammatisk beskrivningsmodell, som är lämpad för hennes eget forskningsobjekt och förmodligen för det dialogiska och dynamiska samtalspråket generellt. Närmare bestämt lanserar hon en distinktion mellan grammatiska och interaktionella konstruktioner. Den förra kategoriseringen av *de e*-beläggen baseras på i vilka olika större syntaktiska strukturer som strängen tenderar att förekomma samt vilka betydelser och funktioner dessa större strukturer typiskt har. Dessa strukturer och funktioner föreligger dock inte just i de stunder då konkreta instanser av *de e* yttras utan kan endast urskiljas då språkandet analyseras av en forskare i efterhand, som en färdig produkt. Begreppet interaktionell konstruktion används å andra sidan just för att försöka beskriva strängen ur samtalsdeltagarnas perspektiv och som ett temporalt förankrat fenomen; det handlar alltså om att fånga de olika egenskaper som instanserna av *de e* har just där och då de yttras i samtalet. Då en talare har påbörjat men inte avslutat ett yttrande kan ju mottagarna i vissa fall ana sig till men däremot inte med säkerhet veta hur fortsättningen av yttrandet kommer att gestalta sig.

En annan möjlig beskrivning av skillnaden mellan de båda konstruktionstyperna är att kategoriseringen i grammatiska konstruktioner i hög grad har sin utgångspunkt i förhållanden som brukar spela en framträdande roll inom den gängse konstruktionsgrammatiken (som oftast analyserar skriftspråk); det handlar om grammatiska och semantiska egenskaper, hos i detta fall *de e*-yttranden, som man känner igen från den traditionella lingvistikens språkbeskrivningar. De interaktionella konstruktionerna baseras däremot i första hand på sociopragmatiska mönster; begreppsapparaten är primärt hämtad från CA-forskning och interaktionell lingvistik. Vidare gäller

att medan uppsättningen grammatiska konstruktioner är, åtminstone hypotetiskt, gemensam för samtals- och skriftbruket av *de e (det är)*, är de aktuella interaktionella konstruktionerna per definition samtalspecifika.

Mycket viktigt att framhålla är att det inte är två helt separata analyser av *de e* som Forsskåhl genomför. De grammatiska och de interaktionella konstruktionerna kopplas i stället till varandra i beskrivningen: olika interaktionella konstruktioner utgör olika grammatiska konstruktioners funktionspotential medan, omvänt, de grammatiska konstruktionerna fungerar som tillgängliga språkliga resurser för att verkställa olika sociala handlingar. Uttryckt på ett annat sätt innebär detta att det finns tydliga samband mellan yttranden innehållande *de e* som produkter betraktade – med bestämda lexikala, syntaktiska, semantiska och i viss mån prosodiska egenskaper – och som kontextuellt förankrade sociala handlingar betraktade. Författaren urskiljer hela elva grammatiska konstruktioner och sju interaktionella. Detta ger i teorin 77 möjliga kombinationer av grammatiska och interaktionella egenskaper hos den fokuserade kollokationen. Men eftersom det som sagt finns mönster för samförekomsten av grammatiska och interaktionella aspekter, är det endast 47 kombinationer som de facto förekommer i materialet. Men denna siffra illustrerar ändå den aktningvärda komplexiteten hos den samtalsresurs (eller familj av resurser) som Forsskåhl har kartlagt. *De e* är en anmärkningsvärt flexibel och användbar ljudsträng, som kan förekomma i väldigt många olika kontexter utan att det på minsta sätt upplevs som grammatiskt eller pragmatiskt opassande. Och det är självklart så att denna vida användbarhet går hand i hand med att uttrycket är så frekvent brukat i praktiken. Det är (!) ett uttryck som man helt enkelt inte klarar sig utan som deltagare i svenskspråkiga samtal, eller för den delen knappast heller som skribent.

Forsskåhls studie är omsorgsfullt utförd och presenterad. Boken är innehållsrik, välskriven och bra korrekturläst. Terminologin är välmotiverad och konsekvent använd. Övertygar gör också finsnickeriet: de syntaktiska och sociopragmatiska analyserna av de drygt 80 samtalsutdrag som återges i boken. Författaren demonstrerar att hon är en mycket kompetent samtalsforskare.

Att ha så omfattande teoretiska, diskuterande avsnitt förefaller mig vara ett välavvägt beslut med tanke på att det handlar om en i hög grad teoretiskt nydanande studie. Under framställningens gång blottlägger Forsskåhl svaga punkter inom den interaktionella lingvistik och konstruktionsgrammatiken – för att inte tala om inom den traditionella grammatiken – och gör ett mycket ambitiöst och övertygande försök att komma till rätta med dessa. Författaren hoppas att studien kan fungera som en teoretisk och metodisk förebild för andra grammatiska studier av samtalspråk. Och jag kan bara ansluta mig till denna förhoppning; det finns definitivt goda skäl för grammatiker med intresse för talspråk att läsa och låta sig inspireras av Forsskåhl. En aspekt som jag särskilt vill lyfta fram här är att studien på ett lyckat sätt kombinerar en »formalism» i språkbeskrivningen, av en typ som finns inom många grammatiska skolor som i första hand har sysselsatt sig med skriftspråk, med de kontextbaserade, dialogiska och på andra sätt »yttnära» analysmetoder som kännetecknar interaktionell lingvistik. I mina ögon har flera tidigare större studier inom interaktionell lingvistik lidit en viss brist på formalism och kanske t.o.m. på fågelperspektiv och teoretisk förankring över huvud taget. I och med Forsskåhls arbete upplever jag det som att den svenska interaktionella lingvistik, möjligen något tillspetsat uttryckt, har uppnått en ytterligare grad av mognad.

Gustav Bockgård

Thet Gothlenska Tungomålet. Språkkapitlet i Lars Neogards Gautauminning (1732). Utg. med inledning och kommentar av Lars Wollin. Uppsala 2009. 306 s. (Acta Academiae Gustavi Adolphi 108.) ISSN 0065-0897. ISBN 978-91-85352-81-4.

De flesta som intresserar sig för gutamål och gotländsk dialekt känner i något avseende till Lars Nilsson Neogard och hans Gautauminning, ett manuskript som bl.a. innehåller ett äldre gotländskt språkmateriale. En mängd ord ur detta verk har tagits med i Gotländsk ordbok och eftersom de hör till de allra äldsta i denna ordbok har de ofta omgärdats av ett särskilt skimmer. Emellertid har själva texten varit svåråtkomlig eftersom den finns i endast två handskrifter, en, daterad 1732, i Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek, och en, daterad 1746, i Landsarkivet i Visby. Nu har Lars Wollin gjort de språkligt intressanta delarna av Gautauminning tillgängliga genom en textutgåva av språkkapitlet, »Thet Gothlenska Tungomålet», jämte en omfattande kommentar. Det är den äldre handskriften som ligger till grund för utgåvan. Publikationen som givits ut i Kungl. Gustav Adolfs Akademiens acta-serie består av två ungefär lika stora delar, »Inledning», som är utgivarens kommentar till Neogards text och omfattar en kort introduktion, 18 kapitel, käll- och litteraturförteckning samt ett appendix, och »Text», som utgör själva textutgåvan.

Efter den korta introduktionen, som främst redogör för vad som behandlas i inledningen, följer en presentation och syftesbeskrivning. Här får läsaren också en kortfattad presentation av Lars Neogard – mer följer i kapitel 2 – och en översiktlig beskrivning av Gautauminning. Wollins syfte med utgåvan är dels dialekthistoriskt, dels lärdomshistoriskt. Han betonar vikten av att denna den tidigaste gutamålsbeskrivningen i sin helhet görs enkelt tillgänglig för dialektforskningen. Lärdomshistoriskt är Neogards text ett intressant exempel på hur en lärd präst i början av 1700-talet reflekterat kring språket. Syftet med inledningen (kommentaren) går hand i hand med syftet med utgåvan. Wollin vill analysera Neogards språkvetenskapliga argumentation »dels i jämförelse med vår nutida bild av samma materia, dels i relation till de ideologiska premisserna». Vidare vill han placera Neogard i det vetenskapshistoriska sammanhang där han hör hemma, detta genom analys av hans språkliga resonemang och av hans användning av referenser till samtida och äldre tryckta verk. Författaren poängterar vikten av en källkritisk hållning: Neogards beskrivning av det samtida gutamålet genomsyras av en götiskt inspirerad språksyn och måste ses i ljuset av detta.

De återstående 17 kapitlen är uppdelade i två avdelningar. Den mindre av dessa har rubriken »Lars Neogard och Gautauminning». Här beskrivs Neogards levnadsbana i kapitel 2 och i kapitel 3 redogörs för de två handskrifterna, omfång, datering m.m., och för dåtida planer på utgivning – någon sådan blev ju aldrig av. I kapitel 4 resonerar författaren kring titeln *Gautauminning*, där *Gaut* får ses som samhörigt med det nutida *göt* och *au* som »en produkt av etymologisering i götisk anda», sannolikt med 'ö' som avsedd innebörd. Den av de betydelser av *minning* som man finner i SAOB som tycks bäst tillämplig i det här fallet är 'minne, minnesmärke [av ngt]'. En tänkbar tolkning av Gautauminning blir då ungefär 'historiska observanda om Gotland'. I kapitlet ingår även en översikt över innehållet i hela manuskriptet, uppställd i tabellform. Kapitel 5 behandlar Neogards referenssystem, ett av honom själv utarbetat, omfattande system med signaturer. I en tabell har Wollin gjort en sammanställning av antalet signaturer (totalt 176 stycken) och referenser (totalt avrundat till 2 300 stycken) i de olika avsnitten (»Företal» samt sex kapitel) av Gau-

tauminning. Vidare framgår här genomsnittet för referenserna, dels per signatur, dels per sida. Det avgjort största antalet referenser finns i språkkapitlet. Det innehåller 70 % av verkets samtliga referenser och här hänvisas till drygt hälften av alla signaturer. Frekvensen är också den högsta med 10 referenser per sida och 18 per signatur.

Den större avdelningen i kommentaren har rubriken »Språkkapitlet» och här utgör kapitel 6 en kort introduktion. I början av kapitel 7 redogörs för Neogards argumentation i de fyra huvuddelarna av språkkapitlet. I varsin del behandlar han det »götiska», det svenska och det gotländska språket. De två förstnämnda är korta och här framhålls de två språkens överlägsenhet, »götiskans» genom dess ursprung, renhet, rikedom och skönhet, svenskans när den »rett skrifwes och talas», dvs. utan främmande inslag, upplösning av äldre böjningsmönster m.m. Vad gäller den tredje delen, den om »Thet Gothlendska Tungomålet», sönderfaller den enligt Wollin i tre tämligen tydligt avgränsade avsnitt. I det första argumenterar Neogard för att gotländska är »god, gammul Giöthiska» och definitivt inte danska. Inte heller kan målet i Visby betraktas som gotländska utan benämningen avser talspråket på landsbygden. I sin argumentation anför författaren flera exempel på hur danskan och Visby-målet skiljer sig från den äkta gotländskan. Det andra avsnittet är en grammatisk beskrivning av dialekten i jämförelse med »götiskan» där Neogard på punkt efter punkt menar sig påvisa överensstämmelse. Här går Wollin noggrant igenom argumentationen i de olika paragraferna. Det sista avsnittet i denna del tre utgörs av några paragrafer där Neogard särskilt propagerar för att man i svenskan bör använda den fornspråkliga adjektivböjningen.

Den fjärde och avslutande huvuddelen av Gautaumnings språkkapitel utgör tre fjärdedelar av detsamma och består av en ordlista med 2 054 uppslagsord. Inledningsvis förklarar Neogard här sitt syfte, nämligen att påvisa de gotländska ordens släktskap med »götiskan» och fornsvenskan. Detta gör han genom talrika hänvisningar till olika skrifter, dels äldre sådana såsom Bibeln och fornsvenska texter, dels samtida språkvetenskapliga verk, varav främst märks Haqvin Spegels Glossarium Sveo-Gothicum och Jesper Svedbergs Schibboleth. Neogard har inte funnit stöd i litteraturen för alla de anförda orden, men han menar i fråga om sådana ord att de »lära doch med sinne grofhet sig röya, at the ei äro Dansk, vtan ächta lemningar af Gamla Manhaimiska Stamspråket, och hoss Giöthernass effterätt här på Guthilandet berömligit ännu behullen».

I avsnitt 7.2 beskriver Wollin urvalet av ord i ordlistan och han delar in merparten av ordbeståndet i teman, nämligen »Naturen och landskapet», »Bondesamhället» och »Människan». Drygt 800 av uppslagsorden har inte kunnat infogas under någon av rubrikerna och ett femtiotal utgörs av småord som prepositioner, räkneord m.m. Indelningen i teman ger en intressant inblick i det kulturella sammanhang där Neogard levde och verkade. Under de olika rubrikerna är dessutom orden indelade i undergrupper, så att man enkelt finner exempelvis sådana ord som i något avseende berör växter, klädedräkt och textilhantering, slagsmål och fysisk misshandel.

Neogards program samt detta insatt i sitt samtida språkpolitiska sammanhang presenteras och diskuteras i kapitel 8. Detta program består inte bara i att påvisa hur nära »götiskan» och fjärran från danskan gotländskan står utan även i att framhäva olikheterna med den samtida svenskan. Neogards beskrivning av dialekten är starkt ideologiskt färgad. Som Wollin uttrycker det bottenar den i »en språkiideologi som hämtar sin näring i drömmen om en forntida nordisk guldålder, vars glans är bäst bevarad i den egna provinsens landsmål».

Beskrivningen av den gotländska dialektens ljudskick och ordböjning ägnas var sitt kapitel (9 och 10) i kommentaren. I dessa kapitel går författaren mycket noggrant

igenom vilka upplysningar om dialektens struktur som kan utläsas ur Gautamining.

I språkkapitlets tredje del, den som behandlar den gotländska dialekten, listar Neogard ett antal vokaler och diftonger i gotländskan och anger motsvarigheten i svenskan under rubriker som »*AU*. för *Ö*.», »*Y*. för *Ö*.», »*A*. för *Ä*.», »*AI*. för *E*.» etc. Varje sådan jämförelse exemplifieras med belägg ur gutamålet och paralleller i »götiskan». Ofta anges även en svensk form för ett enskilt ord, men i några fall har författaren satt upp ett ord under fel rubrik. Det gäller bl.a. *aum/aumbr* med angiven svensk motsvarighet 'ond', som ges som exempel på »*AU*. för *O*.». Här är det naturligtvis fråga om ordet *öm* och det hör därför hemma under den relativt stora gruppen »*AU*. för *Ö*.». Man kan också konstatera att Neogard inte har placerat de »götiska» *mei* 'mö', *heira* 'höra' m.fl. rätt i förhållande till gotländskan. De anges som exempel på »*EI*. eller *AI*. för *Ö*.», medan de motsvarande dialektformerna *moi* och *hoira* återfinns under »*OI*. för *Ö*.» (jfr nedan).

Neogard intresserar sig i hög grad för gotländskans vokalism i ord där svenskan har *ö* och han redovisar tolv (jfr nedan) olika vokaler/diftonger som motsvaras av svenskt *ö*. Under tretton olika rubriker anger han dessutom fjorton exempel på gutniska vokaler/diftonger som motsvaras av annan vokal än *ö* i svenskan. I kapitel 9 har Wollin ställt upp ett schema (tabell 3) över de 25 rubrikerna, av honom benämnda *gutnisk-svenska bokstavspar*. I översikten ges ett exempel från båda språkvarianterna vid varje bokstavspar. I ett annat schema (tabell 4) är de gutniska och de svenska »bokstäverna» arrangerade så att man kan utläsa alla möjligheterna. Här visar sig då ett mönster som Wollin beskriver så här: »Den gutniska *au*-diftongen och den samtida svenskans *ö*-ljud framstår alltså ganska entydigt som de båda axlarna i det koordinerade system vari Neogards kontrastiva iakttagelser i gutniskt och svenskt ljudskick här ordnats.» Tabellen har rubriken »Gutnisk-svenska bokstavspar: av Neogard redovisade kombinationer», men här finns en koordinat som inte stämmer med rubriken, nämligen att gutniskt *ei* skulle svara mot svenskt *ö*. Neogard har förvisso en rubrik »*EI*. eller *AI*. för *Ö*.», men de två anförda gotländska beläggen har *ai*. Alternativet, dvs. *ei*, uppträder bara i de exempel som uppges vara »götiska». I och med att *ei* inte förekommer i gotländska ord där svenskan har *ö*, rör det sig alltså bara om tolv gutniska »bokstäver» som svarar mot svenskans *ö* (jfr ovan). Dessutom har Neogard tagit miste, eftersom dessa »götiska» exempel i själva verket har sina motsvarigheter under »*OI*. för *Ö*.» (jfr ovan).

Neogard kan inte förväntas ha förstått ljudutvecklingens beskaffenhet och mina påpekanden om hans beskrivning ska inte ses som kritik av honom. Han ger en värdefull bild av den samtida gotländskan och kommentarens tabell 3 och 4 gör förhållandena ännu mer överblickbara. Wollin har valt ut 15 av Neogards »bokstavspar» och visar i ett schema (tabell 5 A) utvecklingen från urnordiskan till fornisländskan respektive fornsvenskan (medeltidsspråket) i en kolumn kallad »Giöthiska» samt utvecklingen från forngutniskan till gutniskan i Gautamining och vidare till nygutniskan som denna beskrivs av Herbert Gustavson i hans avhandling från 1940. Kolumnen för denna sistnämnda utveckling bär rubriken »Gothlenska» och ytterligare en kolumn benämns »Swenska», varmed avses nysvenska. I var sin kolumn finns även hänvisningar till Neogards text och till Gustavsons avhandling. Ett exempel ur tabellen är den fornspåkliga diftongen *eu* i position efter *r*, som övergick till *iu* i urnordiskan. I fornisländskan uppträder den som *iú*, *ió*, i fornsvenskan och i nysvenskan som långt *y* (t.ex. *bryta*), i forngutniskan som *iau* och hos såväl Neogard som Gustavson som *au* (t.ex. *brauta*).

I tabell 5 B åskådliggör så Wollin hur Neogards gotländska dialekt förhåller sig till de övriga sex språkvarieteterna i fråga om de 15 typerna. Där visar det sig att fornsvenskan på flera punkter avviker från gotländskan och att ingen överensstäm-

melse finns mellan nysvenskan och gotländskan. Här framgår också att sekundär diftongering av långt *i* och långt *ö* har genomförts efter forngutnisk tid och att den endast återfinns hos Neogard och Gustavson. (Wollin framhåller dock att diftongering av liknande slag har ägt rum även i andra svenska dialekter.) Tabellen ger en finger-visning om kronologin i utvecklingen.

Neogard har även en del att säga om konsonanterna och Wollin belyser detta i tabeller av samma slag som tabell 5 A och B. Här visar sig exempelvis en tendens som uppträdde på Neogards tid men som inte har följt med till nygutnisk tid, nämligen bortfall av initialt *k* framför *n*, t.ex. *napp* 'knapp'. Detta har inte heller belagts i något av fornspråken eller i nysvenskan.

Det finns en hel del upplysningar om böjningen av substantiv, pronomen och adjektiv i Neogards beskrivning. Merparten av dessa fakta redovisas systematiskt uppställda i tabell 7 i kapitel 10 i Wollins kommentar. Tabellen innefattar också motsvarande böjningsändelser i fornspråket, nygutniskan och nysvenskan. I fråga om substantivens morfologi gör Wollin en intressant iakttagelse: hos Neogard finns inga belegg på den idag generaliserade pluraländelsen *-ar* (i bl.a. *händar* 'händer', *synar* 'söner').

I det korta kapitel 11 diskuterar Wollin språkkapitlets tillkomstförlopp och ser i dess uppställning möjligheten att författandet kan ha skett i etapper. Särskilt i fråga om det morfologiska partiet kan misstänkas att Neogard till att börja med har gjort ett utkast till en formlära. Wollin har därför jämfört Uppsalahandskriften med Visbyhandskriften för att eventuellt finna spår som säger något om tillkomstförloppet, men den senare är tveklöst en avskrift av den förra. Däremot finns en helt annan handskrift av intresse och den behandlas i kapitel 12. Handskriften, som brukar benämnas L.soc., bär titeln »Någre små anmärkningar wid Gothlänska språket, som thet merendels af gemena hopen brukas». Här saknas datering, Ortsangivelse och uppgift om författare och Wollins hypotes var att Neogard skulle vara upphovsman till delar av detta manuskript. Hans slutsats är dock att det är mindre sannolikt.

I kommentarens längsta kapitel, det trettonde, gör Wollin en grundlig inventering av de av Neogard refererade tryckta skrifterna. Wollin har också (i kapitel 14) gått igenom vad som finns registrerat rörande Visby läroverksbiblioteks bokbestånd vid tiden för Gautaumnings tillkomst och han finner att något samröre mellan detta bibliotek och Neogard inte kan påvisas. Det visar sig i stället att medan läroverksbibliotekets bokbestånd snarast präglas av dansk renässanskultur, orienterar sig Neogard genom sitt användande av svenska och götiskt influerade källor tydligt mot Sverige.

Kapitel 15 är kort men mycket viktigt. Där diskuteras språkkapitlets källvärde. Det är inte alltid helt klart om ett anfört ord verkligen är hämtat ur gotländskan eller om Neogard har funnit det i någon av sina »götiska» källor. Wollin framhåller att avsaknaden av referenser till tryckta verk vid ett ord kan ses som ett starkt indicium på att ordet verkligen förekommer i den gotländska dialekt som finns i Neogards omgivning.

I kapitel 16 sätter Wollin in Neogard i ett dialektforskningshistoriskt sammanhang och i kapitel 17 analyserar han honom som forskare. I kommentarens avslutande kapitel redogör Wollin för de principer han använt sig av vid återgivandet av Neogards text. I huvudsak är det en diplomatarisk utgåva, men vissa eftergifter har gjorts, främst för att göra texten mera lästlöst för en något bredare publik.

Det är en synnerligen mångsidig och fyllig kommentar som Lars Wollin försett utgåvan av Neogards språkkapitel med. Här ges en inblick i det tidiga 1700-talets lärda tänkande kring språket, i en enskild landsortsprästs bibliotek och framför allt i

den gotländska dialektens beskaffenhet för cirka 300 år sedan. Wollins kommentar är i sig fascinerande läsning, och det är naturligtvis ytterst tacknämligt att vi genom hans utgåva fått tillgång även till Neogards egen text.

Kristina Hagren

Therese Leinonen, An Acoustic Analysis of Vowel Pronunciation in Swedish Dialects. Groningen 2010. 237 s. (Groningen Dissertations in Linguistics 83.) ISSN 0928-0030, ISBN 978-90-367-4361-7.

Vokalmaterial från Swedia 2000-databasen ligger till grund för en doktorsavhandling som lades fram till offentlig granskning vid universitetet i Groningen den 1 juli 2010. Det var Therese Leinonen som då disputerade på avhandlingen *An Acoustic Analysis of Vowel Pronunciation in Swedish Dialects*. Vokaluttalet har hon undersökt med en metod som lämpar sig för akustisk analys av geografisk och social variation i stora mängder dialektmaterial, PCA (principalkomponentanalys) av Bark-filter som introducerades av Plomp, Pols och Van de Geer år 1967.

I avhandlingen beskriver Therese Leinonen variationen i vokaluttal inom hela det svenska språkområdet. Hon har bl.a. velat få reda på vilka områden som förändras mest och vilka som förändras minst, om det finns generationsskillnader och könsrelaterade skillnader i uttalet, vilka vokaler som förändras och i vilken riktning, om den geografiska variationen stämmer överens med traditionella dialektindelningar baserade på andra lingvistiska nivåer. Svaren söker hon i en analys baserad på PC-medelvärden för tre olika grupperingar av informanter: en grupp per ort som ingår i SweDia 2000, två grupper per ort (äldre och yngre talare), fyra grupper per ort (äldre kvinnor, äldre män, yngre kvinnor, yngre män).

Vokaluttalet granskar Therese Leinonen i två huvudkapitel på dels *språkdrags-* och dels *språkartsnivå*.

Sammanlagt 19 vokaler från 1 170 dialekttalande och referensvokaler från åtta standardtalande informanter ingår i den akustiska analysen på språkdragsnivån. Det visar sig att de långa vokalerna varierar mer än de korta och att uttalet från region till region varierar mer i den äldre åldersgruppen än i den yngre. En faktoranalys visar bl.a. på en påtaglig generationsskillnad i uttalet av de främre mellanvokalerna (i ord som *lett, dör, lös, söt, lär* och *leta*). Ett öppnare uttal, som yngre talare går i spetsen för, har i dag en stor geografisk utbredning i svenskt talspråk. Det nya uttalet av vokalen i *söt* och *lös* kan för sin del förklara varför språkförändringen är störst i närheten av storstäder som Stockholm och Göteborg.

På 19 kartor i en särskild bilaga kan läsaren ta del av uttalsvariationen vokal för vokal och grupp för grupp av talare på 98 orter i Sverige och det svensktalande Finland.

På språkartsnivån handlar det om att mäta det lingvistiska avståndet mellan olika dialekter och beskriva hur dialekterna förhåller sig till varandra. Det gör Therese Leinonen genom att analysera vokalmaterialet med dialektometrisk metod, närmare bestämt med klusteranalys och multidimensionell skalering (MDS). Klusteranalysen gav som resultat att dialekterna bildar ett kontinuum, MDS att det går att identifiera vissa mer sammanhängande dialektområden. Dessa sammanfaller i stort sett med den klassiska indelningen av svenska dialekter i sydsvenska mål, götamål, sveamål osv.

Den åldersbetingade skillnaden, den som går ut på att uttalsskillnaderna bland yngre talare är betydligt mindre än bland äldre, ser Therese Leinonen som ett bevis på en storskalig dialektutjämning. Mest förändras som nämnts uttalet i närheten av Stockholm och Göteborg, medan perifert belägna dialekter är mer stabila. Men även om avståndet mellan dialekterna krymper, så låter sig större dialektområden urskiljas. Dialekterna regionaliseras, men den geografiska indelningen består.

Dialektutjämningen sker inte alltid i dimensionen dialekt–standardspråk. Det är förändringen av de redan nämnda främre mellanvokalerna ett bra exempel på. Ett öppet uttal av vokalerna i *lär* och *dör* innebär ett närmande till standardspråket, medan öppningen av vokalerna i *nät* och *söt* är en novation på frammarsch i dialekterna. Den pågående dialektutjämningen kan därför ses som ett samspel av dialektkontakt och tillnärmning till standardspråket.

Therese Leinonen har lyckats avvinna Swedia-materialet flera intressanta aspekter. Med sin avhandling har hon skapat en syntes som knappast varit möjlig utan de metoder hon samtidigt introducerat i utforskningen av variationen i svenskt vokaltal. Avhandlingen tillför svensk dialektologi ny vetenskaplig kompetens som kan vara till gagn även för andra forskare som intresserar sig för dialektgeografin och dess arbetsmetoder.

Ann-Marie Ivars

Daniel Andersson, Fega pojkar pussar aldrig vackra flickor. Könrelaterade ordspråk i nordnorrländsk agrarmiljö belysta ur språkligt och kulturellt perspektiv. Umeå 2009. 276 s. (Umeå University Doctoral Dissertations. Nordsvenska 17.) ISSN 0282-7182, ISBN 91-88466-75-2, 978-91-88466-75-4.

Forskningen om ordspråk, som internationellt går under benämningen paremiologi, har för svenskt vidkommande länge legat i träda. Finlandssvensken Rolf Pipping publicerade vid mitten av 1900-talet sina studier av främst medeltida ordspråk, men sedan dess har forskningen inskränkt sig till ett fåtal textutgåvor och smärre artiklar.

Därför är det glädjande att det nu har utkommit en doktorsavhandling om ordspråk, den första svenska i modern tid. Den är skriven av Daniel Andersson vid Institutionen för språkstudier vid Umeå universitet, som har analyserat ett stort antal ordspråk från övre Norrland, där förhållandet mellan kvinnor och män står i fokus.

Avhandlingen kan placeras i ett gränsområde mellan dialektologi och folkloristik, som har blivit något av en specialitet för Umeåinstitutionen. Initiativet kommer från professor Lars-Erik Edlund som disputerade på Studier över nordsvenska ordsboöknamn (1985). Samma inriktning finns i en avhandling av Asbjørg Westum, liksom Daniel Andersson en elev till Edlund. Hennes avhandling, Ris, skäver och skärva, kom 1999 och belyser både folkliga föreställningar om barnsjukdomar och deras varierande dialektala benämningar.

Man läser Daniel Anderssons avhandling med nöje. Den är välskriven och väl disponerad och kännetecknas av en hög ambitionsnivå. Författaren redovisar relevant internationell forskning och anknyter till aktuell teoribildning inom kognitiv lingvistik, genusforskning, antropologi och språkfilosofi.

Källmaterialet består av ordspråk från nordnorrländsk agrarmiljö, upptecknade

under 1800- och 1900-talen, de flesta på dialekt. Redan uppgiften att översätta texterna till begriplig svenska har ställt krav. Hur många som läser denna recension förstår ordspråk som »Välje häri väpplingen å stәне häri stäre» eller »Pojkmågan som röyshågan»? Betydelsen är i förra fallet att flickor ska välja när de är unga och blomstrande som vitklövern, inte vänta tills de blivit torra som starrhöet, i det senare att pojkaras magar är som risgårdsgården som måste fyllas på jämt. Daniel Andersson har avstått från ett komparativt perspektiv på sitt material. Många kan säkert ha stor spridning, men vad som gäller i avhandlingen är att de har brukats i övre Norrland.

I kapitel 2 i avhandlingen redogör Andersson inledningsvis för de genusteoretiska aspekter som kan läggas på ordspråken om förhållandet mellan könen. Han redogör för diskussionen bland främst språkvetare om hur kön ska uppfattas: som term, som handling och som berättelse. Han konstaterar att ordspråksmaterialet är präglad av en heteronormativitet som osynliggör avvikande sexuella identiteter och diskuterar hur könshegemoni kommer till uttryck.

I sin analys av metaforer och liknelser i ordspråken använder Andersson en metod som bygger på den s.k. blendteorin, utvecklad inom den kognitiva lingvistik. Ett annat centralt begrepp som han använder i analysen av ordspråken är kulturella modeller. Ordspråken både synliggör kulturella modeller och förutsätter dem. Man kan skilja mellan deras basbetydelse och situationella betydelse. Den senare kommer man bara åt om det finns kontextuella data, vilket långtifrån alltid är fallet.

Teorikapitlet hämtar sina verktyg främst från språkvetenskapen. Det följande kapitlet om den nordnorrländska agrarmiljön är snarast etnologiskt och demografiskt. Daniel Andersson konstaterar att jordbruket procentuellt sett har haft större betydelse i området än i landet i övrigt. Övre Norrland kännetecknas vidare av hög äktenskaplig fruktsamhet; barnen har varit en ekonomisk tillgång.

Själva analysen av ordspråken är uppdelad i tre områden, som vart och ett har fått ett eget kapitel: äktenskapsmarknaden, hushållet och sexualiteten. Påfallande många av ordspråken använder liknelser som visar hur central hästen har varit i männens föreställningsvärld. »Fria är som att byta hästar, man får ha ögonen med sig.» Så lyder i översättning ett ordspråk från Edsele i Ångermanland. Från samma socken kommer ett ordspråk som på riksspråk lyder: »Storhovade hästar och smalbenta kvinnor ska man akta sig för.» Varför? Jo, för att de var sämre på att arbeta. Stora hovar hos nordsvenska hästar tyder på inblandning av ardennerblod, och ardennerhästar ansågs vara mindre lämpade vid skogskörning. Från Skellefteå kommer ordspråket: »En sjuårig häst och en tjuårig karl är bäst.» Den dialektala formen exemplifierar att stildrag som inrim har varit vanliga: »N häst i sjuen å en karl i tjuen vara bäst.»

Tolkningarna av ordspråkens betydelser är genomgående nyanserade och väl underbyggda. Bara undantagsvis har jag känt att jag skulle vilja lägga till något. Ett ordspråk som Daniel Andersson finner svårtolkat är det västerbottniska »Farnen ha äingerst ett då kwäinnern hagg ven», 'fan har ingenstans att vara då kvinnorna hugger veden'. Bakgrunden är, tror jag, att man har sagt att gräl mellan makar är att kalla på fan. Det var männens sak att hugga ved, och deras försumlighet kunde locka arga ord ur kvinnorna, vilket fick fan att komma till huset. Men om kvinnorna struntade i den traditionella arbetsfördelningen och utförde detta mansgöra själva fanns det ingen plats för fan i hemmet.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att Daniel Andersson har lyckats visa att ordspråken är en viktig källa till förståelse av förhållandet mellan könen i den nordnorrländska agrarmiljö som de speglar. De visar att man har sett praktiskt på valet av make; fysisk arbetsförmåga har varit viktigare än romantiska känslor. Gränserna för vad som är manligt respektive kvinnligt arbete har varit tydligt uppdragna. Ordsprå-

ken slår fast att mannens sexualitet är stark och svår att kontrollera och inte försvinner med åren. De röjer en viss tolerans för kvinnor som blivit gravida före äktenskapet.

Mannens och kvinnans positioner i samhället är komplementära. Mannen är aktiv, väljer och granskar på äktenskapsmarknaden, tjänar pengar och materiella resurser till hushållet, där han är den hierarkiskt överordnade. Kvinnan är passiv på äktenskapsmarknaden och väljs av en man, hon förvaltar och hushållar med resurserna, sköter hushållsarbetet och är underordnad mannen. De många liknelserna från djur- och växtvärlden fyller funktionen att visa att ordspråkens visdom är något naturgivet, en del av en naturlig ordning som ska leda till ett framgångsrikt hushåll.

Daniel Andersson har med sin avhandling visat att han förenar teoretisk begåvning med inlevelseförmåga och känslighet för språkets nyanser. Som läsare hoppas man på fler undersökningar från gränsområdet mellan dialektstudier och folkloristik.

Bengt af Klintberg

Per Gustavsson, Göingesägner. Foto Steve Anderson. Bjärnum 2009. 320 s. ISBN 978-91-89336-56-8.

Många vet att Per Gustavsson är en drivande kraft bakom det muntliga berättandets renässans i Sverige. När han som ung bibliotekarie kom till Ljungby, upptäckte han att 1800-talets kanske främsta sagoberättare, Mickel i Långhult, hade levt och verkat inom kommunen. Per Gustavsson tillägnade sig Mickels repertoar och blev sagoberättare på heltid, och Ljungby blev genom hans insatser ett centrum för muntligt berättande i Sverige med en årlig berättarfestival och ett sagomuseum. Vid sidan av verksamheten som berättare och organisatör har Per Gustavsson även hunnit med ett omfattande författarskap för barn och ungdomar. Till dags dato har han gett ut ett 25-tal böcker i vilka han återberättar folkliga sagor och sägner.

Mindre känt är kanske att Per Gustavsson med åren har kommit att bli en av våra främsta experter på svensk muntlig berättartradition. Han har särskilt ägnat sig åt de sydsvenska sagorna och sägnerna, som genom hans insatser blivit tillgängliga i en form som tilltalar både lekmannen och fackmannen. Ett första exempel är den förnämliga textutgåvan Mickels sagor (1996), där han på ett lyckosamt sätt återger Mickels hela sagorepertoar i normaliserad form. Boken är försedd med en initierad efterskrift. Ett verkligt kraftprov följde nio år senare när han gav ut Småländska sagor, en representativ samling sagotexter, alla med sakkunnig folkloristisk kommentar.

Förra året var det dags för en tredje textutgåva som definitivt visar att Per Gustavsson, trots att han är självlärd som folklorist, nu är en av vårt lands viktigaste utgivare av muntlig berättartradition. Den heter Göingesägner och ger på 320 sidor en rikt varierad bild av sägentraditionen i Göinge, den del av norra Skåne som i dag huvudsakligen består av Östra Göinge, Osby och Hässleholms kommuner.

Här har Per Gustavsson dammsugit folkminnesarkiv och hembygdsböcker på sägner upptecknade i Göinge. Sägner återberättas på ett nutida språk som ändå inte saknar göingsk lokalfärg. Normaliseringen av texterna är försvarbar, eftersom källmaterialet är synnerligen heterogent i språkligt hänseende. De två flitigaste upptecknarna i Göinge, Eva Wigström och Pehr Johnsson, hade båda avlägsnat sig från van-

ligt folks sätt att berätta. Eva Wigström skapade ett helt eget berättarspråk, späckat med målade dialektala uttryck, och Pehr Johnsson skrev en knastertorr, uppstyld folkskollärarsvenska.

Det historiska perspektivet i sägnerna är ofta diffust. Desto mer exakta är de i topografiskt hänseende. Sagnerna är fast förankrade i det landskap där händelserna utspelas; man kan säga att de laddar landskapet med sin magi. Detta drag är något som Per Gustavsson har tagit fasta på. Han har valt att begränsa sitt urval till sådana sägner som är lokaliserade till en bestämd plats – en sjö, en backe, en byggnad – och har avstått från det övriga sägenmaterialet, ofta vandringsrägner som berättas på ungefär samma sätt i hela landet. För varje sägen anges siffror som gör att man kan hitta fram till de sägenomspunna platserna med hjälp av en gps-mottagare. Lokalitetserna beskrivs så instruktivt att man förstår att Per Gustavsson själv har uppsökt dem och vet hur de ser ut i dag.

»Di gamle, di var så hugkomsna.» Så lyder rubriken på ett inledningskapitel, där läsaren får veta vad som kännetecknar den muntliga sägentraditionen och blir bekant med upptecknarna. 1745 skrev prästen Pehr Lovén en avhandling på latin om Göinge med titeln *De Gothungia*. I den återges flera sägner som var levande ännu på 1900-talet. Den siste traditionsbäraren av formatet var Fritiof Karlsson, kallad Fiskaren, som levde i skogen i Örkened och vars sägenrepertoar utkom i tryck i Svenska landsmål och svenskt folkliv 1999.

Sägenresan börjar i Vittsjö med berättelser om jättegäddor, goenissar och Jerusalems skomakare och går sedan vidare på småvägar från socken till socken. Läsaren blir bekant med herrgårdar som sjunkit ner i jorden på grund av syndfullt leverne, berg och backar där det har bott troll, snapphanegrottor och skattgömmor, nedpålade trollkåringar, galgbackar och spökeställen.

Redan de texter som presenteras skulle ha räckt till att göra Göingesägner till en av de viktigaste svenska sägenutgåvorna på mycket länge. Men Per Gustavsson har inte nöjt sig med att samla ihop och redigera ett stort sägenmaterial; han har även försett varje text med ingående kommentarer där han demonstrerar sin omfattande beläsenhet. Dessa kommentarer är av intresse inte bara för hembygdsforskare; de har även mycket att ge folklorister av facket.

Här ställs sägnernas vittnesbörd mot historiska fakta. Per Gustavsson tar fram uppgifter från rättegångsprotokoll, lantmäterihandlingar och herdaminen som visar att mycket i sägnerna är vandrande diktmotiv. Annat har verklighetsbakgrund. Bondeplågaren Peder Oxe, som enligt sägnen hämtades av djävulen, bodde aldrig på Skeingeborg, en medeltida borg vars ruin ännu kan beskådas. Däremot är det sant att Stenkelycke gård, provinsialläkaren Saur's bostad på 1700-talet, brann ner. Efteråt uppstod spekulationer som utvecklades till sägner: det var trollens hämnd för avogt bemötande, eller det var mordbrand.

Många av sägnerna förklarar märkvärdigheter i naturen. I Glimåkra finns ett stenblock som kallas ormstenen. En flicka hade en gång hoppat upp på stenen för att undkomma en orm, och när ormen ringlade upp på stenen knäppte hon händerna och läste Fader vår. Ormen förstenedes och kan ännu ses, där den följer stenens rundning. I själva verket består den ormliknande upphöjningen av en hårdare stenart som inte helt slipats bort under istiden.

Prästen Herr Paul i Glimåkra levde på 1600-talet. Sägenberättarna har tilldelat honom en hjälteroll: på ofattbart kort tid skall han ha ridit från Stockholm till Göinge och hunnit fram i tid för att predika i både Glimåkra och Örkeneds kyrkor på söndagen. Det är sant att han reste till Stockholm och lyckades få en kunglig utnämning till kyrkoherdetjänsten, men i samtidens ögon var han ingen hjälte utan uppfattades som närig, arrogant och omdömeslös. Han avstängdes några månader från sin tjänst

då han offentligt hade kallat sin hustru »sugga» och sagt att han »hellre ville se fan än henne».

Sägner om Svarta skolan i Björkhult i Örkened har fått en kommentar på inte mindre än fyra sidor, men så var också socknen under 1700- och 1800-talen beryktad för att hysa trolldomskunnigt folk, ägare av svartkonstböcker. En av dem kallades Neringen. Han kom som sista elev till djävulens skola i skogen och skulle därför egentligen tillhöra djävulen. Men Neringen lurade djävulen att ta skuggan i stället för honom själv och gick sedan skugglös resten av livet. Det är en spridd vandrings-sägen om djävulens skola i Wittenberg som har lokaliserats till Örkened. Det verkar ha skett redan på 1750-talet, då den 35-årige Pockers-Harald kom till trakten. Han påstods ha studerat i Wittenberg, kallades Tysken och gick klädd i en lång svart prästrock.

Per Gustavsson har valt att låta fotografen Steve Anderson illustrera Göingesä-ner med helsidesfotografier i färg. Det är ett okonventionellt val, som visar sig vara perfekt i sammanhanget. Fotona framhäver sägnernas förankring i ett landskap som fortfarande utgör stora delar av Göinge, ett äldre, fattigare landskap med svarta tjär-nar, bergsskrevor, skogsvägar, gamla lador. Ett magiskt landskap.

Bengt af Klintberg

Döden speglad i aktuell kulturforskning. Symposieföredrag utgivna av Anders Gustavsson. Uppsala 2009. 215 s. Ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 107.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-85352-80-7.

Tolv nordiska forskare, merparten av dem svenska etnologer, bidrar med artiklar i denna välmatade antologi på temat döden. Den är resultatet av ett mångvetenskapligt symposium – »Döden som tema inom nordisk kulturforskning under 2000-talet» – vid Oslo universitet i oktober 2008, där teologer, etnologer, historiker, sociologer, kulturhistoriker, arkitekturhistoriker och religionsvetare deltog. Boken är, skriver redaktören och etnologen professor Anders Gustavsson i sin inledning, tematiskt indelad i fyra delar: 1. död och begravning som forskningsfält, 2. döden under medeltiden, 3. döden i det tidigmoderna samhället samt 4. döden i dag.

Inom det första temat bidrar den danske sociologen Michael Hviid Jacobsen, Aalborgs universitet, med bokens absolut mest läsvärda artikel. Den utgår från den franske mentalitetshistorikern Philippe Ariès och dennes idéer om hur döden, från att ha varit en naturlig del av livet, under 1900-talet kom att tabueras och skjutas undan från det levda livet. Döden blev opassande och pinsam och hänvisades till sjukhus och vårdinrättningar för att inte alltför uppenbart infektera det vardagliga. I sin artikel »Den femte fase» argumenterar Jacobsen för att denna förnekelse nu i det postmoderna ersatts av ett annat förhållningssätt som han kallar »spektakulärt» eller »paradoxalt».

Hans idé är att döden är på väg tillbaka från sin »existentiella exil» och samhälleligt undangömda position. Döden är offentlig och synlig och sörjandet öppet och erkänt. Döden uppfattas dock i samtiden utifrån en förstäelse av tillvaron som baserad på fria val. Vi kan välja att dö på hospice och inte i en vanlig sjukhussal, vi kan välja borgerlig begravning i stället för kyrklig, vi kan välja kremering och få askan ut-spridd i en minneslund osv. Men trots valen kan vi inte hindra döden, som alltjämt

är hundraprocentig, och många val blir därför inte möjliga att genomföra i praktiken. Ty i själva verket är det stor skillnad mellan det sätt vi önskar att dö på och det sätt på vilket vi sedan faktiskt dör. Det gör döden fortsatt svår att hantera och konfrontera.

Teologen Stina Fallberg Sundmark, Uppsala universitet, skriver initierat på temat om den medeltida döden om hur den folkliga fromheten tog sig materiella uttryck i samband med döendet och de ceremonier som iaktogs i samband med vad som kallades sockenbud och som innebar att prästen förberedde sjuka och döende inför slutet. Det var en död omgiven av många och betydelsefulla symboler – hostian, vigvattnet, oljan och ljuset – vilka konkretiserar prästens och de anhörigas sätt att agera i samband med dödsfall.

På temat döden i det tidigmoderna skriver historikern från Helsingfors universitet Ilona Kemppainen om dödsannonser och »den goda döden», den död som oftast framställs i dödsannonserna. Hon konstaterar att annonserna har ett urbant överklassursprung i 1800-talet och att de förändras utseendemässigt och innehållsligt över tid. Symbolerna i dem skiljer sig från tid till annan och minnesverser ersätts med personliga känslor. Hon påpekar även att den finländska dödsannonsen under det tidiga 1900-talet skall sättas i samband med karsikko-traditionen, dvs. seden att på avbarkade träd längs begravningsvägen rista in namn på och uppgifter och minnesverser om de avlidna. Den seden återupplivades kring 1918, då de röda förlorarna använde den för att märka ut platser för arkebuseringar.

Den avslutande artikeln inom bokens fjärde tema, som också den tillhör de mera läsvärda i antologin, är en summering av en pågående större studie av landsorg. Författaren, etnologen Ingeborg Svensson från Stockholms universitet, jämför två händelser – Estoniakatastrofen och tsunamin – för att söka utröna hur de påverkar den kollektiva sorgen och hur denna sorg hänger samman med nationsbygget Sverige och identiteten svensk.

Jag vill också nämna Nils-Arvid Bringéus' bidrag om sin egen sextioåriga erfarenhet av begravningsforskning. Där sammanfattar han på ett lättamt och översiktligt sätt inte bara hur begravnings seder och dödsföreställningar förändrats utan även hur den etnologiska forskningen om begravingar utvecklats från 1950-talet och fram tills idag.

Som helhet är antologin lite påver rent utseendemässigt. Nog hade man kunnat kosta på sig fler och snyggare illustrationer (i linje med omslagets bild av Albertus Pictors kalkmålning i Dingtuna kyrka, Jungfru Marie död) och framför allt sett till att alla bidrag hade åtminstone en eller två bilder till texten. Det känns som om det skulle ha kunnat öka bokens värde. Men, naturligtvis står och faller inte studien med detta. Antologin är både informativ och läsvärd. Författarna speglar många möjliga vinklar på temat döden och visar därmed på ämnesvalets mångvetenskapliga potential. Valet av temat döden är således uppenbart utmärkt för belysning från olika discipliners särskilda kunskapsyn. Många av artiklarna är dessutom väl lämpade som kurslitteratur inom kulturvetenskapliga utbildningar. Jag hoppas därför att boken snabbt hittar vägen till dessa.

Agneta Lilja

Legends and landscape. Articles based on Plenary Papers Presented at the 5th Celtic-Nordic-Baltic Folklore Symposium, Reykjavik 2005. Red. Terry Gunnell. Reykjavik 2008. 352 s. ISBN 978-9979-54-806-5.

Legends and landscape är en samling på 13 artiklar grundade på huvudföreläsningarna som hölls vid det femte Kelto-Nordisk-Baltiska Folkloresymposiet i Reykjavik 2005. Författarna är ledande folklorister och etnologer från de nordiska länderna, Storbritannien, Irland, Estland och USA. Volymen innehåller studier av enskilda sägner och sägentyper, sägenteoretiska studier och undersökningar relaterade till sägenforskningens historia. Boken fungerar mer som en helhet än de flesta samlingar konferensbidrag. Artiklarna, som alla håller hög kvalitet, introduceras av ett sammanfattande kapitel av Terry Gunnell och är inramade av två dikter kopplade till sägenstudier, den första av Bengt af Klintberg, den andra av Dáithí Ó hGáin. Jag kommer att kommentera de artiklar som jag fann särskilt intressanta.

Som religionsvetare intresserar jag mig för sägner då de är kopplade till frågan om tro. Sägner utger sig för att vara sanna berättelser om ovanliga, närmast otroliga händelser som inträffat på verkliga, vanligtvis namngivna platser, involverande verkliga, ofta namngivna människor. På grund av sägnernas anspråk på fakticitet har de ofta använts som primärmaterial vid försök att (re)konstruera en folkgrupps världsbild. Att göra så är dock problematiskt, ty kopplingen till tro är, som flera författare påpekar, mångfacetterad. Sögner vittnar inte bara om tro; de ger uttryck för tro, utvecklar tro och ifrågasätter tro, som Ülo Valk skriver: »Legends are a folklore genre that express, validate and question belief» (s. 153).

Sägnernas betydelse för berättarna

Det finns alltid en anledning till att individer berättar sägner och det är vanligtvis inte att förse religionsvetare med råmaterial. T.ex. i artikeln »A Ghostly View of England's Past» berättar Jacqueline Simpson hur lokala entreprenörer i England använder berättelser om diverse slottsspöken för att attrahera turister. Men det är förstås inte bara krassa förhoppningar om ekonomisk vinning som motiverar sägenberättare. I sina bidrag undersöker Timothy Tangherlini och Ülo Valk hur sägner återspeglar och kommenterar social förändring. De utgår ifrån att de sägner som människor berättar är meningsfulla och på något sätt relevanta för dem och att kunskap om berättarens sociala miljö hjälper oss att förstå sägnen. I »Folk and the Others: Constructing Social Reality in Estonian Legends» fokuserar Valk på några av de vanligaste sägentyperna i Estland vid slutet av 1800-talet och början på 1900-talet, nämligen sägner om möten med tyska godsägare som visar sig vara självaste djävulen, om godsägare som blev osaliga döda och om människor som sålde sin själ till djävulen för att få en puke (*puuk* på estniska) som skulle stjäla åt dem från grannarna. De första två sägnerna vittnar om den pågående kulturella gränsdragningen mellan ester och tyskar; sägner som dessa bidrog till att stärka den estniska nationalkänslan. Den tredje sägentypen kan ses som exempel på fattiga människors förklaringar till hur andra människor plötsligt kunde bli rika och återspeglar enligt Valk den sociala obalans som växt fram under tidig kapitalism i Estland.

Timothy Tangherlini undersöker några sägner som först inte verkar ha någon relevans för berättaren och därför tycks motsäga den rådande vetenskapliga ortodoxin. Dessa sägner handlar om en svunnen tid och om förhållanden som endast borde intressera historiker. Men vid närmare undersökning visar det sig att händelserna utgör paralleller till skeenden från berättarens samtid och därför kan ses som kommentarer till dessa samtidsutvecklingar. Tangherlinis och Valks studier är fascinerande men kan upplevas som något reduktionistiska. Måste en berättare alltid ha en medveten

eller omedveten social agenda? Hur kan vi utesluta möjligheten att människor ibland berättar om händelser ur det förflutna enbart därför att de tycker att ett ställes historia är intressant i sig?

Ulf Palmenfelts bidrag »Form and Other Aspects of Legends» behandlar gotländska sägner om förvandlingar. En vanlig sägen handlar om hur en kvinna fann något som hon först trodde ha värde (några garnnystan) men som hon sedan såg var värdelöst (hästskit), och därför kastade bort. Först när det var för sent insåg hon hur värdefullt det hon funnit hade varit (guldklimpar). Sägner har flera poänger. En är att allt kan komma till användning i bondesamhället, om man bara förstår att se möjligheterna. En annan är mer pessimistisk och verkar nästan motsäga den första. Palmenfelt betonar att sägnerna aldrig har ett lyckligt slut; även om hästskit förvandlas till guldklimpar blir inte den fattige rik. I det traditionella gotländska bondesamhället upplevde människor att de inte hade möjlighet att förbättra sina livsvillkor.

Bo Almqvists studie »Midwife to the Fairies (ML 5070) in Icelandic Tradition» är en historisk-geografisk studie av isländska varianter på en vandringssägen om hur en människa värvas av vittrorna till att agera barnmorska. (En lista på de isländska varianterna av sägner utgör ett eget kapitel i boken.) I många isländska varianter belönas barnmorskan av vittrorna; deras gåva gör dem till fulländade barnmorskor som aldrig förlorar några barn. Sägner användes för att ge enskilda barnmorskor auktoritet och låta kvinnan i barnsäng förstå att hon var i trygga händer.

Sanningen bakom sägnerna

Ett kännetecken för sägner är att berättaren hävdar att berättelsen är sann. Hur är det med sanningen bakom sägnerna? Från romanen om Dracula och vampyrfilmer känner många idag till östeuropeiska berättelser om hur människor driver en påle igenom en påstådd vampyrs kropp för att hindra honom från att gå igen. I »Legends of the Impaled Dead in Sweden» uppmärksammar Bengt af Klintberg läsaren på att liknande sägner har upptecknats i Sydsverige och kan kopplas till ett bruk med uråldriga anor som var känt i stora delar av Västeuropa. Bruket nämns första gången i skriftliga källor från tusentalet, men arkeologiska fynd ger anledning att tro att det praktiserades redan under järnåldern. Efter att ha redogjort för den historiska och geografiska utbredningen av bruket, fokuserar af Klintberg på sägner kopplade till temat upptecknade i Sydsverige, främst Skåne och Halland. Vissa motiv återkommer i flera sägner och mot bakgrund av dessa identifierar af Klintberg vandringssägner »The Voice from Below». Intressant nog har sägnerna upptecknats främst i de områden där vi vet att människor i forna dagar drivit pålar genom kroppen på potentiella gengångare.

John Shaws »Gaelic/Norse Folklore Contacts» är en imponerande studie av forntida nordisk-keltiska kulturmöten och deras spår i samtida tradition. Shaw sammanfattar forskningen inom området och visar på flera intressanta kopplingar mellan nordiska, i synnerhet isländska, traditioner och traditionella muntliga berättelser upptecknade i de delar av Skottland där gaeliska talas. Han undersöker även historiciteten i sägner upptecknade främst i västra Skottland om möten med vikingar och andra bosättare från Norden och visar att det finns förvånansvärt mycket som är historiskt förankrat. Förutom sägensamlingar använder sig Shaw av historiska källor, onomastiskt material och t.o.m. av DNA-analys. Det kräver mycket möda att göra en studie av denna klass men resultatet visar att det är mödan värt.

Liksom Shaw och af Klintberg undersöker John Lindow sanningen bakom en grupp sägner. I »Changelings, Changing, Re-exchanges: Thoughts on the Relationship between Folk Belief and Legend» frågar han sig vad det är som ligger bakom nordiska vandringssägner om bortbytingar (ML 5085). Vilka är dessa människor el-

ler människoliknande varelser, oftast av hankön, som äter så mycket och så konstiga saker, som aldrig mognar och inte är till någon nytta på gården? Lindow (s. 224) påpekar att osäkerhet om bortbytingens egentliga natur är ett centralt drag i sägnera. Redan Linné försökte ge en naturvetenskaplig förklaring till berättelserna om bortbytingar. Lindow, som ytterst bygger på J. S. Møller, tror att atropsi, extrem undernäring, ligger till grund för de flesta fall av s.k. bortbytingar (s. 218).

Lindow kopplar även sägnera till teorin om Limited Good (s. 223), övertygelsen om att samhällets resurser är begränsade och att om det gick bra för en människa var det alltid på en annans bekostnad. Det hade därför varit naturligt för föräldrar till ett vanställt barn att hitta orsaken i grannens avund eller illvilja (liksom i de estniska sägnera om puken i Valks artikel), men det var socialt sett mindre farligt att skylla denna olycka på övernaturliga väsen.

Lindow nämner inte autism i denna artikel som möjlig förklaring till berättelser om bortbytingar, men själv finner jag det troligt att många som idag får diagnosen autism för ett par hundra år sedan hade betraktats som bortbytingar. Lindow observerade att de oftast var av hankön (s. 228), och intressant nog får långt fler pojkar än flickor diagnosen autism. Enligt American Psychiatric Associations Diagnostic and Statistical Manual IV (DSM IV; Washington DC 1994), ett erkänt referensverk inom psykiatri, drabbas fyra till fem gånger fler pojkar än flickor av autism (s. 68). Liksom hos bortbytingar är bristande social kompetens utmärkande för autistiska barn; DSM IV (s. 66) talar om »markedly abnormal or impaired development in social interaction». Det är inte ovanligt att sådana barn äter väldigt mycket och att de äter allt möjligt (ett fenomen som kallas *pica*) – liksom bortbytingarna. Men det som kanske är mest utmärkande både för många barn med autism och för bortbytingar är att de inte talar alls, eller åtminstone inte som vanligt folk; enligt DSM IV (a.st.) associeras autism ofta med en »delay in, or total lack of, the development of spoken language». Även om autism troligtvis är medfött, är det sällan spädbarn får diagnosen. Barn med autism skiljer sig ofta inte nämnvärt från andra barn det första levnadsåret, då spädbarn ändå inte brukar tala. Därför kan föräldrar uppleva det som att de en gång hade ett helt friskt barn, och sedan hände något och barnet blev mindre mänskligt. Föräldrarnas förhoppningar blir grusade och de känner sig lurade. Någon måste föräldrarna ha att skylla på. Förr skylldes de på trollen, idag är det läkemedelsföretag som blir anklagade för att ha fördärvat deras barn.

Avsaknaden av tal utmärker både barn med autism och bortbytingar, och koppingen är inte svår att finna. Språket är något som utmärker människosläktet; om ett barn aldrig lär sig tala, kommer dess mänsklighet att ifrågasättas. »In the end, to be human, or to be a member of the human community, is to speak», som Lindow skriver (s. 226). Han observerar att när man lurar bortbytingen att tala ersätts han av det mänskliga barnet; »it is speech that undoes the changeling» (s. 226). Intressant nog händer det att ett annars stumt autistiskt barn plötsligt kommer ut med en begriplig mening och för en gångs skull verkar helt normalt. Ofta är det just i samband med ovanliga händelser som barnet väljer att tala. Jag har hört berättas om hur föräldrar till en autistisk flicka ordnade en fest för att fira hennes 13:e födelsedag. Fram till denna fest hade flickan inte sagt något, men när festen var slut sade hon till sina föräldrar: »Thanks, that made me feel very special.» Det var också det sista hon sade på flera år. Detta kanske skulle betraktas av några läsare som en modern sägen, men det motsvarar mina egna upplevelser. Vid tillfällen som detta förvandlas det autistiska barnet inför föräldrarnas ögon, dess mänsklighet blir tydlig.

Berättelser om hur föräldrar slår en bortbyting för att tvinga trollen att ge det mänskliga barnet tillbaka påminner om fall där autistiska barn, som saknar kommunikativ förmåga och ofta har hög tolerans för smärta, misshandlats. Dödsmisshan-

deln år 2006 av den tioårige pojken Bobby (som hade autistiska drag) dyker upp i minnet. Det är troligt att sägnerna vittnar om, och i vissa fall uppmuntrade till, liknande former av misshandel. Lindow (s. 216) refererar till ett domstolsprotokoll från 1690 om ett par på norra Gotland som lät sin tioårige son frysa ihjäl i tron att han var en bortbyting.

Som detta fall tydligt visar, påverkar berättelserna vi hör sättet vi ser på världen. Sägner är en levande genre, och förtjänar större uppmärksamhet bland forskare. Legends and Landscape är en tankeväckande samling artiklar som jag livligt rekommenderar.

Torsten Löfstedt

Marta Järnfeldt-Carlsson, Gerda Boëthius – konsthistoriker och museichef bland idel män. Bilaga: Texter av Gerda Boëthius i tidskriften Hemslöjden 1933–1959. Umeå 2008. 180 s. ISBN 978-91-633-2569-4.

En av Gerda Boëthius tre böcker om Anders Zorn heter »Zorn – Svensk och världsvandrande» (1959); den utkom två år före hennes död. Beteckningen kunde, i något mindre dimensioner, gälla henne själv. Gerda Boëthius var svensk – i Uppsala och Dalarna, i sin forskning om byggnadsskick, textil och kyrkor, som centralgestalt i hemslöjdsrörelsen och som museibygare. Men hon var internationell i sitt sökande efter stilimpulser för konsten och förebilder för utställnings- och museiväsendet, i Europa och i Amerika. Zorn, den beundrade konstnärens verk och minne, gavs henne som uppgift och blev hennes liv.

Marta Järnfeldt-Carlsson, f.d. lektor i konstvetenskap i Umeå, har skrivit en fängslande bok om Gerda Boëthius (1890–1961), där människan – inte minst kvinnan – bakom verket står i blickpunkten. Tyngdpunkten vilar givetvis på det konsthistoriska sammanhanget, men även Boëthius insats för den folkliga kulturen, museiväsendet och hembygdsrörelsen blir väl belyst. Stimulerad av professor Anders Åman har förf. velat nyansera bilden av den svenska konsthistoriens historia som en helt vanlig sak. Trots att förf. följer det vedertagna kronologiska biografimönstret framträder de fyra teman som kan sägas ha fyllt kulturpersonens liv med pregnans. Gerda Boëthius var för det första konsthistoriker, men hon blev »utan universitet», förbigången som professorskandidat, tvärvetenskapligt inriktad och kvinna. Hon blev då, för det andra, »Sveriges museikvinna» (Idun 1939) som skapade Zornmuseet, var dess intendent 1921–1957, och färdigbyggde Gammelgården i Mora. I Dalarna skapade »Kejsarinnan av Mora» sig sin tredje roll, som hemslöjdsideolog, bygdekulturell ledargestalt, lysande talare, naturmänniska, skribent och organisatör i Ankarcronas och Otilia Adelborgs anda, en position med rikspolitisk betydelse. För det fjärde blev hon Anders Zorns biograf och Zorn blev ett centralt tema i hennes konstforskning, nästan på gränsen till panegyrik (Hans Henrik Brummer). Men hon skrev även om »Bröderna van Eyck» (1946), om den nordiska timmerbyggnadskonsten (1927), om gråstenskyrkorna i Svealand och kyrkorna i Dalarna (1921, 1932), om gotländska gårdar och byar under äldre järnåldern (1933), om hallar, tempel och stavkyrkor (1931) och om Uppsala domkyrka (1935). Järnfeldt-Carlsson går dock inte närmare in på dessa. Av Johnny Roosval, hennes mentor och tidvis antagonist, hade Boëthius lärt sig fältforskningens betydelse som metod. När hon, docent 1927, sökte den Zornska professuren i konsthistoria vid Stockholms högskola 1930, upptog me-

ritförteckningen 27 vetenskapliga arbeten. Hennes artiklar och recensioner i tidskriften *Hemslöjden*, som hon grundade 1933 och drev till 1959, kan räknas i hundratal. Det är dock inte så att rollerna skulle ha avlöst varandra, vilket konventionella biografier lätt vill bekräfta. Hos en begåvad person snarast lagras rollerna på varandra för att vid tillfälle igen bli synliga, vilket ger gestalten både karaktären av stor flexibilitet, kreativitet och helgjutenheter.

Allt detta kan tyckas rätt bekant. Järnfeldt-Carlsson har dock genom att hon kunnat utnyttja Boëthius personarkiv, dagböcker och brev, bl.a. till den store brodern Axel, vilket allt citeras livfullt, kunnat se bakom karriären och belysa de frågor hon ställt. Det gäller barndomsimpulser och kvinnliga förebilder, studieväg, yrkesliv, inte minst kampen för att bli erkänd som forskare, trots att hon överskred gränserna mellan konst- och kulturhistoria, folklivsforskning och arkeologi. Kampen om den Zornska professuren 1930, som ägnas ett av huvudkapitlen, är ett stycke akademisk historia i sin prydno. Hennes teman var ju inte »damämnen» (Oscar Montelius). Hon visade dock »mogen forskarinstinkt» (Andreas Lindblom). Och tidskriften *Hemslöjden* blev inte »tantig» (Gustaf Näsström). Sixten Strömbom ställde sig i en anmälan av den första boken om Zorn (1949) något reserverad till hennes »mera episka än metodiskt vetenskapliga stil» och det kronologiska greppet som ledde till uppreningar men gjorde texten mera intressant för en icke-vetenskaplig läsare. Det möjliggjorde gestaltningen av »konstnärskaraktären som helhet». Boëthius nära relation till Anders och Emma Zorn, i vilkas hem hon nästan som familjedotter bodde från 1919 till 1942, innebar en myckenhet av konstnärligt sällskaps- och kulturliv. Genom boken framväxer bilden av en människa med obändig viljestyrka, vändandet av motgångarna till seger, inre kamp för de ideal hon fann sanna, frejdig arbetslust men också det ensamma arbetet. »Temperamentsfull och stridbar» heter bokens näst sista kapitel. Sammanfattningen, under den något andefattiga rubriken »Till sist», summerar en yrkeskvinns väg omgiven av män, men hävdande sig genom kompetens och stark integritet. Man hade önskat sig något mera om kvinnopositionens gynnsamma och negativa verkningar. Som man hade hon knappast fått den roll hon hade i makarna Zorns värld.

Det är ett inte obetydligt stycke svenskt kulturliv som speglas i Gerda Boëthius livsverk. Det förvånar att hon, som förf. antyder, är bortglömd av svenska konsthistoriker. Men även Ingrid Bergman har ju i sin karakteristik i samlingsverket *Den feminina textilen* (2005) betecknat henne som »nästan helt bortglömd». Man hoppas att denna bok åtminstone skall ha en synlig plats i Zornmuseets butik i Mora.

Bo Lönnqvist

Viveka Berggren Torell, Folkhemmets barnkläder. Diskursen om det klädda barnet under 1920–1950-talen. Göteborg 2007. 240 s. ISSN 0283-0930, ISBN 91-85838-72-1.

Det är en mycket ambitiös uppgift Viveka Berggren Torell förelagt sig, då hon tagit sig för att belysa förändringarna i barnklädseln under det svenska folkhemmets begynnelsekede med tillämpandet av en s.k. diskursanalys. Genom hela avhandlingen lever läsaren i tvivelsmål om vad som är huvudmålet: analysen av samtalet om klädseln, alltså diskursen, eller utredningen av barnklädseln som tex-

tiltekniskt, historiskt och socialt fenomen in i minsta mönster- och tygdetalj. I vilken grad är en tillämpning av ett för lingvistisk analys utformat begreppsmönster över huvud fruktbar för ett studium av materiell kultur som går vida utöver det språkliga?

Förf. har som modell valt det sociolingvistiska diskursbegrepp som Norman Fairclough utformat på 1990-talet. Ett förspel kan man finna i Michel Foucaults tematiska studium av det gränsöverskridande och kontextbundna kunskapskapanets mekanismer, där den språkliga diskursen utgör maktinstrumentet (installationsföreläsning vid Collège de France 1970). Foucaults klarläggning av diskursens ordning skapar, liksom hans egna analyser av bl.a. vansinnet, fängelset och kärleken (titlarna ofta inadekvat översatta med »historia»), klarhet i begreppets funktion för kulturstudier. Det förvånar en därför att de tydligen inte spelat någon roll för föreliggande studie. En annan begreppsteoretiker, som bygger på Foucault och som har mycket att erbjuda en etnologisk analys, i synnerhet när det gäller distinktionen mellan den fysiska och den mentala världen, är Hayden White (*Tropics of Discourse* 1985).

Faircloughs modell går ut på att genom textanalys identifiera argumentativa strategier i en aktuell diskussion. Genom ett strategiskt språk konstrueras en representation av ett fenomen. Det handlar om legitimering, olika värderingar, visioner och mål som representationen innefattar, och även om de faktorer och intressen som influerar formuleringen och styr projektionen. En sådan lingvistisk och kritisk analys blir en produkt av ett möte mellan dem som »äger» texten och de tolkningsresurser och praktiker som uttolkaren förser texten med. Berggren Torell studerar detta spel mellan aktörerna i folkhemsbygget och konsumenterna av kläder. Men hon intar själv en tredje position som uttolkare av det digra material hon behandlat. En central fråga kan t.ex. gälla vilken språkbild av barnet som erbjuds samtidigt och med vilken argumentation läsarna övertygas att acceptera nya ideal och praktiker gällande barns position och behov. Skilda läsargrupper av t.ex. en tidskrift i ett visst ämne, tolkar den på de mest olika sätt och effekterna är mångahanda, men tolkningen är likväl bunden till texten. Berggren Torell har utvidgat modellen till att gälla materiell kultur, varav följer att mycket av det material som presenteras främst utgör en kontext för såväl argumentationen som den praxis som utformas. Det gäller t.ex. synen på tid och rum.

Berggren Torell intar en metodologiskt både intressant och svårforcerad forskarroll i en skärningspunkt där relationen mellan den stora mängden olikartade, empiriska texter i barn-, hushålls- och klädfrågor som hon valt att tolka (annonser, betänkanden, rådgivningsbroschyrer, fotografier, museiföremål), konfronteras med den influens texterna förmodas ha haft på ideologer, experter och allehanda aktörer samt på den praktiska tillämpningen av argument och direktiv. Man får intrycket att förf. haft svårt att hålla aspekterna i sär. Hon talar om tre nivåer där »diskursiva händelser pågår»; dessa är den deskriptiva nivån (texten), tolkningen (relationen) och förklaringen (det diskursivas sociala dimension). Hon är övertygad om att en reciprok inverkan existerar mellan det materiella och det diskursiva, alltså mellan praxis och samtal. Det är sålunda inte någon renodlad lingvistisk eller begreppsanalytisk diskursanalys det blir frågan om – därtill är förf. bunden vid det historiskt-etnologiska paradigmet – utan om en kartläggning av växelspelet mellan olika slags diskurser inom barnklädesfrågans »diskursordning» och utvecklingen av textilmaterial och tillverkningsmetoder. Förf. ser processen som en medveten »materialisering av diskursen» om det aktiva, lekande klädda barnet. Hon talar om hur föreställningar uttryckta i »både språk och textil materialitet» bidragit till att »konstruera barnet» i en viss tid. Både den historiska och den sociala kontexten ges en central roll. Förkla-

ringar till förändringen i svenskarnas barnkläder söks i såväl statlig kontroll som marknadskrafternas intresse, men förändringen i sig synliggörs i diskursordningen.

Mot bakgrunden av detta frågar sig läsaren huruvida en så omfattande apparat av diskursteoretiska resonemang jämte begrepp över huvud är meningsfull och om inte begreppet ideologi (betydelseskäpande normer), vilket står som rubrik för bokens sammanfattning, hade fångat samma sak på ett mindre sofistikerat sätt. Förf. tänker sig dock ideologin som en effekt av diskursen. Man kan inte värja sig för intrycket att det abstrakta begreppet »diskurs» (inrymmande flera genrer och stilar), som till en början fungerar som ett operativt verktyg för en sortering och klassificering av texter (teori), efter hand övergår till att bli en konkret verkande faktor. Detta sker i en social och ekonomisk samhällsprocess, såsom medelklassens framväxt, kvinnofrigörelse och folkupplysning, som skall förklaras och bevisas. Diskurs som enbart en kedja av yttranden, ett postulat för forandet av kunskap, förvandlas till en verkande kraft, en upplevd beskriven verklighet och därmed till finalistisk sanning. Detta belyses av förf:s metod »att tänka med hjälp av begreppet diskursordning» som till slut blir »att tänka diskursordning» (s. 216).

Hur ser då denna diskurs om barnklädseln ut? Efter en vidlyftig bekännelse om hur avhandlingen utformats under en lång tid, vilken även ger genklang i avsnitten om material och uppläggning, redogörs för folkhemstidens särdrag, folkhemmet som projekt och barnets roll däri som både objekt och ideologiskt subjekt. I detta finns också barnklädesfrågan som en »samhällelig diskursordning». Förf. tvekar huruvida diskurserna konstituerar det materiella eller om materiella förändringar konstituerar nya diskurser i den kontext som vardagsliv, rörelser, stat och marknad bildar (s. 30). Hon tror på ett växelspel. Diskurserna avslöjar processen under vilken en särskild barnklädsel skapas genom att relationer upprättas på samtalets nivå. Men diskursen blir även motorn som driver hela barnklädesutvecklingen.

Det är fyra diskurser som utgör huvudteman i boken. Först framträder »statens resurskrävande klädda barn», då mötet mellan diskursen om den professionella husmodern, den barncenterade modern och en alltmera etablerad vetenskaplig diskurs om barnuppföstran sker. Därefter träder »marknadens och vardagslivets resurskrävande klädda barn» in på arenan. Det styrs av hållbarhet och marknadsekonomi. Sedan följer nya ideal om hälsa och hygien och bilden visar »det aktiva, lekande klädda barnet». När tiden för 1950-talet är inne och influensen från Amerika blir allt starkare formas »det moderiktiga, klädda barnet» vilket börjar tilldelas rollen som utpräglat könsbestämd konsument; »plagg konstruerar ett moderiktigt barn utan att knyta an till diskussionen om det aktiva barnet.»

Berggren Torells bok ger en rikedom på uppslag att följa i forskningen om folkhemsbygget men också i analysen av kläder som maktinstrument i samhället. Etnologins klassiska begrepp »centraldirigering» aktualiseras liksom kulturens normativa mekanismer. Talrika, fyndiga mellanrubriker splittrar något men fångar dock stämningar, standarder och ideologier, även om de inte direkt innebär någon diskursanalys. Den utstuderade retoriken (subjektposition, dominansrelation, påstående-komplex, interdiskursivt inkopplad diskurs, diskursivt konstruerad praktik, manifest intertextualitet osv.), mot vilken står förnumstiga konstateranden som »att bränna sig på strykjärnet är ett icke-diskursivt förhållande», avslöjar måhända doktorandens kamp för att vinna vetenskapsteoretisk legitimitet. Ser vi emellertid, i Foucaults anda, diskursen som ingenting annat än ett skriftspel, ett läsespel och ett utbytesspel blir utbytet, läsningen och skriften bara teckenspel. Diskursen upphäver sin egen verklighet genom att underställa sig det betecknandes ordning.

Författarens metodologiska grepp öppnar, i motsats till konventionell etnologisk kulturhistoria, blicken för avbrotten, det irrationella, det utanförstående, det gräns-

överskridande, det mytbildande och inte minst konflikten mellan cyklisk och lineär tid. Den markerar på ett välbehövligt sätt en skarpare gräns mot en forskning som lätt uppfattar etnologi enbart som den pikanta illustrationen i historiens stora ramverk.

Bo Lönnqvist

Rolf Christoffersson, Med tre röster och tusende bilder. Om den samiska trumman. Uppsala 2010. 373 s. (Religionshistoriska forskningsrapporter från Uppsala 20.) ISBN 978-91-5062120-4.

Avhandlingar om samisk religion hör inte till vanligheten. Rolf Christofferssons arbete om den samiska trumman väcker därför ett förväntansfullt intresse. Bokens titel syftar på ljudet från trumman och på de mer än 3 000 figurerna på trummornas skinn. I sju kapitel behandlas den samiska trumman från olika och delvis nya utgångspunkter. Framställningen präglas i huvudsak av ett etnologiskt grepp, där trumman som föremål kommer i första hand.

I bokens första kapitel sätter författaren in trumman i ett ekologiskt perspektiv, där den uttrycker samhörighet med landskapet, miljön och »mental, emotionell, med- och omedveten föreställning» (s. 14 f.). Här behandlas översiktligt den arktiska religionstypen.

Bokens andra kapitel innehåller dels en omfattande genomgång av de äldre skriftliga källornas uppgifter och syn på den samiska trumman, dels en redogörelse för senare forskning rörande densamma. Båda dessa delar är åskådligt genomförda, även om avsnittet om källorna saknar kritisk analys och avsnittet om senare forskning utelämnar en så principiellt viktig fråga som debatten Hultkrantz–Hamayon om innebörden av begreppet *trance*. Det senare har förmodligen sin grund i författarens fokusering på trumman som objekt. Ett namn jag saknar i forskningsöversikten är Uno Holmbergs (-Harva), vars arbete Lappalaisten uskonto (1915) i svensk översättning som Lapparnas religion (1987) får räknas som klassiskt.

Det följande kapitlet beskriver instruktivt hur trumman tillverkas och ceremoniellt invigs eller rättare sagt, hur den blivande nåjden invigs. Förtjänstfullt betonas – med rätta – inslagen av jojk och dans i sammanhanget.

I kap. 4 invänder författaren mot »det märkliga men i litteraturen ofta förekommande påståendet att samerna skulle sakna musikalitet och åsikten att den samiska trumman inte kan betraktas som ett musikinstrument» (s. 125). Hur representativ denna uppfattning är i religionsvetenskaplig litteratur får vara osagt. I vart fall är det väsentligt för Christoffersson att argumentera för att karaktärisera trumman som ett musikinstrument, inte enbart som ett rytmredskap, och att den vittnar om en genuin samisk musik.

Det femte kapitlet är med sina 70 sidor ett av avhandlingens centrala partier. Det är här som de 3 000 figurerna på trumskinnen utförligt och överskådligt behandlas. En utgångspunkt för tolkningen av trumfigurerna är Ernst Mankers tolkningsförslag. Här diskuteras de olika trumtypernas komposition av figurerna, särskilt betydande beträffande en skåltrumma, där en ursprunglig bemålning med figurer försetts med en senare bemålning. I detta avsnitt berör författaren också den besvärliga frågan om trumfigurernas denotativa och konnotativa betydelse. En björnfigur kan rätt och slätt förstås som djuret i sig eller som ett mytiskt väsen i björngestalt eller som ett totem-

djur. En närliggande fråga är i vilken utsträckning samer i största allmänhet förstått trumfigurernas innebörd. På den punkten anser Rolf Christoffersson att det inte finns belägg för att »vanliga samer» haft denna insikt (s. 209). Tidigare i framställningen tycks dock motsatsen hävdas (s. 160). Avsnittet i fråga är ett uppslagsrikt försök att ge sig i kast med ett svårbemästrat område i samisk religionsforskning. Trots många intressanta – ofta djärva – hypoteser har avsnittet ett värde som introduktion till studiet av en fängslande bildvärld. Till syvende och sist blir uppgiften att tolka innebörden av trumfigurerna ett vanskligt projekt, då praktiskt taget samtliga trummor saknar förklaringar av dem som en gång tillverkade, bemålade och använde dem som redskap för att uttröna framtida händelser eller i trancen få vetskap om de osynliga makternas vilja. Även om så vore att vi hade bevarade förklaringar av de ursprungliga användarna, är det ingalunda troligt att bilden skulle bli enhetlig. Sannolikt är det mer fruktbart att i största utsträckning rikta uppmärksamheten på hur trumman de facto använts dels i det regelrätta nåjdritualet, dels i en mer daglig användning som spådomsredskap i den s.k. familjeschamanismen.

Så övergår Rolf Christoffersson i kap. 6 till diskussion om divinationen och anser i anslutning till Åke Hultkrantz att det finns två typer: dels extatisk divination, dels trumdivination. I likhet med Hultkrantz betonas att trumman som divinationsredskap användes både av nåjden och av andra. Det kan tilläggas att trumman i högsta grad kom till användning i samband med nåjdens trance. Författaren anser sannolikt med rätta att trumman ursprungligen endast användes av nåjden. Om även detta skedde med figurbemålade trummor är okänt. I kapitlet redovisar Christoffersson på ett intressant sätt försök, med egenhändigt byggda trummor, om det är möjligt för den trummande att påverka *arpas* (visarens) vandring över trumskinnets figurer. Slutsatsen härav är att »visaren inte kan styras utan vandrar på trumskinnets som om den hade en egen vilja» (s. 234). Här skiljer sig Christofferssons slutsats från tidigare forskare, som hävdade att nåjden mycket väl kunde manipulera visarens rörelse, således ett viktigt ställningstagande beträffande synen på nåjdens personlighet. I anslutning till detta anser Christoffersson att upplevelsen att man inte kunde påverka visaren i själva verket är grunden till trumdivinationen.

På basis av Samuel Rheens och Johannes Tornæus beskrivningar ges en sammanställning av hur trumdivinationen gick till. I båda dessa texter framgår det att det är regelrätta nåjder som agerar. Då Rolf Christoffersson så påtagligt fokuserat på divination med hjälp av visarens rörelser över trumfigurerna, avstår han från att uppmärksamma Jens Kildals, c:a 60 år yngre, suggestiva och innehållsrika beskrivning av nåjdseansen. Här saknas nämligen uppgifter om någon figurförsedd trumma, desto fler om det tillstånd som – trots senare dekonstruktion av begreppet – torde betecknas som trance.

I det sammanfattande slutkapitlet understryks åter uppfattningen om trumman som ett ursprungligt musikinstrument. Det är också angeläget för Christoffersson att nåjdens trancetillstånd inte bör betraktas som en form av sjukdom utan »som en musikalisk handling förenad med ljud, rytm och dans, en total hängivenhet» (s. 250). Detta är en viktig punkt i avhandlingen. Det musiska ses som ett uttryck för samisk religion. Trumman har blivit ett konkret uttryck för samisk identitet och samhörighet. »Samerna har lika litet som andra folkgrupper anledning att skämmas för sina förfäders mytologi och rit», framhåller författaren (s. 254).

Rolf Christofferssons avhandling behandlar trumman från nya och fängslade utgångspunkter, vilket ger boken ett värde. Sin framställning bygger författaren emellertid på knapphändig källkritik, vilket gör att hans hypoteser ofta blir svagt belagda. Presentationen av källmaterial och tidigare forskning kan ge ett intryck att syftet främst har varit att lyfta fram negativa och avståndstagande attityder till samisk kul-

tur, i och för sig berättigat under förutsättning att det sätts in i ett tidshistoriskt och forskningshistoriskt sammanhang. Även om Rolf Christofferssons avhandling i första hand tar fasta på trumman som föremål och musikinstrument, hade en mer fördjupad och problematiserande diskussion om schamanism och samisk religion i ett bredare perspektiv varit positivt för avhandlingen. Den är dock ett välkommet bidrag till forskningen om den samiska trumman, där Ernst Mankers arbete dominerat den vetenskapliga scenen. Bokens innehållsrika sakregister och den kompletta översikten av samtliga kända trummor, deras proveniens, datering m.m. är av stort värde. Avhandlingen blir därför ett nyttigt och behövt hjälpmedel för vidare studier om den samiska trumman.

Hans Mebius

Svenska etnologer och folklorister. Red. Mats Hellspång och Fredrik Skott. Uppsala 2010. 296 s. Inb., ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 109.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-85352-83-8.

Svenska etnologer och folklorister innehåller biografier över 35 betydelsefulla svenska forskare. Redaktionskommittén, bestående av Nils-Arvid Bringéus, Mats Hellspång, Bengt af Klintberg, Agneta Lilja och Fredrik Skott, har valt ut representanter för 1800-talets pionjärer, för museibyggarna, arkivskaparna och de akademiska ämnesföreträdarna. Gemensamt för de biograferade är att de alla är avlidna.

Redaktörerna skriver själva i sitt förord att urvalet till denna sorts samlingsverk alltid kan diskuteras. Jag tycker nog att syftet – att bevara kunskapen om den svenska etnologins ämneshistoria i en tid av stora omvandlingar – uppnås med det urval av etnologer och folklorister som presenteras. Möjligen hade man vunnit på att begränsa antalet presenterade forskare. Med det format man har valt att ge boken blir varje biografi inte mer än 7–8 sidor, vilket ibland leder till att författarna har tvingats till förenklingar och generaliseringar.

De 35 forskarna har ordnats efter födelseår. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius får äran att inleda kavalkaden. Det är fullt motiverat, men man kunde också ha börjat en generation tidigare med t.ex. Arvid August Afzelius, Leonhard Fredrik Rääf eller Jacob Adlerbeth, som med sina arbeten, delvis inom ramen för Götiska förbundet, lade grunden för 1800-talets folkloristiska insamlingsarbete och som inspirerade bl.a. Hyltén-Cavallius. Richard Dybeck, Per Arvid Säve, Eva Wigström och August Bondeson var förstås inte forskare i akademisk mening, men deras arbete med att samla och offentliggöra muntliga traditioner är fortfarande viktiga i alla fall för den folkloristiska ämnesidentiteten.

När det gäller biografierna över 1900-talets forskare får de sin karaktär av att författarna ofta har varit elever till eller kolleger med de biograferade. Dessa texter innehåller mera av personliga kommentarer och egna direkta minnen. Uppenbarligen har författarna fått i uppdrag av redaktionskommittén att behandla de biograferades levnadsmiljö, utbildning, yrkeskarriär och publikationer men också uppmärksamats att ge mera privata synpunkter. Detta har skett i varierande grad. Vissa texter är sakligt encyklopediska, medan andra lägger mera vikt vid att diskutera ämneshistoria.

Mitt intryck efter en första genomläsning av boken är att den kommer att bli en

välkommen uppslagsbok att anlita för alla oss som är intresserade av vårt ämnes historia, att den kommer att fylla en funktion i den akademiska undervisningen i etnologi och att den kommer att erbjuda nöjsam läsning för alla idéhistoriskt intresserade. Samtidigt ger den mersmak. Tänk om Gustav Adolfs Akademien skulle följa upp denna personinriktade ämnespresentation med en grundlig idéhistorisk genomgång av etnologins framväxt och utveckling i Sverige!

Ulf Palménfelt

Piotr Garbacz, Word Order in Övdalian. A Study in Variation and Change. Lund 2010. 239 s. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 70.) ISSN 0347-8971, ISBN 978-91-628-8068-2.

Syntaxen är inte ett område som inom traditionell nordistisk dialektologi har rönt större uppmärksamhet; verk som behandlar våra dialekters syntax hör snarare till undantagen. Ett tidigt sådant undantag är Lars Levanders avhandling *Älvdalsmålet i Dalarna. Ordböjning ock syntax* (1909). Älvdalsmålet syntax har sedermera behandlats i en handfull smärre arbeten (se bibliografin på s. 51 f. i den här recenserade avhandlingen). Piotr Garbacz' avhandling är så vitt bekant det första arbetet i monografiformat på drygt 100 år (och det andra någonsin) som behandlar älvdalsmålet syntax.

Avhandlingens syfte (s. 18 f.) är tvåfaldigt: för det första vill Garbacz presentera nya data för att illustrera syntaxen i älvdalsmålet sådant det talas av personer födda på 1920-, 1930- och 1940-talen (med Garbacz »classical övdalian»), för det andra vill han diskutera två syntaktiska fenomen: s.k. V⁰ till I⁰-flyttning (se nedan) och kilkonstruktion. Härtill kommer ett antal sekundära målsättningar: att belysa hur älvdalsmålet tar sig ut i dag (till skillnad från på Levanders tid), att bidra till diskussionen om s.k. morfologidrivna syntax, alltså morfologins betydelse för syntaxen, och slutligen att tillhandahålla en utgångspunkt för »deeper research on both Övdalian and the neighbouring dialects of Ovensiljan in Northern Dalecarlia» (s. 19), som är, menar Garbacz, ganska utforskade vad syntaxen beträffar.

Garbacz' analys är teoretiskt förankrad i generativ syntax och närmare bestämt i princip- och parameter teorin. Särskilt fokuserar han på idén att värdet hos en enskild parameter kan ha betydelse för förekomsten resp. frånvaron av ett antal syntaktiska konstruktioner (s. 19 med anf. litt.). Denna teoretiska förankring förefaller väl vald och leder till fruktbara resultat (se nedan).

Som datainsamlingsmetod har Garbacz valt elicitering av »grammaticality judgements on a number of Övdalian sentence types» (s. 19); ett antal meningar av olika slag har presenterats för älvdalsmålstalande personer som har fått bedöma dem som grammatiska eller ogrammatiska. Valet av metod motiveras övertygande av behovet av negativ evidens i fråga om vissa syntaktiska konstruktioner som förekommer relativt sparsamt i spontant tal. Något mer tveksam ställer jag mig till det ganska ringa antalet informanter (12 st.) samt deras koncentration till den nordvästra delen av Älvdalens socken (byarna Åsen, Brunnsberg, Loka och Klitten). Man kan tycka att den tid man vinner genom att använda omdömesmetoden i stället för att samla in och sovra genom en stor mängd spontant tal skulle kunna användas för att säkra storlek och bredd hos informantskaran.

Älvdalsmålet ges en fyllig presentation i kap. 2. Här bjuds översiktlig information

om målets plats i geografin och i sveamålens fylogenetiska träd samt målets historia, utveckling och nutida status och en redogörelse för målets ordförråd, fonologi, flektionsmorfologi och syntax. Det hela är överskådligt och informativt, men när det gäller geografin undrar jag varför Garbacz utgår från kommunen och inte socknen Älvdalen; älvdalsmål talas som bekant bara i den senare. De fyra kartor jag har noterat (kartförteckning, liksom tabellförteckning, saknas), karta 2.1–3 samt 3.1, är svårtydda och borde ha utformats på annat sätt. Tre av dem har t.ex. för låg kontrast och ett par innehåller ovidkommande vägsträckningar.

På senare år har det förts en diskussion om älvdalsmålets status som dialekt eller språk. Garbacz tar (s. 50), med hänvisning dels till ett antal tidigare forskare, dels till Älvdalens invånare, ställning för den senare ståndpunkten och väljer att betrakta älvdalsmålet som ett språk. Som han själv antyder är detta snarast ett politiskt ställningstagande. Strängt taget hör det därför inte hemma i ett språkvetenskapligt arbete. Ur språkvetenskaplig synvinkel är det sällan intressant att klassificera språkliga varieteter som språk eller dialekter. De flesta varieteter måste i slutändan avgränsas mer eller mindre godtyckligt från varandra, och så fort man har etablerat en varietet hamnar blicken lätt på den variation denna rymmer inom sig. När Garbacz påpekar att älvdalsmålet »[f]rom a linguistic point of view [...] clearly [is] a language, understood as a linguistic system» är detta en truism – alla språkliga varieteter är naturligtvis språk i denna betydelse, också sådana vi av hävd betraktar som dialekter.

Undersökningens resultat presenteras i kap. 4–7. Kap. 5 behandlar älvdalsk satsstruktur och utmynnar i ett förslag om hur denna kan förstås i form av ett träd-diagram. I kap. 4, som handlar om ordföljd, jämförs älvdalsmålet med avseende på ett antal ordföljdsdrag med de nordiska statsspråken och färöiskan, uppdelade i öskandinaviska språk (isländska, färöiska) och fastlandsskandinaviska språk (norska, svenska, danska). Det visar sig att älvdalsmålet hamnar mitt emellan dessa två grupper. Det överensstämmer med isländskan men avviker från standardsvenskan bl.a. såtillvida att verb kan stå före satsadverbial i bisatser (s.k. V^0 till I^0 -flyttning) men avviker från isländskan och överensstämmer med standardsvenskan bl.a. såtillvida att det saknar kilkonstruktionen och s.k. oblika subjekt. Garbacz visar här på ett övertygande sätt att Anders Holmbergs och Christer Platzacks tes (se s. 63 f. med anf. litt.) om att bl.a. kilkonstruktionen är förväntad i varieteter med kongruens mellan verb och subjekt (liksom över huvud tesen att rik flektionsmorfologi bör medföra vissa syntaktiska fenomen) inte stämmer vad det nutida Älvdalsmålet beträffar (däremot förekommer kilkonstruktionen i äldre älvdalsmål). Det har också hävdats att för att kilkonstruktionen skall kunna försvinna detta måste föregås dels av bortfall av möjligheten att ha V^0 till I^0 -flyttning, dels av förenkling av en tidigare rik verbkongruens. Som visas i kap. 7, ägnat i dess helhet åt kilkonstruktionen, håller inte heller denna tes streck för älvdalsmålets vidkommande. V^0 till I^0 -flyttningen behandlas utförligt i kap. 6, där det konstateras att detta fenomen – återigen trots bibehållen rik verbkongruens och därmed i konflikt med en tidigare tes (se s. 116 f.) – håller på att försvinna ur älvdalsmålet.

När det gäller språk och formalia har jag inte så noggrant granskat avhandlingen, men mitt intryck efter att ha läst boken är att den innehåller inte så få tryckfel som lätt borde ha kunnat avlägsnas vid korrekturläsning. Det första påträffas redan i förordet (»monts» för *months*), och också den svenska sammanfattningen innehåller iögonenfallande tryckfel. Språket i avhandlingen (engelska) är i regel korrekt och lättfattligt. I fråga om stil och elegans är det acceptabelt men på grund av vissa skönhetsfläckar (i första kapitlets första mening kombineras t.ex. *both* med *as well as*: »both from neighbouring dialects as well as from [...]») tyvärr inte strålande. I detta sammanhang kan också nämnas att avhandlingen innehåller en sammanfattning på

älvdalsmål, »Sammanfattningg å övdalska». Den är inte en översättning av den svenska sammanfattningen utan vänder sig med ett vardagligt språk fritt från facktermer direkt till den älvdalsktalande allmänheten: »Isų-jär buotjē ir je avandlingg i emņē nordiskų sprāk» osv. Med tanke på den älvdalsktalande befolkningens tvåspråkighet är det väl diskutabelt hur pass motiverat detta inslag är, men det är i och för sig sympatiskt att sträva efter att göra sin forskning tillgänglig för talarna av den undersökta varieteteten. Och det är ju minst sagt intressant att se ett sockenmål göra inträde i den vetenskapliga domänen.

Även om avhandlingen har en del rent språkliga och korrekturmässiga brister och undersökningens material hade kunnat vara större, är det bestående intrycket att Piotr Garbacz har rott ett krävande och intressant projekt i hamn. Med hjälp av ett väl valt teoretiskt ramverk och ett på ändamålsenligt sätt insamlat material erhåller han intressanta resultat och förmår nyansera tidigare uppfattningar om morfologins betydelse för syntaxen i nordiska språk. Hans avhandling är ett inte oviktigt bidrag till den nordiska morfosyntaxforskningen och dessutom ett som kommer att dra ytterligare uppmärksamhet till ett sällsynt livskraftigt och för språkforskningen höginträsant nordiskt sockenmål.

Mathias Strandberg

Frans Gregersen, Københavnsk sociolingvistik. Festskrift til Frans Gregersen på 60-årsdagen. Red. Tore Kristiansen, J. Normann Jørgensen och Inge Lise Pedersen. Oslo 2009. 280 s. ISBN 978-82-7099-512-7.

Sedan 1996 är Frans Gregersen professor vid universitetet i Köpenhamn, och när han den 7 april 2009 fyllde 60 hedrades han med festskriften Københavnsk sociolingvistik. I inledningskapitlet »Frans Gregersen 60 år» ger redaktörerna Tore Kristiansen, J. Normann Jørgensen och Inge Lise Pedersen en bakgrund till det urval av Gregersens texter som gjorts till festskriften. Eftersom fokus ligger på sociolingvistik finns inte många texter från andra viktiga ämnesområden i Gregersens produktion. Redaktörerna nämner att didaktik och vetenskapshistorik är tunt representerade och att litterär analys inte finns med över huvud taget, och de påpekar att Gregersen själv var involverad i urvalet.

Både i den bakgrund som tecknas i inledningen och vid läsningen av texterna framstår Gregersen som betydelsefull för sociolingvistik i Danmark. Så framhålls redan i inledningens första stycke (s. 1):

Midt i den vidtfaavnende beskæftigelse med så eget andet, af både faglig og administrativ art, har Frans aldrig sluppet taget i det hjertebarne – den efterhånden fyrrårigge *sociolingvistik* – som han mere end nogen anden har stået fadder til i Danmark.

Det sammanhang som främst har styrt urvalet finns i fokuseringen på talspråk – och i perspektivet, som enligt redaktörerna alltid har varit »utopiens mulighed». Gregersen har inte bara velat beskriva och förstå hur talspråk varierar och förändras, utan hans strävan har också varit att »frigøre talesprogets brug(ere) fra normative spændetøjjer af enhver art – herunder ikke mindst den ensrettende standardsprogideologi der følger med skriftsprogsindlæringen i skolen» (s. 1).

Gregersens avhandling Sociolingvistikens (u)mulighet (1991) handlar om strukturalismen i europeisk språkvetenskap och språkvetenskapens frigörelse från strukturalismen; sociolingvistikens ses som »utopins möjlighet».

I det praktiska arbetet är samarbete viktigt för Gregersen. Sedan 2005 leder han DGCS (Danmarks Grundforskningsfonds Center for Sociolingvistiske Sprogforandringsstudier) med det engelska namnet LANCHART (Language Change in Real Time), där man bl.a. gör nya inspelningar med informanter från tidigare tal-språksprojekt i Danmark.

Av de texter som ingår i festskriften är den äldsta utgiven 1979 och de yngsta 2005. De är inte disponerade i kronologisk ordning utan i fyra avdelningar: »Intro» med en artikel, »Literacy» med två artiklar, »Sprogteori» med fyra och »Sociolingvistik» med tio. I det följande ger jag en översiktlig bild av texterna som jag har läst och förstått dem; jag går igenom alla texter i den ordning de står i festskriften men med mer eller mindre fokus. Några texter nämner jag i stort sett bara, vilket inte ska förstås som att de är ointressanta. Att några texter däremot får relativt stort utrymme beror på mina val som läsare och de erfarenheter och intressen jag har efter många år som svensk- och engelsklärare på ungdomsskolan i Sverige och sedan 1995 som sociolingvist.

I »Sprogpolitik for folket ikke for profitten» (1998) argumenterar Gregersen för att språknormering måste göras till ett centralt ämne i undervisningen i skriftlig framställning. För att få tillgång till utbildning måste barn och ungdomar bli medvetna om de normer som finns, och den fasta skriftnormen måste diskuteras, i både teori och praktik.

Gregersen ger en empirisk bakgrund och en teoretisk diskussion till att han hävdar att ett sammanbrott av skriftnormen har skett inom alla områden i det danska utbildningssystemet. Bl.a. har han som censor i studentexamen under flera års tid lagt märke till att unga människor gör »fantastisk» många fel (s. 20). Den teoretiska frågan är varför man över huvud taget kan tala om *fel*.

I många år var språkvetenskapen preskriptiv och skulle lära folk hur de skulle skriva; enligt Gregersen blev språkvetenskapen vetenskaplig då den blev deskriptiv och nöjde sig med att beskriva hur folk faktiskt skriver. När man ser deskriptivt på ett språk finns inga fel, bara variation. Sociolingvister är positiva till variation, och frågan är om en fast norm för skriftspråk är till mer skada än nytta. »Det spørgsmål var vi mange der stillede for nogle år siden» (s. 30). En paradox var då att några av dem som behärskade normen och skrev felfritt ansåg att det inte borde finnas en fast skriftnorm, medan de starkaste anhängarna av en fast norm fanns bland dem som inte kunde skriva efter den.

Gregersen har kommit fram till att konsekvenserna av att ge upp olika slags normer för skriftspråk – som syntaktiska, semantiska och stilistiska – är att skriftspråket utvecklar sig till ogenomsådlig. Redan nu, skriver han, finns meningar han inte kan rätta eftersom han inte ens kan gissa sig till vad de ska betyda.

Under sociolingvistikens första årtionden låg ju fokus mest, kanske helt och hållet, på talspråk, och så vitt jag vet är det variationen i talspråk man sett positivt på. Gregersen anför att om man skulle använda samma logik vad gäller skriftspråket som sociolingvister har använt för talspråket bör/får man heller inte rätta skriftspråk. Enligt Gregersen har skolan emellertid aldrig rättat sig efter sociolingvistikens. Dansklärarna har fortsatt att rätta med rödpenna och ge kommentarer som »dåligt skrivet» eller »fullt av fel» (s. 21). Detsamma påstår Gregersen att han gärna gör när han rättar »stile» i studentexamen.

När kan man tala om fel? Enligt Gregersens definition är det fel när ett uttryck inte är godkänt som uttryck för det innehåll som vi tror avsändaren avsåg att uttrycka el-

ler när vi över huvud taget inte eller bara med svårighet kan komma fram till vad avsändaren avsåg.

I artikelns sista del besvarar Gregersen frågan vad som är fel och varför det är fel genom att ge konkreta exempel. Exempelen från fyra gymnasieelevers studentuppsatser visar att inte ens »elitens» ungdomar (s. 23) kan skriva. Exempelen från Gregersens undervisning ger en bild av fel man ofta möter på universitetet, och exemplen från olika tidningar och en officiell skrivelse demonstrerar att den bristande skrivförmågan inte bara är ett generationsproblem.

Gregersen beskriver att det i dagens samhälle ställs höga krav på både läs- och skrivkunighet samtidigt som skriftligheten mist terräng och barn och unga läser mindre sammanhängande text än föregående generation. Sedan Gregersen skrev detta har nya former av skriftlighet och läsning vunnit terräng. Genom att söka information på nätet och läsa det man är intresserad av och genom sms, facebook, twitter, bloggar och andra typer av teknikberoende språk tror jag att de flesta ungdomar i Danmark och Sverige är aktiva läsare och skrivare; samtidigt ligger många texter som läses och skrivs mellan det man traditionellt skulle kalla tal- eller skriftspråk, där kraven på språklig korrekthet inte behöver vara så stora.

Dansken Rasmus Rask influerade Jacob Grimms beskrivning av ljudförändringar. Rask använder termen *bogstaveovergange*, och i »The Conspiracy against Letters» (1987) diskuterar Gregersen varför Rask använder ordet *bokstäver* i stället för *ljud*. Flera språkhistoriker har förklarat att det var normalt i början av 1800-talet och till och med omkring 1850-talet att inte skilja mellan bokstäver och ljud. Gregersen tror emellertid inte att vare sig Rask eller Grimm blandade ihop begreppen, eftersom de helt säkert kunde skilja mellan ljud och bokstäver. Rask var fullt medveten om det komplicerade förhållandet mellan bokstav och ljud, och han strävade efter ett ortografiskt system där varje bokstav representerar ett och samma ljud.

Genom att påstå att Rask och Grimm var snurriga när de konsekvent talade om bokstäver har språkhistorien lyckats dölja den insikt som finns inbäddad i ordvalet; det är detta Gregersen kallar »the conspiracy against letters» (s. 37). Rask skrev bokstav eftersom han refererade till den abstrakta enheten taxem som kan manifesteras som ett fonem eller ett grafem men också för att han ville peka på det faktum att språkhistorikern bara har grafiska tecken kvar, inga ljud.

Gregersen har en mycket intressant diskussion om hur olika typer av material den traditionella dialektologin och den jämförande språkhistorien har arbetat med. Det är svårt att jämföra böndernas vardagsspråk med skrivna texter; skriftspråket ger ingen representativ bild av hur talspråket lät. I denna artikel som är skriven på engelska finns ett långt citat från Hjelmlev 1957 på franska (s. 38); jag önskar att Gregersen hade översatt till engelska och gjort det lättare för de obildade läsare som inte kan franska tillräckligt bra.

Också i »Det hele begyndte med skriften» (1999) finns diskussionen om skillnaden mellan tal och skrift. Artikelnen innehåller också många andra intressanta diskussioner, framför allt komplicerade teoretiska frågor om vad humaniora egentligen är, hur humaniora har delats in i olika vetenskapsområden och hur det skulle kunna avgränsas i »irreduktible størrelser» (s. 54).

Humanister arbetar med interaktion. Eftersom varje interaktion är historiskt specifik är empirins problem generaliseringsmöjligheterna. Dessutom arbetar humanister inte bara med teoretiskt osammansatta objekt utan med komplexa objekt. Exempelvis är texter komplexa, eftersom de utgör manifestationer av skriftspråk i en historiskt specifik form. Under de senaste årtiondena har en rad nya objekt uppstått, varav en del har blivit »både døbt og konfirmeret af akademiet mens en anden del af

uransagelige grunde afventer optagelse» (s. 57). Bland nya estetiska objekt som blivit godkända finns film och foto.

Men också gamla välkända vetenskapsområden som pedagogik kan arbeta med komplexa empiriska objekt. Gregersen ger exempel på hur komplicerat det kan vara med empirisk klassrumsforskning. Hur analyserar man den verbala interaktionen som pedagogiskt empiriskt objekt? Han diskuterar faktorer att ta hänsyn till utifrån ett konkret exempel – en flickas diskussionsinlägg i en klass där man diskuterade könsroller med utgångspunkt i Ibsens *Ett dockhem* och Strindbergs svarsskrift med samma titel. Analysen kan inte bara göras på det språkliga uttalandet. Det måste sättas in i sin pedagogiska kontext och analyseras som ett moment i en inlärningsprocess. Genom att beskriva relevanta frågor som bör ställas i analysen demonstrerar Gregersen tydligt hur komplext det pedagogiska objektet är.

De flesta humanistiska objekt kan inte analyseras direkt utan måste överföras från en existensform till en annan. Innan en upplevelse analyseras måste den representeras i en form som ger performansen permanens. Gregersen presenterar olika utskrifter av en sekvens av ett studiosamtal i radio och demonstrerar att det spelar stor roll vilka transkriptionskonventioner som används. För den som arbetat med samtalsanalys är det väl känt att man måste göra ett systematiskt urval när man låter talet representeras i skriften.

Gregersen pläderar för ett nytt sätt att se på bildning, där bildning inte har med kunskap att göra utan med reflektion och »(selv)skabelse» (s. 67).

De flesta texterna i festskriften vittnar om Gregersens intresse för språkvetenskapliga frågor, men fyra texter har samlats under rubriken »Sprogteori». Artikelns »God og dårlig eklekticisme» (2000) utgår från att språk är ett fenomen; alltså handlar all språkforskning om detsamma, nämligen språk. Men i verkligheten finns många slags språkforskning. Gregersens uppställning av vilka former av språkvetenskap som finns institutionaliserade vid Köpenhamns universitet visar en uppspaltning i olika språkvetenskaper, som skiljer sig åt historiskt med avseende på vilka grundfrågor de ställer men också på grund av vilka metoder de använder sig av. Uppspaltningen kan tyckas naturlig, och Gregersen frågar hur rimlig den är med tanke på att objektet är detsamma. När man försöker motverka den naturliga kategoriseringen som skett måste man emellertid inse att alla discipliner inte kan stöpas i samma form.

Språkforskare ser olika typer av data som relevanta och de använder ofta olika tekniker utan att överväga vilken teoretisk position de implicerar. Det måste finnas öppenhet i alla forskningsmiljöer. I varje projekt måste man klargöra hur projektet hänger samman. I varje avhandling måste finnas ett avsnitt där forskaren genomlyser sig själv.

I »Hvor dansk?» (1994) beskrivs konstruktionen av danska i språkhistorien. Riksdanska är resultatet av en abstraktionsprocess. Grundläggande för den konstruktionsprocessen är idén om ett gemensamt språkssystem för all slags danska, både talad och skriven – den rent nationella idén om ett riksspråk, ett språk rensat från all variation. Avslutningsvis talar Gregersen om den multikulturella utmaningen. »Hverken det sprog der studeres eller det sprog der postuleres som sprogteoriens objekt kan være nationalt afgrænset hvis det skal leve op til virkelighedens kompleksitet» (s. 111).

I »Historicitet og situation» (1990) utgår Gregersen från det kända experimentet där barn med olika social bakgrund (i 1960-talets England) fick beskriva en och samma bildserie. Skillnaderna beskrevs som att arbetarklassbarn använde pronomen som ersättning för substantiv, medan medelklassbarn använde substantiv, dvs. »elaborated speech» enligt Bernstein. Men skillnaderna ligger egentligen i hur de olika grupperna av barn uppfattar situationen. Medelklassbarnen uppfattar testsitua-

tionen som en möjlighet att visa att de kan berätta kontextfritt, medan arbetarklassbarnen ser situationen som »naturlig» och därmed producerar kontextbundet språk. Bildserien är ju lika tillgänglig för försöksledaren som för dem. Konsekvensen av den kritik som riktats mot experiment av detta slag blir att man bör ha en naturalistisk forskningsstrategi och i stället skapa en naturlig verklighet som bas för empirin. I den empiri som framför allt etnometodologi använder finns emellertid å andra sidan risken att man får situationen som startpunkt, inte individen.

Ett problem för sociolingvistik, menar Gregersen, är att man ser intervju-situation som samma situation för alla, vilket den inte är. Han pläderar för en mer antropologisk sociolingvistik som är mer sökande och anlägger ett annat tidsperspektiv. Det betyder (s. 126):

Historisk antropologi bliver en forudsætning for den sociolingvistik som vil nå igennem situationen til ideologien og dermed kvalificere sig som en sprogforskning der tager betydningens samfundsmæssighed på sig som sit problem.

I »Some notes on historicity» (2003) argumenterar Gregersen för att Rask (jfr »The conspiracy against letters») var före sin tid när han såg »historicity as inherent in the morphophonological patterns» (s. 131). Avslutningsmeningarna sammanfattar (s. 136): »History is inherent in the system of the modern language. Rask was right.»

I »Relationships between social class and language usage» (1979), den första texten i avdelningen »Sociolingvistik», beskriver Gregersen problem han upplever som centrala inom sociolingvistik. Enligt honom utgör variabeln socialklass mest ett hinder för förståelse och insikt. Exempelvis använder Bernstein termerna medelklass och arbetarklass utan att definiera deras sociologiska status. I allt Bernstein skrivit saknas enligt Gregersen socialisationens innehåll. Ingen i Bernsteins tradition har försökt relatera språkanvändning till den omgivande verkligheten och innehållet i den. Socialisationsprocessen måste beskrivas i termer av de signifikanta »praxis»-situationer (s. 149) barnet placeras i.

Gregersen skissar ett alternativt sätt att praktisera sociolingvistik och ger ett konkret exempel för att illustrera idén. Vi tänker oss att undersöka de betydelser som finns tillgängliga för en viss kategori arbetare på ett sjukhus. Då måste vi först göra en noggrann beskrivning av hur sjukhus fungerar i det moderna kapitalistiska samhället och därefter varför folk hamnar på sjukhus – på både makro- och mikronivå; kanske det sjukhus som studeras har speciella patienter. Undersökas måste också hur sjukhusets omgivning ser ut och hur sjukhusbyggnaden är planerad, de allmänna arbetsförhållandena och hur arbetarna själva ser på sin arbetssituation. Gregersen nämner deltagande observation och samtal med arbetarna som möjliga metoder för att samla information om hur arbetarna upplever sin situation.

Gregersen beskriver några av de faktorer som har avgörande betydelse för hur arbetarna ser på världen och därmed deras språk. Bara om vi undersöker helheten, menar han, kan vi bestämma vad som är marginellt och vad som är centralt i sociolingvistik.

Som Gregersen själv säger, ger han bara förslag till ingångar till en sociolingvistik som tror på att samhället bestämmer vad som är centralt för dess medlemmar. Jag förstår motviljan mot att använda socialklass som variabel, men jag skulle ha velat ha exempel på vilka frågor denna typ av sociolingvistik kan ge svar på. Hur ska sambandet mellan samhälle och språk beskrivas eller vad ska man göra med all kunskap om denna grupps arbetsförhållanden och upplevelser av dem? Hur går man tillväga för att beskriva intressanta samband med deras språkanvändning? Vilka språkliga nivåer kan/ska beskrivas?

Så här inleder Gregersen »Why sociolinguistics ought not to have a future» (2000): »The very notion of sociolinguistics is an absurdity. Language is a social phenomenon and so there could not be a linguistics which was not social» (s. 160). Gregersen menar att sociolingvistik har fokuserat på den språkliga nivå som inte har kognitiv betydelse, nämligen fonetik, och att det behövs en ny social lingvistik, en integration av sociologi och språkvetenskap. Bl.a. måste den sociala kontexten beskrivas, innan vi kan säga något intressant om en specifik form av interaktion: »There is no such thing as an ordinary conversation» (s. 166). CA (samtalsanalys) har kunnat beskriva de språkliga medel som används för att interagera, men det intressanta är de betydelse som uttrycks mellan interagerande parter. I det flerspråkiga Europa krävs också integration av makro- och mikrostudier, där man utgår från flerspråkighet i stället för bara ett språkssystem.

När Labov publicerade *The Social Stratification of English in New York City* 1966 uppstod ett paradigm med fokus på variation och förändring som konkurrerade med språkvetenskapens huvudfåra som strävar efter att reducera, eller till och med ignorera, heterogenitet och variation. I »Some Problems with the Labovian Paradigm» (1995) hävdar Gregersen att sociolingvistik inte tog över huvudrollen i språkforskning utan bara har fortsatt att vara av underordnad betydelse. Med utgångspunkt i en fonetisk analys av 18 av de informanter som intervjuades och spelades in i Köpenhamnsprojektet på 1980-talet (se t.ex. Gregersen & Pedersen 1991) diskuterar Gregersen problemen med Labovs definition av stil och vilka faktorer som styr växlingen mellan olika stilar. Om man vill förklara stilskillnader i stället för att bara beskriva dem måste vi bl.a. lära oss att »integrate the systematic grammatical view within the empirical variationist one» (s. 180). Viktigt är också att se individen som medlem av olika grupper, inte bara som arbetar- eller medelklass.

»En kritisk blick på sprogets magt og videnskaben om den» (2005) ger en historisk bakgrund med fokus på 1800-talets Danmark till en diskussion om idealism och materialism i språkvetenskapen och skillnaden mellan det levande heterogena talspråket och den döda skriften som aldrig var folkets egendom.

I förromantikens Tyskland formulerade Herder den språksyn som i alltför hög grad lever kvar i dag. Han skrev om Tyskland som en enhet och skapade därmed en nationalisering av skriftspråkets historia, som också fick stor genomslagskraft i Danmark. Frederik Dreier (1827–53) var den första som i Danmark försökte grundlägga ett materialistiskt sätt att se språket i stället för att hålla fast vid illusionen om språket som ett enhetligt system inom nationens gränser. Som Gregersen betonar, fungerar språket i nationalstaten inte bara som en sammanbindande faktor utan också som diskriminerande av de varieteter som ligger långt från det skriftspråk som valts som norm.

Sociolingvistik i Danmark har i hög grad sysslat med kvantitativa skillnader vad gäller vokalvariation, framför allt a-fonemets olika varianter. Fonetiska fakta har använts för att differentiera befolkningen regionalt, könsmässigt, åldersmässigt och socialt. Språk avspeglar emellertid inte bara den sociala verkligheten, utan med språket skapar vi varandras mikrosociala verklighet i interaktionen. En annan form av sociolingvistik tar sin utgångspunkt i interaktionen och »påviser de mikroskopiska utvecklingar der bedst kan ses i forskydningerne mellem de interagerende, en praksis jeg gerne vil kalde 'mikromagt'» (s. 194). För att förbinda denna empiri med makrosociolingvistik behövs en medierande apparatur av samma slag som Bernsteins kodbegrepp.

I »Hvordan undersøger man Københavnsk?» (1989) diskuterar Gregersen varför man valde området Nyboder för Köpenhamnsprojektet, som startade 1986. Han beskriver Köpenhamn som den enda storstaden i Danmark. Nyboder är ett klart av-

gränsat bostadsområde med sin egen historia och personer knutna till samma arbetsplats, marinen. Man kan alltså inte hävda att det var språksamfundet Köpenhamn med all sin mångfald som undersöktes.

Också i »Afvigere og gruppen, gruppen og klassen, klassen og normen: Om stil og identitet» (1991) diskuteras utifrån exempel från Köpenhamnsprojektet, där alla informanter klassificerades efter kön, ålder och socialklass och där man också gjorde en stilanalys. Labov utgick ju från att man är mer eller mindre uppmärksam på hur man talar när man särskilde olika stilar i intervjusituationen och menade att graden av uppmärksamhet bestämmer graden av formalitet. Gregersen är kritisk till att Labov klassificerar de olika stilarna i en intervjusituation på samma sätt för alla informanter. Enligt Gregersen måste man inse att den sociolingvistiska intervjun uppfattas på olika sätt av olika människor. Ingen typ av situation är neutral så att den kan utgöra grund för jämförelser mellan olika socialklasser. Den sociolingvistiska intervjun måste sättas in i sitt sociala sammanhang innan informanternas språkbruk kan förklaras.

»Jeg håber det altsammen bliver til noget» (s. 249) är sista meningen i »Sociolingvistikkens forandringer. Indledende knæbøjninger før Projekt Bysociolingvistik eventuelt genoptages» (1999). Som beskrivs i festskriftens förord skapade Gregersen ett språkförändringscentrum. Projektet LANCHART startade 2005 och har varit och är mycket lyckosamt. Man gör återbesök i Vinderup, Vissenbjerg, Odder, Köpenhamn och Næstved och analyserar variation i fonetik, grammatik och diskurs, men också attityder och danska som andraspråk är viktiga i projektet.

Det finns två olika sätt att studera förändring i verklig tid. Antingen kan man spela in samma personer vid båda tillfällena, vilket kallas en *panelundersökning*, eller så kan man välja ett helt nytt talarsampel men draget efter samma principer som den första gången, vilket man brukar kalla en *trendundersökning*. I LANCHART används framför allt panelstudier med vissa komplement från andra åldersgrupper. I denna inledande knäböjningstext beskrivs bl.a. valet av panelstudier. Det finns naturligtvis för- och nackdelar med båda metoderna, men för återbesöket i Eskilstuna 1996 användes både en panel- och en trendstudie (Nordberg & Sundgren 1998) och olika jämförelser visade att paneltalarna inte var representativa för Eskilstunas befolkning (se t.ex. Sundgren 2002). Chambers & Trudgill (1998 s. 63) menade att idealet vore att spela in samma personer vid två tillfällen, dvs. en panelundersökning, men Thelander förespråkade redan 1982 en trendundersökning. Samma individer vid olika tillfällen innebär inte i ett diakroniskt perspektiv att man jämför samma population. Å andra sidan måste man göra panelstudier för att visa om och i så fall hur individer förändrar sitt språk.

I »Sociolingvistikkens betydning» (1993) beskrivs hur sociolingvistik introducerades i Danmark på 1970-talet då kampen mellan de två giganterna Labov och Bernstein redan hade avgjorts. Labov hade segrat, vilket fick stor betydelse för hur sociolingvistik utvecklade sig. Labovs idé om den sociolingvistiska variabeln bygger på att den för alla informanter har referentiellt sett samma betydelse. En massa olika variabler kan analyseras, men frågan är hur intressanta sådana analyser är. Gregersen vill att sociolingvistik ska betyda något språkpolitiskt (s. 259):

Først en forskning i hvordan medlemmerne i et sprogsamfund konceptualiserer verden forskelligt og hvordan det sættes i udtryk, sådan at vi forstår hinanden uden at dele system – først en sådan grundlæggende fornyelse af sociolingvistikken vil gengive den dens betydning.

»Mellem sociolingvistisk determinisme og voluntarisme» (2005) innehåller en intressant diskussion med utgångspunkt i *My Fair Lady*, där Eliza är exempel på att

det inte räcker med att hon lär sig producera de rätta ljuden; hon måste också ändra sin syntax, sin lexikala semantik och vilka ämnen hon konverserar om, dvs. hela sin livsform, för att platsa som fin dam. De olika fonetiska varianterna visar vilken samhällsklass man tillhör. Identitet signaleras och positioneras i språkets finaste detaljer, något som också visas i konversationsanalyser. Men de olika språkliga nivåerna har alla samband med ens grupptillhörighet och identitet, och Gregersen efterlyser återigen sätt att beskriva samband mellan mikro- och makronivå.

I »Postmoderne talesprog» (1995) lyfts frågan att vi i det postmoderna samhället inte längre kan ta identiteter för givna. I Köpenhamnsundersökningen (Gregersen & Pedersen 1991) visade sig – som väntat – socialt betingade skillnader i den fonetiska variationen, men det fanns också väldigt många stilskillnader, som inte gick att förklara bara med hjälp av Labovs syn på samband mellan stil och klass. Vi kan inte längre tolka endimensionellt. Gregersen avslutar sin text med påståendet att när vi inte längre kan tolka endimensionellt blir risken för missförstånd större, men samtidigt ökar möjligheten till förståelse.

Det har varit givande att lära känna Frans Gregersens arbete närmare. Han diskuterar teorier och metoder på ett kunnigt och engagerat sätt. Som Gregersen demonstrerar i flera texter är han tveksam till en sociolingvistik som bara beskriver statistiska samband mellan språklig variation och utomspråkliga variabler eller bara beskriver hur interaktionen ser ut i mikroanalyser – han vill att vi höjer blicken och ger sociolingvistik större förklaringskraft. Det är sympatiskt med denna strävan efter att sociolingvistik måste betyda något. Det är också roligt att läsa texterna; ibland leker Gregersen med språket och ger då och då ironiska eller roliga metakommentarer.

Eva Sundgren

LITTERATUR

- Chambers, Jack K. & Trudgill, Peter, 1998: *Dialectology*. 2 uppl. Cambridge.
- Labov, William, 1966: *The Social Stratification of English in New York City*. Washington DC.
- Nordberg, Bengt & Sundgren, Eva, 1998: *On observing real-time language change: a Swedish case study*. Uppsala. (SoLiD nr 10 = FUMS Rapport nr 190.)
- Sundgren, Eva, 2002: *Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk*. Uppsala. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 56.)
- The Copenhagen Study in Urban Sociolinguistics. Red. Frans Gregersen & Inge Lise Pedersen. Köpenhamn 1991.
- Thelander, Mats, 1982: *Analys av språklig variation. Metodresonemang utifrån några nordiska talspråksundersökningar*. I: Mats Thelander (red.), *Talspråksforskning i Norden. Mål – material – metoder*. Lund. S. 164–185.

Elin Eliasson, Runös folkdräkter. En berättelse om Rigabuktens svunna svenska kultur. Stockholm 2009. 127 s. Ill. ISBN 978-91-86221-08-9.

Runökvinnorna »stickade i princip alltid, både inom- och utomhus: när de var på väg till och från höslättern, körde hem tång från stranden och under alla lediga små-

stunder. På grund av denna ständiga stickverksamhet blev nästan alla Runökvinnor otroligt skickliga i detta hantverk», skriver Elin Eliasson, bördig från Runö i Rigabukten. Citatet ger också en ögonblicksbild av arbetslivets skiftningar för öns befolkning. Runö hade fram till andra världskriget en svensktalande befolkning, som försörjde sig på jordbruk, fiske och säljakt. År 1939 hade ön 289 invånare. Denna öbefolkning ådrog sig redan i slutet av 1800-talet svenska och finlandssvenska folklivsforskarens intresse och skildringarna av ölivet är legio. Huvudarbetet är dock fortfarande Ernst Kleins magnifika monografi från 1924, det verk som efterföljare alltid måste luta sig emot.

Under senare år har flera nya arbeten om livet på Runö sett dagens ljus, och 2001 kom till och med en avhandling i Göteborg om den särpräglade knyppling som förvaltades av kvinnorna på Rågö och Runö (se även Bodil Tornehaves artikel i Svenska landsmål och svenskt folkliv 1990). Klein avhandlade för övrigt också utförligt de speciella dräkttraditionerna på ön. Men det finns mer material. Textillärarinnan Elin Eliasson tillhör den sista generationen infödda Runöbor. Hon föddes 1941 på Passgården på ön, varifrån hela befolkningen flydde mellan augusti 1943 och augusti 1944. Med sig hade flyktingarna även den traditionella klädsel som fortfarande var gängse i början av 1940-talet. Med utgångspunkt i bevarade och i familjen sedan generationer nedärvda kläder skildrar författaren i text och bild den textila kultur man förvaltats. Hon berättar spänstigt och kunnigt om hur kvinnorna kardade, spann, vävde, stickade och knypplade samt sydde kläder till hushållets medlemmar. Med hjälp av ett stort illustrationsmaterial, inte minst av textilierna återgivna i färg, får vi en god inblick i dräktskicket och i andra textiliers betydelse under arbetsåret, över livscykeln och förstås vid årets och livets stora högtider. Kunskaper om detta har hon bibringats via sina föräldrar och andra Runöbor. Genom det bevarade materialet kan hon dessutom ge oss detaljer, samtidigt som alla slags textilier relateras till de sammanhang där de användes. Vi får därför veta en hel del också om säljakten och de plagg och den utrustning som kom till användning där, om kyrkliga sedvänjor och textilier förbundna med dessa eller om vilka kläder som behövdes till vårarbetet, som bl.a. bestod i att städa ängarna, samla in tång och köra ut gödsel, uppgifter för kvinnor och barn eftersom männen fortfarande var ute på säljakt. Medan kvinnorna gick bredvid vagnarna passade de på att sticka.

Det är en vacker och trevlig bok. Samtidigt som den har en personlig ton, erbjuder den nöjsam läsning som ger spännande insikter i de textilier som ingick i Runöbornas tillvaro fram till andra världskriget.

Ingvar Svanberg

Martin Giertz, Svenska prästgårdar: kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård. Stockholm 2009. 252 s. Inb., ill. ISBN 978-91-7331-258-5.

Tiderna förändras och många byggnader som länge varit självklara i sin ursprungliga funktion har under senare år fått nya användningsområden. Brukslängor har blivit sommarhus, slott och herrgårdar har förvandlats till kursgårdar och rekreationscentra, industrilokaler har blivit gym och restauranger och landsbygdens missionshus får tjäna som utställningslokaler. De senaste 15 åren har församlingarna i Sverige sålt en stor del av landets över 2 000 prästboställen till privata ägare. Lokalt har det ibland uppstått debatter (t.ex. i Edebo, Uppland), men vanligen säljs gårdarna

utan någon diskussion alls och blir uppskattade bostäder för den som söker något extra i boendeväg. Här erbjuds ju attraktiva, ofta rymliga byggnader med historia och inte sällan med välplanerade trädgårdar. Att prästgårdarna har en särskild lockelse framgår inte minst av att Martin Giertz (själv bosatt på Torpa prästgård i Östergötland) bok om detta kulturarv rönt en mycket stor efterfrågan; första upplagan såldes slut på kort tid.

Författaren har gjort omfattande resor för att i ord och bild dokumentera detta kulturarv, som sträcker sig tillbaka till medeltiden. Boken är egentligen tänkt som ett slags vägledning för nya ägare av prästgårdar. Samtidigt ger den oss alla en lättillgänglig översikt över prästgårdarnas månghundraåriga historia i Sverige. Det handlar emellertid inte bara om arkitekturhistoriska aspekter, utan han berättar också om prästgårdarna som bildningshärder, om deras betydelse för trädgårdsskötselns utveckling och om prästernas skilda funktioner, vid sidan av den rent andliga verksamheten, i sina socknar. Vi får tidsbilder, bl.a. från Carl Fredrik Cavallius hem i Vislanda prästgård i Småland på 1700-talet men också exempel på en rad här betecknade som »märkliga» prästgårdsmiljöer, som i dag tjänar som hem för olika nya ägare vilka pietetsfullt slår vakt om kulturhusen. Ett kapitel ägnas särskilt vården av den kulturhistoriska miljö som dessa boställen presenterar. Boken är vackert och ymnigt illustrerad med främst författarens egna foton, här och var också med några äldre prästporträtt och enstaka arkivbilder instuckna. Det hela avslutas med en mycket nyttig och detaljerad litteraturförteckning som man gärna fördjupar sig i.

Ingvar Svanberg

Eberhard Winkler & Karl Pajusalu, Salis-livisches Wörterbuch. Tallinn 2009. 270 s. (Linguistica Uralica. Supplementary series. Volume 3.) ISSN 0868-4731, ISBN 978-9985-50-407-9.

Omkring år 1000 talades det östersjöfinska språket liviska i ett sammanhängande område utmed hela Rigabukten. I och med Rigas grundande år 1201 och påföljande demografiska förändringar bröts emellertid detta språkkontinuum. Utvecklingen ledde till att liviska vid mitten av 1800-talet talades i två från varandra isolerade reträttområden. Kurlandliviska talades i kustområdet på Kolkahalvön och salisliviska i området där floden Salis (lett. Salaca) rinner ut i Rigabukten, halvannan mil söder om gränsen mellan dagens Estland och Lettland. Salisliviska förlorade sina sista talare någon gång under andra halvan av 1800-talet, medan kurlandliviska modersmålstalare levde ända in på 2000-talet.

Eberhard Winklers och Karl Pajusalos ordbok tar sig an salisliviskan. Grunden till ordboksmaterialet finns i Winklers monografier Salis-livische Sprachmaterialien (1994) och Ältere livische Sprachmaterialien (1999). I den förra har Winkler sammanställt salisliviska belägg från den finske språkforskaren och historikern Anders Johan Sjögrens ordbok och grammatik från 1861, som efter Sjögrens död 1855 färdigställdes av Ferdinand Johann Wiedemann (Sjögren 1861). Den andra innehåller salisliviskt material ur fyra handskrifter och några andra mindre källor. I samarbete med Pajusalu har Winkler kompletterat materialet med ord ur Sjögrens salisliviska texter och manuskript. Manuskripten som innehåller en del fältanteckningar har enligt författarna varit viktigt eftersom det möjliggjort en kritisk granskning av Wiedemanns återgivning av Sjögrens material. Författarna har också fört in material från

närallgande estniska varieteter ifall det har betydelse för historiska slutsatser. Ordboken innehåller allt till dags dato känt salisliviskt ordmaterial. Ytterligare två volymer planeras, dels en synkronisk grammatik, som redan är påbörjad, dels en historisk grammatik.

Ordmaterialet är etymologiskt ordnat, vilket innebär att ord som hör samman etymologiskt står i samma ordartikel. Undantag är de fall där sammanhörande ord har utvecklats så vitt skilda betydelser eller former att den gemensamma etymologiska bakgrunden inte är uppenbart synlig. I sådana fall behandlas orden i separata ordartiklar. Ordbokens uppslagsformer och ordartiklarnas salisliviska material återges i enlighet med det finsk-ugriska transkriptionssystemet. En lapsus i sammanhanget är att författarna inte nämner den velara nasalen *ŋ*, som exempelvis i *liŋ* 'Schleuder', då de behandlar ordbokens transkription (s. 31).

Uppslagsformen härrör i regel från Sjögren och består vanligen av nomen i nominativ singular respektive verb i infinitiv. Därefter följer formen för nominativ plural respektive för presens i första person singular, som för övrigt är identisk med formen för tredje person singular (Winkler 1994 s. 291). Belägg från andra källor än Sjögren skrivs på en ny rad med årtalsangivelse. Därefter följer böjda former med grammatisk definition samt fraser innehållande uppslagsordet. Under verb anges sedan i fet stil verbalnomen med suffixet *-mi* (t.ex. *polgumi* 'Bitten' < *polg* 'beten, bitten, behägen; fragen'), sammansättningar, prefigerade verb, partikelverb och avledning. I slutet av artikeln finns ord från kurlandliviska, finska, estniska, lettiska, tyska (medellågtyska, medeltyska, balttyska, högtyska) och ryska som »står i genetiskt samband med uppslagsordet» (s. 33). Ibland nämns också i hakparentes ord vars etymologiska samband med uppslagsordet anses som osäkert.

Ett karaktäristiskt drag i salisliviskan är förekomsten av prefix tillsammans med såväl nominala som verbala former. Winkler & Pajusalu menar att det alltid handlar om »lettiska prefix» (s. 32), vilket är en formulering man kan ställa sig frågande inför. Verbprefixen i salisliviskan må vara av lettiskt ursprung men då de är integrerade i salisliviskan bör de betraktas som lettiska lån i salisliviskan och inte som lettiska prefix. De prefigerade formerna nämns i samma ordartikel som det prefixlösa huvudordet. Om belägg saknas för ett prefixlöst ord behandlas det som ett eget uppslagsord. Fördelen med att föra in prefigerade former under det prefixlösa huvudordet är att läsaren lätt kan identifiera huvudord och prefix. Nackdelen är att läsaren inte får en överblick över prefixets frekvens. Om också verbprefixen hade förekommit som egna uppslagsord hade läsaren lätt kunnat se vilken betydelsekomponent prefixet i allmänhet tillför, t.ex. att ord med prefixet *is-* vanligen har en tysk motsvarighet med *aus-*. Där skulle dessutom prefixets lettiska motsvarighet med betydelse kunna nämnas, vilket hade tjänat ordbokens etymologiska inriktning.

Den i särklass största delen av ordboksmaterialet härrör från Sjögren, som med hjälp av ett 20-tal informanter samlade in salisliviskt material sommaren 1846. På s. 22–27 presenteras i tysk översättning från svenska ett utdrag ur Sjögrens dagbok. Utdraget tecknar på ett målande sätt vedermodorna i samband med hans uppteckningsarbete i och i kring byn Salis (lett. *Salacgrīva*).

Materialet från övriga tio källor utgör bara en bråkdel av Sjögrens material och kännetecknas av att det primärt samlades av allmänt historiskt intresse, utan språkvetenskaplig bevekelsegrund. Det tidigaste ordmaterialet, som också är det enda från tiden då Livland tillhörde Sverige, härrör från Thomas Hiärne (1638–1678), son till den i Ingermanland verksamme prästen Erland Jonae Hiärne. Till skillnad från sin i Sverige mer kände bror Urban, som etablerade sig i Sverige, förblev Thomas med några års undantag Östersjöprovinserna trogen. Mot slutet av sitt liv ägnade han sig åt arkivstudier, vilket resulterade i den postumt utgivna *Ehst-, Lyf- und Lettlaen-*

dischen Geschichte (Napiersky 1835), där han ville visa att liverna är av samma härkomst som ester och finnar. Ur Hiärnes material är ett fyrtiotal ord hämtade. Det kan tyckas lite, men med tanke på att det är en hundraårig lucka till nästa källa ger det ordboken ett historiskt djup.

Övriga källor räknar sitt ursprung från perioden 1767–1839, då Livland tillhörde Ryssland. De flesta av uppteckningarna var balttyska präster som behärskade lettiska. Deras undersökning ingick ofta i större informationsinsamlingar, och de hade färdiga frågelistor eller specifika bibelavsnitt som de ville få översatta. Det var först mot slutet av perioden som man började nedteckna friare tal. Under de första 50 åren kom initiativet till uppteckningar från S:t Petersburg, där historikern August Ludwig Schlözer (1735–1809) var verksam, och mot slutet från Estland, där bl.a. prästen och historikern Heinrich von Jannau (1789–1869) ägnade sig åt liviska.

Salis-livisches Wörterbuch ger en god inblick i det salisliviska ordförrådet och kommer med all säkerhet att bli ett standardverk för studier av liviska i allmänhet och av salisliviska i synnerhet. Ordboken är också av intresse i ett bredare perspektiv, då den tillgängliggör ett samlat salisliviskt ordmaterial och gör det möjligt att sätta det i samband med material från andra språk i regionen.

Torbjörn Söder

LITTERATUR

- Humble, Sixten, 1925: Thomas Hiärne. I: Personhistorisk tidskrift 25. S. 28–46.
- Napiersky, Karl Eduard (utg.), 1835: Thomae Hiärn's Ehst-, Lyf- und Lettlaendische Geschichte. Riga.
- Sjögren, Johan Andreas, 1861: Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band 2, Teil 1. Livische Grammatik nebst Sprachproben; Teil 2. Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-etnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wiedemann, S:t Petersburg.
- Winkler, Eberhard, 1994: Salis-livische Sprachmaterialien. München. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Band 21.)
- 1999: Ältere livische Sprachmaterialien. München. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Band 22.)

Yrsa Lindqvist, Mat, måltid, minne. Hundra år av finlandssvensk matkultur. Helsingfors 2009. 247 s. Ill. ISBN 978-951-583-186-6.

Stora matkulturstudier är sällsynta numera. Lika sällsynta är matkulturstudier med långa historiska linjer – för att inte tala om välskrivna, vittra och vackert presenterade studier. Nu har en sådan rar pärla kommit från etnologen Yrsa Lindqvist, förste arkivarie vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Hon tar tag i den finlandssvenska matradsitionen och visar att matkulturen uppstår i en kedja av kulturella överväganden från livsmedel som ska beredas till råvaror, över till maträtter som ska tillagas till måltider och som till sist ska ätas och ibland också bli ihågkomna.

Bokens material är hämtat från ett traditionsarkiv i Svenska litteratursällskapets arkiv och från Folkkultursarkivet och Historiska och litteraturhistoriska arkivet. Hu-

vudsakligen är boken baserad på frågelistsvar från åren 1965, 1983 och 1998 samt äldre fält- och observationsanteckningar från 1900-talets början; den beskriver på så sätt både ett halvmodernt lantkosthåll i en sekellång och successiv brytningstid och vår samtida stormarknadsmatkultur. Studien visar övertygande hur en vardaglig matkultur formas av närheten till kusten och av att vara ett uttryck för en minoritets värderingar. Här möter läsaren människor som värnar om sin kultur och försöker hålla den levande i en samtida finsk kulturkontext men också i relation till eftersträva- de globaliseringsideal.

Titeln, *Mat, måltid, minne*, pekar på hur mat äts och blir ihågkommen. Lindqvist för många intressanta diskussioner kring det källmaterial som den självbiografiska frågelistan utgör men också om hur de utsända frågorna får informanten att svara i den ena eller andra riktningen. Sätten att svara har förändrats över tid och återgivan- det av seden – »så gjorde man förr» – har idag ersatts av ett mer vardagligt tillfällig- hetsbeskrivande – »så här gör vi.» En svaghet i de äldre frågelistsvaren är att ned- tecknarna beskriver ett oprecist »förr» och att »det äts» si eller så. Här är det kollek- tivet som är kulturbäraren och det är oklart om det är självupplevda händelser som återges eller om det är folkloreliknande utsagor. Uttryck som »jag åt» eller »vi äter» är sällsynta fram tills frågelistorna från det individorienterade och postmoderna sena 1900-talet samlas in. En viktig skillnad är också att de äldre frågelistorna har sitt fokus på faktadokumentering och de yngre på »hur gör du?», vilket gör att männi- skorna stiger fram tydligare ju närmare vår egen tid de kommer. Av samma skäl blir det mer måltid och mindre mat ju mer samtida svaren är. På några ställen går förfat- taren igenom de senaste decenniernas vetenskapliga debatt om frågelistorna och vad de aktuella listornas bakgrundskontext har varit. Här kan också erinras om boken *Frågelistan* som källa och metod, utgiven i Lund 2005.

Efter ett kort introducerande förord följer ett kapitel om vad som förtecknats om mat i Svenska litteratursällskapets arkiv sedan grundandet 1885, under det ryska storhertigdömet, och efter vilka principer materialet samlades in. Studenter sän- des med stipendiestöd ut på resor på den svenskspråkiga landsbygden och gjorde deltagande observationer. Flera landsortslärare var inblandade i uppteckningsverk- samheten som också hade språk- och föremålsfokus. Insamlingsarbetets tidshorisont handlade inte om det samtida utan var precis som i Sverige riktat mot det ålderdom- liga, främmande och exotiska, och sökandet efter reliktområden var prioriterat. Redan i detta kapitel möter man bokens lovvärda ambition att återge uppteckningstex- terna in extenso, bl.a. i form av en sju sidor lång fältanteckning om allmogekost från Vivi Peters insamlingsresa sensommaren 1916. Boken har överlag en ovanligt rik och välvald etnografi som ger närhet till materialet och blir till en Giddensk »thick description». Lindqvist balanserar skickligt så att läsaren inte får känslan av att sitta och plöja råstoff eller traggla poänglös etnografi.

År 1965 skickas den första specialinriktade frågelistan om kosthåll ut med rub- riken »Måltidsordningen». Den fokuserar mycket på minnen från 1900-talets första årtionden men också på det samtida 1960-talet. Andra senare frågelistor tog upp hushållets andra sysslor men kom inte sällan också in på måltidens område. Frågelistor- na »Våra vardagssysslor» (1983) och »Vad har vi för mat idag?» (1998) behandlar maten och måltiden mer specifikt. Den sista frågelistan skiljer sig från tidigare ge- nom den mycket stora åldersspridningen med svar från inte mindre än 161 personer födda från 1910- till 1990-talet.

På drygt 100 sidor utvecklar Lindqvist bokens huvudcorpus om hushållningen på 1900-talet i de finlandssvenska bygderna. Vid sidan av självhushållningens funda- menta, uppbyggda av fisk, kött, bröd och mjölk, diversifieras måltidssammansätt- ningen med skördarna från de nyanlagda köksträdgårdarna under 1900-talets första

hälft men också av ransonerings- och krigstidernas spårhus. Läsaren möter en kost och en måltidsstruktur som har sin sociala och kulturella koppling till landsbygden besuttna klass, där enstaka fattigfolk tittar fram, samtidigt som kalaskokerskornas festbord blir till ett öppet fönster mot både stadsbornas och herrgårdsfolkets konkurrerande måltidsideal. I ett särskilt kapitel går Lindqvist noggrant igenom fem utvalda svar om matsituationerna från 1910-, 1920- och 1930-talen fram till det sena 1900-talet. Här talar etnografin självständigt och läsaren har under de föregående kapitlen förberetts på att läsa och njuta av frågelistsvaren i sin helhet.

Lindqvist granskar också den antecknade matkunskapen från kokböcker och recepthäften. Under 1900-talet har text och bilder använts för att propagera för nya matlagningssätt och en av de viktigaste förändringskrafterna i matkulturen är just teknikskiften, t.ex. informationen om den nya hermetiska konserveringstekniken men också de nya hushållningsskolornas köksexercis och propagandakokböcker. Särskilt rörande är återgivandet av uppgiften om trädgårdsmästarhustrun Aurora Malmstén som i sitt exemplar av *Kokbok för husmödrar* av Margaretha Nylander på försättsbladet skrev in namnet på sina åtta barns födelsedatum åren 1887–1900 och i tre fall också deras dödsdagar (s. 129). Kokboken var tydligen i några fall en bok där man antecknade händelser i familjen, precis som man ofta gjorde på Bibelns försättsblad. Kapitlets nämnda förtjänster till trots haltar det dock i relation till frågelistsornas tidskontext, då det redovisar en stor del av de handskrivna recepthäften och kokböcker som finns i Svenska litteratursällskapets arkiv. Dessa texter är tillkomna under en annan period än svaren på frågelistorna, främst från tiden 1750–1900, och som material får det inte någon egentlig analytisk koppling till listornas utsagor. Redaktören borde ha lyft ut kapitlet eller låtit det stanna vid genomgången av de intressanta hushållsbokföringsböckerna som dateras till tiden för frågelistornas tillkomst. Nu blir kapitlet en aning apart och bokens röda tråd blir till en lös garnända.

Boken har inget kartmaterial som visar läget för de många omnämnda orterna. Som rikssvensk är jag inte tillräckligt hemma i den finlandssvenska geografien och känner mig bortkommen mellan socknarna Pargas och Kimito och längs vägarna till Kökar och Mörskom. Jag kommer på mig att undra över både vägdragningar och färjelinjer, över de leder som människor rörde sig utefter och de vägkors där kulturkontaktarna och idealen bröts.

Notapparaten är huvudsakligen precis även om enstaka litteraturhänvisningar saknas i referenslistan. Som brukligt är i viss humanistisk litteratur är noterna i boken uppställda kapitelvis och notnumreringen börjar om vid varje nytt kapitel. Det är ett skäliga opraktiskt system för läsaren som dels måste komma ihåg namnet på kapitlet han just läser, dels måste hålla notnumret i minnet när han slår upp notupplysningen i registret. I denna bok är notmaterialet extra intressant, eftersom författaren grävt så djupt i arkiven. Käll- och litteraturförteckningen är synnerligen gedigen och täcker ett brett och mångfacetterat referensmaterial.

Boken avslutas med en summerande reflektion under rubriken »Varför dokumenteras mattraditioner?». Lindqvists slutsats är att insamlingarna är tidstypiska då de berättar om sin tids idéer om det dokumentationsvärda och det som kan utelämnas men också visar att individens egna jag-upplevelser är betydligt mer centrala i dagens uppteckningar än vad de tidigare varit.

Akribin är genomgående god och språket följsamt och variationsrikt. Likaså är bildmaterialet vackert och relevant; hus- och trädgårdsskisser, föremålsskisser och fotografier av arbete till vardags och fest är återgivna i både färg och sepia. De beskrivande bildtexterna har en ovanlig stringens genom att nästan alltid ange när bilderna är tagna. Läsarna av *Mat, måltid, minne* är att gratulera till en kulturbeskrivning av den folkliga finlandssvenska matkulturen under 1900-talet. För en riks-

svensk är det också spännande att möta matkulturen i ett mycket nära geografiskt område, som också är svenskt men ändå inte, och att se hur den är utsatt för normativ påverkan av de finska matidealerna. Samtidigt förundras jag över att boken saknar en finskspråkig sammanfattning. Vill bokens tillskyndare behålla det här mat- och måltidsminnet som sitt eget? Lindqvists skickliga analys sätter fokus på att maten och måltiden är något som bär på djupare värden och att det krävs eftertänksamt och brett arkivarbete för att göra det synligt.

Richard Tellström

Jesper Swedberg, Svensk Ordabok. Utgiven efter Uppsala-handskriften, med tillägg och rättelser ur övriga handskrifter, av Lars Holm. Skara 2009. 719 s. Inb. (Acta Bibliothecae Scarensis. Skrifter utgivna av Stifts- och landsbiblioteket i Skara, nr 12.) ISSN 0349-0726, ISBN 978-91-85980-28-4.

I flera decennier arbetade Jesper Swedberg hängivet med sin ordabok men fick aldrig se den utgiven. Först nu, nästan 300 år senare, har den så äntligen kommit till trycket, vilket är Lars Holms förtjänst. Holm disputerade 1986 på avhandlingen Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria och har sedan dess publicerat flera artiklar om skilda aspekter av ordaboken.

Men först något om mannen bakom ordaboken. Holm tecknar hans porträtt och Swedberg framträder som en spännande och mångsidig man, energisk, självständig och stridbar. Han föddes 1653 på gården Sveden i Falun, som son till en bergsman. Modern var prästdotter, och det var den teologiska banan Swedberg själv kom att slå in på. Efter att i närmare tio år ha levt ett utsvävande studentliv i Uppsala och Lund tog han sig samman och gick in för teologiska studier. Han prästvigdes 1683 och gav sig åren därpå ut på en bildningsresa på kontinenten, där han tillägnade sig kunskaper i engelska, tyska, franska och holländska. Efter sin hemkomst blev Swedberg så småningom utnämnd till teologie professor i Uppsala och 1692–93 var han också universitetets rektor. De sista 30 åren av sitt liv, fram till sin död 1735, beklädde han ämbetet som biskop i Skara.

Under 1690-talet initierades två omfattande kyrkliga projekt, där Swedberg i högsta grad var involverad; Bibeln skulle översättas på nytt och en psalmbok skapas. Många personer och motstridiga viljor var inblandade i båda fallen. Resultatet av bibelöversättningen blev som bekant inte lyckat; 1703 års bibel skiljer sig inte på något avgörande sätt från Gustav Vasas. Swedberg lyckades driva igenom att de gamla böjningsformerna skulle behållas men förlorade striden om ortografin, där han förordade en modernisering. Den gamla stavningen behölls. Hans bestämda hållning på ortografins område kom dock att bli verkligt förödande för ordabokens del. Någon modernisering av stavningen var inte alls aktuell vid den här tiden, åtminstone inte bland Kanslikollegiets medlemmar, och det var till dem Swedberg måste vända sig för att få tillåtelse till tryckning. Till att börja med var kollegiet välvilligt inställt, men sedan Swedberg 1722 givit ut *En kortt Svensk Grammatica*, där han presenterar och praktiserar sin hållning i rättstavningsfrågan, ställde sig medlemmarna avvisande. »Fantz bäst och säkrast wara, det bem[älte] Ordabok bör inrättas effter swenskan uti Bibelen».

Swedberg var inte ensam vid denna tid om att skriva en ordbok som skulle doku-

mentera det svenska språket. Under ett decennium skrev han parallellt och i tävlan med Haqvin Spegel. Spegel fick emellertid se sitt *Glossarium Sveo-Gothicum* Eller *Swensk-Ordabook* utgivet 1712. Holm menar att Spegel och Swedberg representerar två olika ordbokstraditioner i Sverige. Medan Spegel överöser läsaren med information, korrekt eller fantasifull, behövlig eller överflödigt, stämmer Swedbergs ideal bättre överens med det som recensentens gamla gymnasielärare i affärstyska ständigt talade sig varm för, nämligen att man skulle uttrycka sig »kurz, knapp und klar». Swedberg säger inte mer än han faktiskt vet och tillhör därigenom den linje som sedermera »vunnit».

Fascinerande och imponerande ter sig biskopens breda urval av ord. Här råder sannerligen ingen knapphet. Swedberg ville ha med i stort sett alla typer av ord, höga som låga. Många av orden – enligt Holm högst tre femtedelar – är hämtade ur namngivna skriftliga källor. Bibeln är den överlägset vanligaste, varifrån nästan hälften av orden härrör. I övrigt rör det sig om källor inom framför allt juridik, historia och poesi. Men ofta anges alltså över huvud taget ingen källa och det gäller förstås alla de skällsord och fula ord som känns igen från dagens toaklotter, vilka Swedberg förvånande nog har klämt in mellan allt det bibliska. Vanliga funktionsord har heller inte glömts bort, under I, J finner man t.ex. *i, I, jag, icke, igen, in, inne, intet* och *ju*. En nyskapande insats, som Holm lyfter fram, är att Swedberg redovisar partikelverb i en omfattning som ingen tidigare varit i närheten av.

Swedbergs breda ordurval omfattar också dialektord, även om Holm inte nämner det i boken. Han har dock behandlat detta tidigare i en artikel från 2007, och eftersom denna recension publiceras i landets ledande dialekttidsskrift, uppehåller jag mig lite extra vid ämnet. Trots Swedbergs dalabakgrund har Holm, enligt artikeln, kunnat finna bara två ord där Dalarna anförs som proveniens. I artikeln *förvarar* nämns att »*in dalek.*» används ordet *forckar* i stället och om verbet *hijar* sägs att det är ett *fa-luord*. Västergötland, som blev Swedbergs hemvist som biskop, omnämns däremot i nio artiklar, däribland *däka* och *nek*. Holm gör en jämförelse av ordabokens ord på T med Hofs *Den västgötska dialekten* och upptäcker ännu fler västgötaord. Resterande T-ord kontrollerar han sedan mot Rietz' *dialektlexikon* och finner då faktiskt några få dalaord jämte ett antal dialektord från andra delar av landet. I artikeln nämner Holm avslutningsvis att en jämförelse av hela ordabokens vokabulär mot ett stort dialektarkiv ännu återstår att göra. För en sådan undersökning torde *Ordbok över Sveriges dialekters samlingar* i Uppsala med sitt omfattande material (ca 7,3 miljoner blad) vara lämpligast att använda sig av. Säkerligen funnes det mycket att hämta i en sådan undersökning.

Fem manusversioner av ordaboken föreligger, varav tre är bevarade i sin helhet och två i fragment. Kanslikollegiets nej fick nämligen inte Swedberg att ge upp sina ambitioner. Allt eftersom lät han utarbeta nya versioner, som tjänade som »säkerhetskopior», och han lade till uppslagsord och gjorde ändringar på både mikro- och makronivå. I form av ett stemma tydliggör Holm versionernas tidsföljd och i vilken grad de är beroende av varandra. Han beskriver också vad som karakteriserar var och en av handskrifterna.

I och med att Holms huvudsyfte med editionen är att »göra *Swensk Ordaboks* ordskatt känd och tillgänglig för alla som av olika skäl intresserar sig för och forskar i den karolinska tidens svenska språk» (s. 43) har han valt att göra en normaliserad utgåva, inte en diplomatarisk, vilket är ett klokt beslut. En diplomatarisk utgåva skulle ju också, som Holm påpekar, ha inneburit stora problem i och med att det finns fem olika handskrifter att ta hänsyn till. I editionen utgår han nu från den handskrift som förvaras i Uppsala universitetsbibliotek (R 589e), eftersom den är den fullständigaste. Den var Swedbergs arkivexemplar, som han ända till slutet kontinuerligt förde in

tillägg och rättelser i. Alla ord från den återges i editionen. Det som i de övriga handskrifterna skiljer sig från Uppsala-handskriften förs in i ordbokstexten eller redovisas i noter. Att ordbokstexten saknar fotnotsiffror, med noter som i stället hänför sig till radnummer, är en lyckad lösning, både smidig och tydlig.

Holm redovisar utförligt vilka principer han följt vid normaliseringen av Uppsala-handskriften. Stråvan efter konsekvens och överskådlighet har varit det övergripande målet. Originalets uppdelning på sidor, spalter och rader följs inte, men den ursprungliga sidnumreringen är utsatt i marginalen.

Holm gör över huvud taget mycket för att underlätta för läsaren och brukaren. Ett gediget arbete måste ligga bakom identifikationerna av ordabokens käll- och referensangivelser, som Swedberg inte själv upplyser om vad de står för. På cirka 30 sidor redovisas förkortningarna i alfabetisk ordning. För varje förkortning anges vilket verk som avses och vid vilka uppslagsord källan/referensen är nämnd. Endast ett fåtal gånger har Holm helt gått bet. I dessa fall räknar han upp vilka bibliografier och bibliotek han genomskökt, för att bespara framtida forskare arbete. Belägg från 1703 års bibel och 1695 års psalmbok redovisas inte alls, eftersom de är alltför många. Swedbergs förkortningar av Bibelns böcker får sina uttydningar i en separat lista. Vidare är det till stor hjälp att Holm presenterar och förklarar de vanligaste metaspråkliga termerna och förkortningarna, vilka är på latin. 14 helsidor illustreras av färgfoton av sidor ur de olika handskrifterna.

Tidigare beskrivningar av Swedberg och hans gärning har ibland framställt hans intresse för svenska språket närmast som ett perifert tidsfördriv. Holm visar tydligt att så inte alls var fallet. För Swedberg var svenska språket en hjärtefråga som genomsytrade hela hans arbete och i ordabokens »Förrspråk» deklarerar han sin syn på svenska språkets belägenhet. Han är allvarligt bekymrad över sakernas tillstånd och hävdar att det språkliga idealet står att finna drygt hundra år tillbaka i tiden, dvs. ungefär vid tiden för Gustav Vasas bibel. Sedan dess har det bara gått utför. Svenskarna ärar och vårdar inte sitt språk, de skriver utan tanke på enhetlighet och vurmar hellre för det utländska. Här krävs det rejäla tag och Swedberg är med Guds hjälp mannen att göra det. Han har redan givit ut sin Schibboleth och en grammatik, nu är tiden inne för en ordbok.

Efter Förrspråket följer själva lemmalistan (s. 121–710). Swedberg har uppenbarligen tänkt igenom artiklarnas mikrostruktur noga. Utifrån artiklarna på T har Holm nämligen kunnat ställa upp en ordningsföljd för alla förekommande informationskategorier. Även om Swedberg på grund av sin förkärlek för knapphändighet sällan har bruk för samtliga kategorier i en och samma artikel, följer han enligt Holm sin upp gjorda ordning näst intill konsekvent. Också när det gäller den alfabetiska ordningsföljden uppvisar Swedberg i det närmaste perfektion och ställer upp orden glattalfabetiskt (dvs. med jämbördiga lemman som samtliga står till vänster i spalten). Målspråket är genomgående latin, men inte sällan förekommer även svenska synonymer. Då och då ges ingen översättning alls. Swedberg är observant på homonymi och polysemi; däremot är väl språkprov inte hans starkaste sida. När det förekommer citat är de nästan alltid tagna ur Bibeln. Nog hade jag önskat mig citat ur flera källor och även talspråkliga exempel direkt ur folkdjupet. Ordbokens sista sidor upptas av en förteckning över vilka ord som återfinns i vilka bibelböcker.

Swedberg vände sig till en läsekrets på samma nivå som han själv, lärd och latin-kunnig. Men vem kan vara intresserad av ordaboken idag? Holm ger själv några svar på den frågan. Den kan användas som en bibelkonkordans, vilket var ett av Swedbergs syften. Den kan studeras med avseende på den lexikografiska metod Swedberg så konsekvent tillämpar. Den ger inblickar i vilken litteratur en biskop hade tillgång till för 300 år sedan. Den upplyser om vilka termer som på den tiden var gångbara

inom olika ämnesområden och vad som var viktigt i livet i stort. Ordabokens enda nackdel, som jag ser det, är att man måste ha mycket goda kunskaper i latin för att till fullo kunna ta till sig innehållet. Holm anser också att en framtida uppgift bör vara att återöversätta de latinska ekvivalenterna till svenska.

I sitt testamente vädjade Swedberg om att »ordaboken måste tryckias». I och med denna edition har hans önskan äntligen gått i uppfyllelse och – det låter sig utan vidare sägas – Swedberg har hamnat i goda händer. Holm delar biskopens hängivenhet till uppgiften och kärlek till språket. Välformulerat och roande, kunnigt och omsorgsfullt låter han oss med denna utgåva skåda in i Swedbergs karolinska samtid.

Eva Thelin

Författare

Camilla Asplund Ingemark, fil. dr, docent i folkloristik, Åbo Akademi.
Gustav Bockgård, fil. dr i nordiska språk, forskare vid Svenska Akademien, Uppsala.

Coppélie Cocq, fil. dr, universitetslektor i samiska studier, Umeå universitet.

Lars-Erik Edlund, fil. dr, professor i nordiska språk, Umeå universitet.

Kristina Hagren, fil. dr i nordiska språk, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Dialektavdelningen, Uppsala.

Ann-Marie Ivars, fil. dr, professor emer. i nordisk filologi, Helsingfors universitet.

Bengt af Klintberg, fil. dr, professor, författare, Lidingö.

Agneta Lilja, fil. dr i etnologi, universitetslektor, Södertörns högskola.

Torsten Löfstedt, fil. dr, universitetslektor i religionsvetenskap, Linnéuniversitetet, Växjö.

Bo Lönnkvist, fil. dr, professor emer. i etnologi (europeisk) vid Jyväskylä universitet, Helsingfors.

Hans Mebius, fil. dr, docent i religionshistoria, f.d. folkhögskolerektor, Frösön.

Ulf Palmenfelt, fil. dr, professor i etnologi, högskolan på Gotland, Visby.

Martin Persson, doktorand i nordiska språk, Stockholms universitet.

Mathias Strandberg, doktorand i nordiska språk, Uppsala universitet.

Eva Sundgren, fil. dr, docent i nordiska språk, universitetslektor, Mälardalens högskola, Eskilstuna.

Ingvar Svanberg, fil. lic. i etnologi, universitetslektor, Södertörns högskola.

Torbjörn Söder, fil. dr i finsk-ugriska språk, Uppsala universitet.

Richard Tellström, fil. dr i etnologi, universitetslektor vid Grythytte Akademi, Örebro universitet.

Eva Thelin, doktorand i nordiska språk, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Dialektavdelningen, Uppsala.

För översättning/granskning av sammanfattningar svarar aukt. translator Martin Naylor, Uppsala.

Svenska landsmål och svenskt folkliv 2010

Tidskriften Svenska landsmål och svenskt folkliv grundades 1878 av J. A. Lundell.
Den utkommer årligen. Följande artiklar ingår i detta nummer:

<i>Gustav Bockgård</i> , »Det är den vanliga spöksupén, vi kallar.» Analys av en objektslös bisatstyp med <i>kalla</i> i dialekter och skriftspråk	7
<i>Lars-Erik Edlund</i> , Siken i folklig tradition och dialekt. En studie av folkliga taxonomier och språk i möten	49
<i>Lars-Erik Edlund</i> , Några avläggare till <i>hvé</i> 'hjul' i nordiska dialekter	81
<i>Martin Persson</i> , Dialektnivellering i Färs härad	85
<i>Camilla Asplund Ingemark</i> , »Min mamma var tre år gammal, då ryssen tog in landet.» Historiska sägner som släkthistoria	97
<i>Coppélie Cocq</i> , Forskningshistoriskt perspektiv på insamlingen av samiskt arkivmaterial	121
<i>Ingvar Svanberg</i> , »En skönhet som uppenbaras i sällsynta ögonblick». Rendezvous med nattens drottning	143
<i>Lars-Erik Edlund et al.</i> , Aktuell litteratur om svenska dialekter Litteratur. Av <i>Gustaf Bockgård</i> , <i>Kristina Hagren</i> , <i>Ann-Marie Ivars</i> , <i>Bengt af Klintberg</i> , <i>Agneta Lilja</i> , <i>Torsten Löfstedt</i> , <i>Bo Lönnqvist</i> , <i>Hans Mebius</i> , <i>Ulf Palménfelt</i> , <i>Mathias Strandberg</i> , <i>Eva Sundgren</i> , <i>Ingvar Svanberg</i> , <i>Torbjörn Söder</i> , <i>Richard Tellström</i> och <i>Eva Thelin</i>	157 173

Bidrag till tidskriften och skrifter som önskas recenserade kan sändas till
redaktören

Maj Reinhammar
Kungl. Gustav Adolfs Akademien
Klostergatan 2
753 21 Uppsala

Frågor rörande abonnemang och distribution ställs till
Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala,
tfn 018-36 55 66, fax 018-36 52 77, e-post info@ssp.nu